ДРЕВНОБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР И ИМЕННИКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ – МИТОВЕ И РЕАЛНОСТИ

***

ЕДИН ПАМЕТНИК НА ДРЕВНОБЪЛГАРСКАТА АСТРОЛОГИЯ

Тодор Чобанов, *автор на предговора*
© Живко Войников и Иван Войников, *автори*
© Тодор Чобанов, *художник на корицата*

© Живко Петров, *художник на корицата*

© Сиела Норма АД

София . 2017

ISBN 978-954-28-2315-5

Живко Войников Иван Войников

ДРЕВНОБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР
И ИМЕННИКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ – МИТОВЕ И РЕАЛНОСТИ

ЕДИН ПАМЕТНИК НА ДРЕВНОБЪЛГАРСКАТА АСТРОЛОГИЯ

ciela

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 7
ЧАСТ I. ДВАНАДЕСЕТГОДИШНИЯТ ЦИКЪЛ 11
Увод 13
Древнобългарски календарни термини 33
I). Названия на месеците 36
II). Названия на годините 46
Произход на древнотюркския календар 68
Китайският календар и произходът на 12-тичния животински цикъл 104
Находката от Разлог – съвременен фалшификат или късен внос? 149

ЧАСТ II. ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ 153
Титлата на българските владетели 155
Българските владетели в „Именника“ 165
1. Кой е Авитохол? 166
2. Ирник и Гостун, Куернак и Органа, Дуло и Ерми 179
3. Управлението на Кубрат 207
4. Безмер / Батбаян 210
5. Аспарух – основателят на Дунавска България 214
6. Тервел и Кормесий 220
7. Севар – последният представил на рода Дуло 228
8. Кормисош (от рода Вокил) 230
9. Винех (от рода Вокил) 233
10. Телец (от рода Угаин) 236
11. Умор (от рода Вокил) 239
12. Сабин (от рода Вокил) 241

13. Вокил или Укил 244
14. Угаин – родът, сменил Вокил / Укил 247
15. Вихтун 249
И управляваха оттатък Дунава „с остригани глави“ 251
Изводи от „Именника“ и датиране на владетелите 262

ЧАСТ III. РОЗЕТАТА ОТ ПЛИСКА – БЪЛГАРСКИЯТ ВАРИАНТ НА „ЗВЕЗДАТА НА МАГОВЕТЕ“ 269
Откриване и някои погрешни тълкования 271
Тълкуване на Петър Добрев 279
Тълкуване на Александър Хофарт 280
Тълкуване на Иван Иванов 288
Транскрипция на имената на светилата 290
1). 𐌇𐌀 **– Ае / Ая (Луна)** 290
2). 𐌔𐌄 **– Те / Ти (Марс)** 291
3). 𐌕𐌀 **- Хе / Хя (Меркурий)** 292
4). 𐌀𐌔𐌖 **– Аншар, Аншир, Анишър (Юпитер)** 293
5). 𐌕𐌚 **– Уо (Венера)** 294
6). 𐌄𐌐 **– Сан (Сатурн)** 295
7). 𐌕𐌍 **– Сон (Слънце)** 296
8). IYI – „Ипсилонът с двете хасти“ 297
Названията на светилата в старобългарската литература 316
Значение на „Розетата“ 319

ПРЕДГОВОР

Любезни читателю!

Тази книга се занимава задълбочено с някои от най-интересните въпроси от старата история на българите – с т.нар. „прабългарски календар“, с „Именника“ на българските князе/ханове и най-накрая – с характера на т.нар. седмолъчна розета от Плиска. Тези три въпроса са едни от най-дискусионните в прабългаристиката и понастоящем се намират далеч от окончателно решаване. Настоящата книга е особено ценна, що се отнася до изясняването на въпроса за „прабългарския“ календар. Навремето Р. Рашев написа, че това е един „източен“ календар и не е ясно дали българите го заемат директно от Китай, или го получават чрез посредници. Факт е, че на Долния Дунав този календар е засвидетелстван само в три случая, а от него не остават никакви следи в народната средновековна култура. Във връзка с този календар са написани много изследвания, но у по-старите изследователи прави впечатление липсата на задълбочени познания за Средна Азия и Китай, които биха позволили приемливо обяснение за неговото появяване на Долния Дунав. Т.нар. животински цикъл в Средна Азия сам по себе си не е уникален и има аналози в културата на Близкия Изток и Древен Египет, но именно в Средна Азия, например в Хорезъм, дванадесетгодишният животински цикъл се използва успоредно с други системи за датиране най-вече за означаване на рожденни години и продължителност на живота на видни личности. Няма яснота и кога този животински календарен цикъл се установява в Китай, макар че примамливо изглежда да се допусне, че това става в годините след походите на Александър и разцвета на пътя на коприната, когато будистките мисионери проникват в Поднебесната империя, а градовете в Средна Азия се превръщат в основен търговски партньо-

ор на китайските императори. Настоящата книга представлява най-задълбоченото до момента проучване на български по темата за възникването и характера на дванадесетгодишния животински календар. И макар че не се дават ултимативни отговори на ключовите въпроси, а се изказват деликатни предположения, изследването е важна крачка напред, стъпваща на редица чуждоезични източници.

Следващата тема, застъпена в изследването, е тази за „Именника на българските князе/ханове“, най-важният средновековен исторически и политически документ на Дунавска България, просъществувал през вековете и достигнал до нас в късни преписи. ИБХ е, от една страна, запис на българските династически и митологични представи, от друга – исторически паметник, от трета – свидетелство за съзряването на българската държавност в Ранното Средновековие. Авторът се е спрял подробно на записите в „Именника“ и е предложил обновена интерпретация на датировките. Задълбочено е изследван и въпросът с произхода и значението на българската езическа владетелска титла „канасюбиги“. Изказва се предпочитание към варианта, в който тя е разчетена като „кана сюбиги“ и има корени в енисейската езикова група, днес почти напълно изчезнала. Обърнато е внимание и на отсъствието в официалните домашни паметници на титлата „каган“, която обаче се среща в апокрифната литература. В настоящото изследване е направен и доста детайлен анализ на отделните имена на български владетели, като са посочени множество паралели и варианти с тяхното коректно разчитане. Като цяло, изследването представлява един от най-детайлните анализи на съдържанието на „Именника“ от последните години.

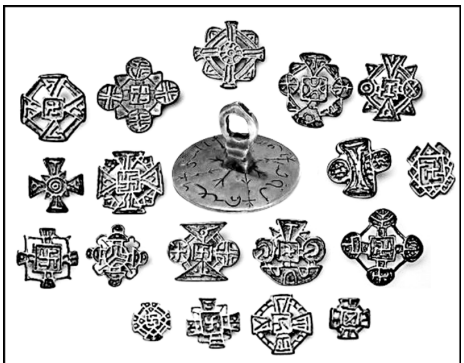

НЕСТОРИАНСКИ ПЕЧАТИ

В третата, последна част на изследването е разгледан подробно въпросът с т.нар. розета от Плиска, която днес е доста популярна в масовата култура и мнозина приемат за автентичен паметник на българската езическа култура. Всъщност розетата е доста проблемно свидетелство, тъй като няма аналог на Долния Дунав – нито по форма и начин на изработка, нито като съдържание. Някои от символите върху нея въобще отсъстват от комплекса на прабългарските/старобългарските знаци. Преди да анализира самата розета, авторът се е спрял подробно на знака „ипсилон с две хасти“, който е вторичен за самия паметник и отсъства в по-ранните фази на старата българска култура. Неясен е и въпросът с предназначението на розетата. Още навремето публикувах някои паралели от Средна Азия, а впоследствие се появиха и несторианси печати за нафора с подобна форма и съдържание. В настоящата книга се застъпва доста вероятната хипотеза, че наистина става въпрос за астрологическо пособие, което представя слънцето и известните в древността планети. Не е сигурно обаче, че то е характерно за културата на българите на Долния Дунав и е възможно да става дума за един куриоз – артефакт от друг културен кръг, привнесен чрез обмен или по друг способ. Авторът се е постарал да събере цялата налична информация по темата и това допринася за доста задълбочения характер на настоящото изследване.

Настоящата книга няма претенцията да сложи точка на важните спорове, обгръщащи вече повече от век разглежданите в нея теми. Въпреки това, тя представлява важна стъпка напред. Забележително е, че тя е дело на автор, който сам задълбочава своите познания в редица области и съумява понякога да изпревари титулованите си колеги. Именно по тези причини тя трябва да бъде прочетена от всеки, интересуващ се от разглежданите теми.

Тодор Чобанов, д-р по археология

ЧАСТ I.

ДВАНАДЕСЕТГОДИШНИЯТ ЦИКЪЛ

УВОД

Древнобългарският календар е едно интересно културно наследство, което вече близо век чака своето обяснение. Научният свят научава за него през 1861 г. Тогава руският учен Александър Попов, изследвайки руски летописи, открива „Именника на българските князе“[1]. Публикува го в Москва през 1866 г. в своя труд „Обзор хронографов русской редакции“. Открити са три руски преписа на този документ. Най-ранният е Уваровият[2], от края на XV в., а другите два – Погодиновският и Московският, са от XVI в. Между тях има някои малки различия в записа на имената на владетелите. Текстът на първия документ е добавен към книгата „Эллиниский и римский летописец“ (Елински и римски летописец), вторият – към първата част на „Четвертой книге Царств“ (Четвърта книга за Царствата), и третият – към „Хрониката на Георги Амартол“.

И трите руски редакции на „Именника“ са включени в сборници, съдържащи други среднобългарски текстове, също в руска редакция, писани в XIV в. (среднобългарския превод на „Хрониката“ на Константин Манасий). Това показва, че документът се е озовал в Русия с български емигранти (духовни лица и книжовници, вероятно свързани с Киприан и Григорий Цамблак) през XIV в. Сборникът „Елински и римски летописец“ е съставен не по-късно от края на XIV в. (1)

---

[1] Или както е известен днес сред по-широката аудитория „Именник на българските канове“, а в близкото минало „Именник на българските ханове“.

[2] В 1946 г. проф. М. Н. Тихомиров публикува пълния текст и фотографии на „Уваровия препис“, в статията си „Именник болгарских князей“, ВДИ (Вестник Древней истории), 1946, № 3.

Самият документ е много кратък и представлява владетелски списък (или съхранен фрагмент от него), който съобщава имената на владетелите от митичния прародител Авитохол до управлявалия в VIII в. Умор, както годините и месеците на възцаряване и срока на управление за всеки един от тях:

„Авитохолъ жытъ лѣтъ 300, родъ емоу Дуло, а лѣтъ ем(у) диломъ твиремъ. Ирник житъ 150 лѣть, род ему Дуло, а лѣть ему диломъ твиремъ. Гостунъ намѣстникъ сый 2 лѣт(а), родъ ему Ерми, а лѣтъ ему дохсъ твиремъ. Куртъ 60 лѣть, дръжа, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему шегоръ вѣчемъ. Безмѣръ 3 лѣт(а), а родъ ему Дуло, а лѣтъ ему шегоръ вѣчемъ. Сии 5 кънязь дръжаше княжение обону страну Дуная лѣтъ 500 и 15 остриженами главами. И потомъ приде на страну Дуная Исперих князь, тожде я доселѣ. Есперерихъ князь 61 лѣто, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему верени алемъ. Тервель 21 лѣт(о), родъ ему Дуло, а лѣтъ ему текучитемь. Твиремъ 20 и 8 лѣтъ, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему дваншехтемь. Севар 15 лѣтъ, родъ ему Дуло, а лѣтъ ему тохалтомъ. Кормисошь 17 лѣтъ, родъ ему Вокиль, а лѣтъ ему шегоръ твиримь. Сии же князь измени родъ Дулов, рекше Вихтунь. Винехъ 7 лѣтъ, а родъ ему Укиль, а лѣтъ ему имаше горалемь. (в Московския препис е под формата имжше горалемь) Телецъ 3 лѣт (а), родъ ему Угаинъ, а лѣтъ ему соморъ алтемь. И сий иного ради. Умор 40 дний, родъ ему Укиль, а ему диломъ тутомъ.“

„**АВИТОХОЛ** живял 300 години. Родът му е **Дуло**, годината му (началото на управление) **дилом твирем** (змия-девети). **ИРНИК (ЕРНИК)** живял 150 год. (в Уваровия и Московския преписи е посочено 108 г.). Родът му е **Дуло**, а годината му **дилом твирем** (змия-девети). **ГОСТУН** – 2 години. Родът му е **Ерми**, а годината му **дохс твирем** (свиня / глиган-девет). **КУРТ** управлявал 60 год. Родът му е **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). **БЕЗМЕР** – 3 год., родът му

е **Дуло**, а годината му **шегор вечем** (вол-трети). Тези **пет князе** управлявали княжеството от другата страна на Дунава, 515 години, с бръснати глави. И след това минал от тази страна (южната) на Дунава **Аспарух князь** и се заселил и досега (т.е. българите живеят тук). **АСПАРУХ (ИСПОР, ИСПЕРИХ)** княз 61 години (управлявал). Родът му е **Дуло**, а годината му **верени алем** (змей / дракон – първи). **ТЕРВЕЛ (ТЕРВЕН)** – 21 години. Родът му е **Дуло**, а годината му **теку читем** […] **твирем**. […] (овен – седми ... девети) 28 години. Родът му Дуло, а годината му **дван шехтем** (заек-осми). **СЕВАР** – 15 год. Родът му е Дуло, а годината му **тох алтом** (петел-шести). **КОРМИСОШ** – 17 год. Родът му е **Вокил**, а годината му **шегор твирем** (вол-девети). **ВИНЕХ** – 7 год. Родът му е **Укил**. А годината му (**има** / **имен**) **шегор алем** (кон/вол – първи) (също вариант на записване **именше (имше) Горалемь**, което показва, че преписвачът е смесил два календарни израза и е извършвал механичен препис на непонятни за него думи). **ТЕЛЕЦ** – 3 год. Родът му е **Угаин**, а годината му **сомор алтем** (самур-шести). И той вместо друг. **УМОР** (управлявал) 40 дни. Родът му е **Укил**, а годината му **дилом тутом** (змия-четвърти).“

В 1868 г., А. Ф. Гильфердинг (Хилфердинг) (2) се опитва да преведе неразбираемите думи в текста и смята, че те „…имат явно сходство с думи от унгарския език и сродните му езици от уралския клон на финското племе – вотяцкия (удмуртски) и зирянския (коми), и ние сме уверени, че добри специалисти, познаващи тези езици, ще могат да изтълкуват добре и напълно удовлетворително загадъчните за нас „български прозвища“.

Напр. „Дуло“ той превежда от унгарски като „опустошител“, „изтребващ“, „дилом твирем“ – от коми *тыr* – пълен, цял, и *em* – съм, т.е. „е съвършен, цялостен, обилен“, или от унг. *türö* – изчакване, чакащ, „шегор вечем“ – от унг. *segéllö* – помощник и *vagyok* – аз съм, т.е. „аз получих достатъчно помощ“, „верени алем“ – от унг. *vér* , коми *vir* –

кръв, *virin* – в кръв, кървав, и унг. *élem* – живея, т.е. „кървав живот“, „теку читем твирем“ – от унг. *tekentelem* – респект, известност, т.е. „изпълнен със слава“, „дван шехтем“ – от коми *duvan* – плячка, трофей, и унг. *sákmany, zsákmány* – плячка, трофей, придобвам, т.е. „получих трофей“, „тох алтом“ – от унг. *tökellem* – решавам, утвърждавам, *tökelletes* – абсолютен, екзактен, т.е. „утвърждавам, изпълнявам“, „вихтун“ – прекрати, от унг. *vég* – край, „сомор алтом“ – от унг. *szomoru*[3] – тъжен, *oliom* – ужилвам, потискам, т.е. „потискам мъката“. А израз „ехт бехти“ от бележката на Тудор Докс, Гилфердинг тълкува като „жажда за спокойствие, желание за мир“, от унг. *éh* – глад, *ehetném* – гладен (жаден) съм, и *béke* – мир, *békét* – спокойствие. (2) Очевидно е, че преводът през унгарски и коми е незадоволителен и води до получаването на безсмислици.

Въпреки своята безперспективност, тази идея е доразвита от А. Карасик, който през 1950 г. публикува още по-безсмислено тълкование на „Именника“ през унгарски: „дилом“ от *gyalo* – ход, крачка, *gyalog* – пешком, пешеходен, „твирем“, от *teve* – камила, *iram* – направление,

---

[3] Вж. съвр. бълг. ***чумеря, начумерен*** – ядосан, мрачен, сърдит, и аналогичната чувашка дума *šămar* – сърдит, нападащ, застрашаващ с ухапване (за животно). Производни са на същия корен. В чув. *şumăr, şomăr, şămăr* – дъжд, порой, *şumărlan, şumărlă* – 1. бурен, пороен, дъждовен, 2. лош, зъл. Показателно е, че в български, *чумерен, начумерен* се употребява, освен за настроението на човека, също и за времето, като климатични условия. (3) Открива се и в руски като ***хмара, чамра, шамра*** – буря, силен дъжд, порой, силен вятър. Първата форма освен в руски се среща в украински, белоруски *хмара*, словашки, полски *chmara* – буря, порой. Не много ясен произход, предполага се вариант на *хмура, хмурый* – навъсен, тъмен, или наслагване на двете думи **хмура* и *марь* – мъгла (Махек, Отрембский). Корш предполага връзка с финското *hämärä* – тъмен, мрачен. (4) За останалите две форми със значение на силен вятър, етимологията е неясна „темное слово“. (5) В монголски *simarγa*, *simergen, šamaraγ*, халха-монголски *šamarga,* бурятски *šamarga(n),* калмикски *šamrγэ*, ордоски *šimargъa, šimarxagъ* – мокър сняг, в тунгусоманджуркски, евенкски *sumu* – дъжд със сняг, лапавица, *hēmur* – студен, японски *shimo* – лапавица, студен дъжд, протоалтайски корен **siomi˜z-* – дъжд, лапавица. (6) По-широкото славянско представяне показва, че най-вероятният преносител на тази дума са аварите!

движение, *irany* – направление, курс, или Твирем – собствено име, означаващо водач на камили, водач на керван, „дохс“ – от *doh* – тлен, отмиране, *dohos* – умиращ, изгниващ, „шегор“ – от *zsugori* – скъперник; *zsugorodni* – оскъден, намаляващ, „вечем“ от *vetes* – сеитба, посев, „верени“ от *ver* – кръв, *verekedni* – сражавам се, *veres* – кървав, *verezni* – кръвопролитие, „алем“ от *allam* – държава, *all-ni* – стоя, установявам, „текучитемь“ – от *tehetös* – богат, заможен, *tehetseg* – мощ, способност, „дваншехтем“ – от *fenseg* – величие, „тохалтом“ – от *to* – езеро (море), *hal* – риба. Окончанието „темь“ в думите текучитемь, дваншехтемь, тохалтом, показва масовост на явленията: *tömeg* – тълпа, маса, *tömeges* – масов, *temeny* – множество, „вихтун“ – от *vih* (*vihet*), от глагола *vinni* – нося, водя, *tunya*[4] – ленив, нерадостен, „винех“ – от *vin-ni* – нося, *éhen* – гладен, *ehseg* – глад, „горалем“ – от *gor* – груб, твърд, *göres* – напрегнат, подтиснат, „сомор“ – от *szompru* – печален, скръбен, „алтем“ – от *öltö* – отрязък от време, период „тутом“ – от *tutaj* – сал, издълбана лодка-еднодръвка. Така преводът на Карасик е твърде неразбираем: „Авитохол живял 300 год., родът му е Дуло, при него имаше водачи на камили (кервани). Ирник живял 108 год., родът му – Дуло, при него имаше водачи на камили (кервани). Гостун наместник 2 год., родът му е Ерми, при него имаше смърт на водачите на камили. Курт – князувал 60 год., родът му е Дуло, при него – оскъдна реколта. Без-

---

[4] Вж. ст.бълг. ***туне, тоунь, тоун –*** напразно, в сръбски *туњав* – глупав, руски *туне,* белоруски *тунны,* словенски *stunja,* източнословашки *tuni,* полски-силезийски *tuni,* горно-, долнолужицки *tuni* – напразно, даром, лъжливо, даром, в руски (откъдето заето и в български), също ***тунеядец*** – паразит, в староруски *тоуньба* - подарък. Срещала се е като диал.дума в Македония – ***туна-беда*** (Шапкарев). (7), (8) Според Фасмер етимологията на думата е неизвестна. (9) Аналогично в чувашки *tun, tunnă* – отказвам, отричам се, *tunsăx* – скука. Открива се в чагатайски, киригизки, казахски, турски, башкирски *tan*, тюркменски, азърбайджански *dēn* – отричам. (10) В протоалтайски **t`eme˜o* – рядко, оскъдно, **təma* – напразно, в монголски *tanhaj* – разпуснат, безпорядъчен, *demei, demī* – напразен, ТМ **temu*, евенкски *tomokūn* – напразно, корейски *tīmul* – рядко, старояпонски *tomo-si* – оскъден. (11) Предвид доста западното ѝ проникване, можем да мислим и за аварско преносителство?

мер – 3 год., а родът му – Дуло, при него – оскъдна реколта. Тези пет князе държаха князуването от другата страна на Дунав 515 год., с остригани глави. И след това премина на другата страна на Дунав, княз Есперих, където и се пресели. Есперих княз – 61 год., родът му – Дуло, при него – кърваво управление. Тервен – 21 год., родът му е Дуло, при него – богатство. Твирем – 28 год., родът му – Дуло, при него – величие. Севар – 15 год., родът му – Дуло, при него – езерна риба. Кормисош – 17 год., родът му е Укил, а при него – малко водачи на камили (кервани), този княз смени рода Дулов, и е наречен неудачен владетел, тъй като донесе глад за 7 год., а родът му – Укил, а при него – жестоко управление. Телец – 3 год., родът му е Угаин, а при него – печално време. И той е от друг род. Умор – 40 дни, родът му – Укил, при него – пътуваха салове“.

Карасик тълкува и имената на владетелите: Авитохол – посветен на Луната, от унг. *avatas* – посвещение, и *hold* – луна. Срокът от 300 год. на управление е бил равен на номадския период в историята на българите и затова династията му е наречена Дуло, от унг. *dűlö* – поле, степ, и *dulo* – водач на пастири. Ирник или Хернак – от унг. *hírnök* – вестител, вестоносец, той е предвестник на следващия период в историята на българите – усядането. Есперих – свещенослужител, жрец, от унг. *esperes* – доайен, старши свещеник, висш духовник. Тервел, записан в един от преписите Тервен – от унг. *terveny, törvényes* – законен. Кормисош – от унг. *körmök* – нокти, *körmöszos* – притежаващ нокти. Думата „твирем“ освен като собствено име, тълкува и като неправилен запис на „вирим“, вариант на унг. *viritani* – цъфти, *virágzás* – цъфтеж на растенията, от *virág*[5] – цвете, с по-общо значение „богата реколта“.

---

[5] Вж. бълг. дума **вирея** – раста, развивам се, но се отнася пряко само за посеви и растения. В Бълг. етим. речник според Вл. Георгиев е обяснено от **виря** – издигам, което е изцяло неадекватно, а Ст. Младенов го свързва с латинското *vireo* – зелен. (13) Бълг. вирея е „прабългаризъм“ от урало-алтайски произход. В манси *vygyr* – цвят на растение, цвете, във вепс-

Дори българският владетелски титул „кана субиги“ който не е съобщен в самия „Именник“, а е известен от надписите на Омуртаг, Карасик тълкува отново през унгарски, като „кан ивига“ – мъж, водач на рода (унг. *kin* – род, *vezet* – водя, *vezető* – водач, или *kin a vezet*). Изразът „сигор елем“ от Чаталарския надпис на Омуртаг, Карасик тълкува като „суров живот“ от унг. *szigoru* – строг, суров, *szűkös* – оскъден, *szegény* – беден, *szomorú* – тъжен, *élet* – живот, *elni* – живея. Изразът „етх бехти“ разглежда като унг. цифри *öt* – 5, *het* – 7, *hebe* – период от време, „етх бехти“ – 57 години. (12) Както нагледно става ясно, унгарският език не може да се използва за разтълкуването на древнобългарските изрази.

Й. Маркварт[6], свързва неясните календарни изрази (*дилом твирем, сигор елем* и др.) с китайската хронологична система на владетелските девизи[7].

Дж. Бъри[8], *a priori* го определя като лунен, подобен на арабския, състоящ се от шест групи по десет години. Според него календарните изрази всъщност са числа, показващи поредни номера от декадата и номера на самата декада. Бъри приема използването на арабския лунен календар за посредник при приравняването на „българските“ години към григорианските.

ки *verez,* фински *veres,* естонски *vers* – нов, свеж, вепски *varz,* мордвински *veroz,* естонски *varss,* фински *varsa* – млада клонка. (14) В монголски *urγu*, халха-монг., бурятски *urga,* калмикски *urγэ*, ордоски монг. *orgu, orege,* в ТМ езици, евенкски *uruktu,* нанайски *ure, urekte,* манджурски *ursan,* чжурчжунски *uruxe* – растеж (за растение), японски *ura* – зреене, в тюркските езици **ur/uru* – израстък, тумор, в чувашки *vără,* в монголски *üre* – семена, кълн, протоалтайска форма **ūro/˜u*. (15), (16), (17) Що се отнася до **виря** – издигам на високо, това също е „прабългаризъм“ еднакъв с чувашкото *vir* – издигнат, висок, **вирнат, навирен**.

[6] В статията си „Старобългарските изрази в надписа от Чаталар (Крумово) и старобългарският списък на князете“, публикувана в кн.7 на списание „Минало“ през 1912 г.

[7] Управленията на китайските императори се делят на различни по продължителност периоди от по няколко години, обединени с общо название – „девиз“.

[8] „Хронологичният цикъл на българите“, сп. „Минало“ 1910 г. кн. 4.

Идеята на Бъри е възприета и продължена от основоположника на съвр. българска историческа наука, проф. Васил Златарски. Според него летоброенето у българите се разделяло на две, до 700 лунна година (679 г.) т.е. до основаването на Дунавска България и летоброене след 700 лунна година. Поради оскъдните знания за древните българи в началото на XX в., Златарски издига тезата че началото на новата българска „ера“ е 701 лунна година, която настъпила на 01.01.680 г. от н.е. После той вмъква в тезата си идеята, че така нар. „Нова българска ера“ е създадена като хронологична система по времето на кан Тервел, след официалното признаване на България от Византия през 705 г. с начало в 700 лунна година (679 от н.е.), т.е. с връщане назад с около 25 години. Тя била изчислена като към „Константинополската ера“ от сътворението на света с начало 5500 г. пр.н.е., са прибавени 680 години. С така полученото постоянно число 6180 са били получавани древнобългарските датировки на владетелите по лунни години.

Финският учен Йосиф Юлиус Миккола (тогава учен от Руската империя) причислява древнобългарския календар към групата на тюркските календари, за чиято първооснова поставя китайския лунно-слънчев календар. Дори съставя приравнителни таблици между китайския, старотюркския, прабългарския (древнобългарския) и григорианския календари. Микколла предлага следния превод на българските календарни изрази, през древнотюркски: шегор – вол, крава, от еднозначното тюрк. *sыgыr*, дохс – свиня, от тюрк. *donγus* / *tonγus*, верени – вер, от тюрк. *bars* – тигър, или *böri* – вълк, дванш – заек, от тюрк. *tawšan*, тох – кокошка, от тюрк. *tauk*, етх – куче, от тюрк. *it*, дилом – змия, от тюрк. *džilan*, и сомор – неясно като значение. За числителните, обозначаващи месеците, въз основа на чувашкия език и изказаното мнение на Радлов в 1867 г., че са от тюрк. произход, предлага: алем – първи, вечем – трети, тутом – четвърти, бехти – пети (като смята че това е объркан препис на оригиналната прабълг. форма „бештем“), алтом – шести, шех-

тем – осми, твирем – девети, ениалем (от неправлино разделения израз „верени-алем“) – единадесети.

Унгарският историк Геза Фехер[9] коригира тезата на Миккола с допускането си, че древните българи са заели цикловия животински календар от китайците много преди тюрките и поради тази причина съществуват доста различия между тюркския и древнобългарския календар.

През 1988 г. проф. Моско Москов обобщава натрупаното до момента и смята, че прабългарският календар е разновидност на древнотюркския календар, а негов първоизточник е китайският календар. Българите както и тюрките са го заели в опростен вариант (само 12-те „земни клони“ или поредността на животните), за разлика от други алтайски народи (уйгури, корейци, японци), които са го заели в цялостен вариант с употреба и на 60-тичния цикъл. (18) Въпреки своите недостатъци, трудът на Моско Москов и до момента (т.е. до появата на настоящия труд) остава най-сериозното изследване по въпроса!

Според Н. Николов и В. Харалампиев, „прабългарският календар“ е вариант на китайския календар и се наблюдава ясно сходство с 12-те животни (12-те земни клони). Ето защо те смятат, че древните българи са били в пряк контакт с китайската цивилизация, поради което са заели календара в дълбока древност. (19)

От чуждите автори, в последно време, руският тюрколог Олег Мудрак също прави опит да интерпретира названията в древнобългарския календар. (20) Но Мудрак приема, без да има историческо основание за това, че при българите е съществувал 10-годишен календарен цикъл, паралелен на 12-годишния, в съответствие с китайския календар и неговите два такива цикъла, като единият – 10-годишният – известен като „десетте небесни стълба“, е подчинен на петте основни елемена (дър-

[9] „Именникът на българските ханове“ – летоизчислението на прабългарите. Годишник на Народния музей 1922–1925 г.

во, огън, земя, метал, вода), всеки от които се проявява в две форми – „ин“ и „ян“. Според китайската философия тези пет елемента, умножени по две, образуват т.нар. „небесни стълбове“, или 10-годишния цикъл, докато 12-те животни, чиито названия носят поредните години, образуват 12-те „земни клони“, или 12-годишния цикъл. Това е напълно произволно решение на автора и не почива на никакви изворови аргументи.

Така според неговите изчисления по тези два цикъла се получават големи разлики с установените факти за сроковете и датировките на управление на българските канове, напр. годините на възцаряване по Мудрак са следните: Авитохол – 126 г.; Ирник – 426 г.; Гостун – 556 г.; Курт – 557 г.; Безмер – 617 г.; Есперих – 621 г.; Тервел – 685 г.; Твирем – 703 г.; Севар – 730 г.; Кормисош – 746 г.; Винех – 761 г.; Телец – 770 г.; Умор – 774 г. Той предлага и свое етимологично решение за названията на поредните числителни и названията на животните. Във възстановките на числителните, предложени от него, се открива някакво частично сходство с предложените в този труд, докато тълкуването му на названията на животните, е изцяло неприемливо, и всички те ще бъдат представени в изложението. Така че хипотезата на Мудрак може да се определи като напълно погрешна.

Друг български автор, Вл. Кандимиров, също предлага, че българите са използвали 60-тичния цикъл. Основава се на съвпаденията, че управлението на Авитохол е 300 години и се равнява на 5х60 или пет шестдесетични цикъла, а на Ирник – 150, или три шестдесетични цикъла. Числителните свързва с „десетте небесни клона“ и така смята, че те не отговарят на месеците, а на поредността на годините в 60-тичния цикъл. Предлага следните възстановки на календарните изрази: сомор = плъх, шегор = вол, текучитем = заек, дилом = змия, верени = овца, етх = куче, дохс = свиня, дванш (а не дван) = неясно. И твирем = първи, вечем = трети, бехти = четвърти, алтом = шести, алем = девети, тутом = пети или седми, шехтем = неясно. (21) Възстановките на Канди-

миров са изцяло погрешни! В българската литератра първият, който предлага тази напълно погрешна идея, е Венцислав Бъчваров. Той смята, че числителните, алем, читем и т.н., не са всъщност числа, а обозначават „петте стихии“, съотв. бехти и шехтем са „дърво“, твирем е „огън“, вечем е „земя“, алем и алтом са „метал“, читем и тутом са „вода“. (22)

Започвайки с публикациите на писателя Йордан Вълчев (един от предтечите на явлението „фолк-история“[10] в България), в българската литература, въпросът се превръща в любимо занимание на писатели, публицисти, журналисти и др. любители на миналото, които се опитват, всеки по свой начин, да доказват колко съвършен и изключително точен е древнобългарският календар. Според Вълчев прабългарите, като значима част от народа Хунори или Сюнну, са авторите на „прабългарския“ 12-тичен циклов календар и китайците са го заели от тях (от Сюнну). (23)

Йордан Вълчев издига тезата *a priori,* без никакви налични доказателства, че астрономическата същност на древнобългарския календар не е нито лунна, нито лунно-слънчева, а чисто слънчева. Вълчев си служи и с една откровена манипулация при възстановката на древнобългарския календар.

---

[10] Псевдонаука, псевдоистория, публикации с популярен характер без никаква научна основа, но имитираща научно изследване! Обикновено внушават мегаломански, патриотарски идеи за голямата древност, изключителност, висока култура на съответния народ, към който принадлежи „фолк-историка“. У нас това явление е известно и като „чалга-история“ или „параистория“ (Ал. Николов) подобно на „масовата чалга-култура“. Понятието „фольк-хистори“ (фолк-хистъри) е въведено в употреба от руския историк Д. М. Володихин, гл. редактор на списание „Русское средневековье“. Той определя това негативно явление „с натрупването на голямо количество историко-популярна литература, изцяло ориентирана към масовия некритичен читател. Тя преследва комерсиални (б.а. или идеологически) цели, характеризира се с полемичен тон и псевдонаучен метод на работа, изразяващ се в представянето на привидно логични конструкции върху измислени факти и отсътствието на научни норми на представяне и доказване на хипотезите, които авторите предлагат“.

През 1892 г. добруджанецът Балчо Нейков прави проект за реформа на съществуващия календар, наречен от самия автор **Балчов календар**. Оргиналът му се съхранява в Музея на Възраждането в гр. Варна.

Според него годината следва да започне на 01.12. тъй като през декември се празнува раждането на Исус. Дните на месеците следва да се разделят така, че всеки трети месец (февруари, май и август) да е с 31 дни, а останалите с по 30, а месец ноември да е с 32 или 33 дни, в зависимост дали годината е обикновена, или високосна.

Балчов календар	Проект на Й.Вълчев
22 ден – единак	22 ден – единак
Декември – 30 дни	23 декември – 22 януари – 31 дни
Януари – 30 дни	23 януари – 21 февруари – 30 дни
Февруари – 31 дни	22 февруари – 22 март – 30 дни
Март – 30 дни	23 март – 23 април – 31 дни
Април – 30 дни	24 април – 23 май – 30 дни
Май – 31 дни	24 май – 22 юни – 30 дни
Юни – 30 дни	23 юни – 24 юли – 31 дни
Юли – 30 дни	25 юли – 23 август – 30 дни
Август – 31 дни	24 август – 22 септември – 30 дни
Септември – 30 дни	23 септември – 22 октомври – 31 дни
Октомври – 30 дни	23 октомври – 21 ноември – 30 дни
Ноември – 32/33 дни	22 ноември – 21 декември – 30 дни

Този проект е преднамерено обявен от Вълчев за възстановка на древнобългарския календар. Той доразвива идеята на Б. Нейков, и постанови началото на древнобългарската година на 22 декември – „денят на зимното слънцестоене“ или „Игнажден“ (Единак – единичен, начален ден). Останалото е както при първоизточника (Б. Нейков), само че вместо всеки трети, всеки първи месец е с по 31 дни.

Но се оказва, че и Б. Нейков е заимствал идеята си от френския учен Густав Армелин, който през 1888 г., създава „**проект за световен календар“**, основаван върху идеите на италианския свещеник Марко Мастрофини (1763 – 1845 г.). През 1834 г. Мастрофини предлага да се създаде всеобщ световен календар. Той трябва да се състои от 52

седмици или 364 дни. За изравняване с астрономическата година, към всеки декемврийски месец се добавял един допълнителен или „нулев“ ден, а във всяка високосна година се добавя още един допълнителен ден, в края на м. юни.

	Календар на Армелин от 1888 г., одобрен от ООН през 1954 г.	„Прабългарски календар“ по Й. Вълчев от 1980 г.
Месеци	**12**	**12**
Дни във всеки месец	**30 (8 месеца)** **31 (4 месеца)**	**30 (8 месеца)** **31 (4 месеца)**
Разпределение на месеците в тримесечието	**31, 30, 30**	**31, 30, 30**
Брой на седмиците в годината	**52**	**52**
Брой на дните в седмиците	**7**	**7**
Начало на седмицата, тримесечията и годините	**Неделя**	**Неделя**
Общ брой на дните в месеците	**364**	**364**
Брой на дните във всяко тримисечие	**91**	**91**
Допълнителни нулеви дни	**1** **(новогодишен в края на годината)**	**1** **(новогодишен в края на годината)**
Високосни дни	**1** **(на 4 години в средата на годината)**	**1** **(на 4 години в средата на годината)**
Брой на дните в годината	**365(366)**	**365(366)**

Календарът на Мастрофини съдържа 4 тримесечия от по 91 дена, един външен новогодишен ден в началото на зимата преди 1 януари, и един високосен ден, който се добавя на всеки четири години и е разположен в началото на лятото след 30 юни. Месеците в този календар са четири по 31 дена и осем по 30 дена, като всяко тримесечие започва с 31-дневен месец (януари, април, юли, октомври). Календарът съдържа 52 седмици, които не включват допълнителния и високосния ден. Всяка седмица съгласно християнския канон започва в неделя, като неделята се пада също така и първи ден в годината и първи ден на всяко тримесечие. През 80-те години на XIX в. Френската академия на науките обявява конкурс за създаването на световен календар. В 1888 г. френският астроном Гюстав Армелин предлага проект за такъв календар. Според

него началото на годината не трябва да се обвързва с определен сезон, а основният принцип е установяването на връзка между дните на седмицата и дните в месеца. В неговия проект първият ден на годината, както и първите дни, винаги се падат в определен ден от седмицата. Така годината се разделя на 12 месеца, групирани в 4 тримесечия, като всяко тримесечие има общо 91 дни. Числото 91 е кратно на 7, така се получава че всяко тримесечие има 13 пълни седмици, и всяко тримесечие започва в един и същи ден от седмицата. За изравняване с астрономическата година се добавя един допълнителен новогодишен ден между края на декември и началото на януари. Във високосните години се добавя още един допълнителен ден.[11] (24)

Така става ясно, че Йордан Вълчев е заимствал „календарните си възстановки“ от Балчо Нейков, който на свой ред през 1892 г., е заимствал (или което е много по-вероятно, просто преписал) идеите на Мастрофини и Армелин, само три години след като последният е по-

[11] През 1947 г. за науката са открити ръкописите на еврейската есейска общност, съхранили се в пещера, разположена да селището Кумран, на брега на Мъртво море. Есеите се предтечи на ранното християнство. Произходът на името „есеи“ идва от арамейското *asayya* – лечител, което от своя страна идва от названието на друга религиозна секта, съществувала по същото време в Александрия (Египет), известна като „терапевти“, от др.гръц. θεραπευτής, чието първоначално зн. е „прислужник“ (лечител е втростепенно възникнало), в смисъл на отдал се на бога, свещенослужител. Есеите са техни последователи или просто разклонение в Юдея. Характерно за „терапевтите“ е особена почит към числото 7, неговия квадрат 49 и следващото 50, което се е смятало за най-свещено. Всеки 50-и ден се е отбелязвал с ритуално бдение, празнична трапеза, молитва и посрещане на изгрева. Християнството донякъде наследява този култ към 50-ия ден, олицетворен в празника Петдесятница, когато се явил Св. дух пред апостолите, 50 дни след Възкресението. Юдеите също почитат числото 50, тъй като 50 дни след като Мойсей извел народа си от Египет, получил Свещенния закон, Тората, от бога. Сред есейските ръкописи от Кумран е открит и календар, идентичен с този на Мастрофини и Армелин (построен върху числото 7). (25) Не е възможно Мастрофини и Армелин да са знаели за този календар, при условия че той става известен в средата на XX в.? Аналогичен е проектът на Огюст Конт от 1849 г., с малката принципна разлика, че разделя годината на 13 месеца по 28 дни, като всеки месец се състои от 4 седмици и всеки месец започва в едни и същ ден от седмицата. Също добавя два допълнителни дни за изравняване с астрономическата година.

пуляризирал календара си? (26) В своята книга „Календар и слово“ Й. Вълчев дава преднамерени „доказателства“, че споменът за цикловия календар се е съхранил до XIX в. И като такова посочва „евангелието на поп Минчо“, от с. Дъбене създадено през 1876 г. Всъщност не става дума за календар, а за рисунка от първия празен лист на евангелие, принадлежало на свещеника поп Минчо или поп Минчо Пищовлията от карловското село Дъбене. Тази рисунка изобразява слънчевия диск, около който има кръг от 14 години, една под друга. В първия кръг са 1836, 1848, 1860, 1872, 1884, 1896, 1908, 1920 и следват през 12 години (отг. на годината на маймуната), а във втория – 1837, 1847, 1857, 1867, 1877, 1887 и следват през 10 години. Наистина в първия кръг разликата между годините е 12 и Й. Вълчев заключава, че това е прабългарският 12-годишен животински цикъл, като започвал с годината на петела (според него започнала от 22.12.1836 до 22.12.1837 г.) и затова 2-те години са изписани една под друга. Но при следващите двойки години тази последователност се губи, тъй като втората поредност е през 10 г. П. Добрев открива думата ***хелув*** написана на рисунката и започва да търси лингвистични връзки с кавказките езици, като твърди, че ***хелув*** означавало петел[12]. (27) Срещу ***хелув*** са дадени годините 1836, 1837, които са съотв. на маймуната и петела, но твърдението „хелув = петел“ е озадачаващо. Самият Й. Вълчев посочва че 1836 е рожденатa година на поп Минчо и срещу нея той нарисувал гребен на пе-тел и написал думата „петелъ“. Както се вижда, написано е „хелувъ“, а не „петел“! Що се отнася до думата ***хелувъ,*** то тя е известна от Библията и означава: 1. клетка, 2 имена на библейски герои в Стария Завет, производни на корена **hel-* храбър, войн. Но в случая значението

[12] В кавказки аварски *xieleko*, годоберински *xieleku*, гинукски *guluči* – петел. (29) Сходни са и примерите на П. Добрев, основно с кавказки аварски, но е твърде невероятно Поп Минчо да е знаел тези названия, а и липсва всякаква логика за такова допускане.

е друго. Явно поп Минчо е знаел някои еврейски думи и вероятно е написал *xiluf, xelef* – което в иврит озн. кръговрат, замяна, смяна на противоположностите. (28) „Хелув“ с нарисувана корона е написано точно на противоположната страна на змията.

		4		
15		3		25
	3		4	
2				5
	1		6	
26		7		15
		6		

Тази таблица от години има съвсем друг календарен смисъл. Като се има предвид, че съставителят на творбата е свещеник, се оказва, че годините посочени от поп Минчо, са най-често използваните църковни коефициенти – *вруцелето* и *основание*. *Вруцелето* са цифрите от 1 до 7, отговарящи на дните от седмицата. Произходът на термина *вруцелето*, е от фразата *да държиш годината в ръцете си*. С помощтта на този коефициент се определя в какъв ден от седмицата се пада всяка една дата. *Основанието,* наричано още и *луна опашка*, е броя на дните от първото февруарско новолуние до 1 март. По формулата *21+основанието+3,* се определя великденското пълнолуние, тъй като Великден се пада *винаги в първата неделя след първото пълнолуние след пролетното равноденствие.*

първи кръг	вруцелето	основание	втори кръг
1836	3	4	1837
1848	4	25	1847
1860	5		
1872	6	15	1857
1884	7	6	1867
1896	1	26	1877
1908	2	15	1887
1920	3		

В таблицата са подредени годините от двата кръга на календара на поп Минчо със съответстващите им църковни коефициенти. Поредността на годините е такава, че *вруцелетата* следват едно след друго, т.е. дванадесетгодишната разлика няма нищо общо с древнобългарския животински цикъл. Ако се подредят в същия вид двата цикъла по начина както е и при поп Минчо, се получава следната ситуация. Двойките години, срещу които са поставени надписите *хелув* и *змия, вруцелетата* и *основанията*, са поредни чис-

ла. Останалите основания, погледнати по диагонал, са съответно 15-15 и 25-26. Ако се погледне горната част на кръга, се получава следната комбинация на основанията – 15-4-25, а в долната – 26-6-15, т.е. разликата 15-25=10 и 26-15=11. Същите съотношения се получават и ако се погледнат основанията вертикално. Може да се открие и друга връзка. *Вруцелетата* 2 и 5, които са от лявата и дясната страна, ако се съберат, се получава 7, което е най-отдолу, а като се извадят, резултатът е 3, изписан най-отгоре. Разбира се, могат да се открият и други съотношения. От казаното дотук може да се заключи, че поп Минчо не е правил възстановка на древнобългарския календар, а с помощта на църковните коефициенти е съчинил своеобразен магически квадрат.

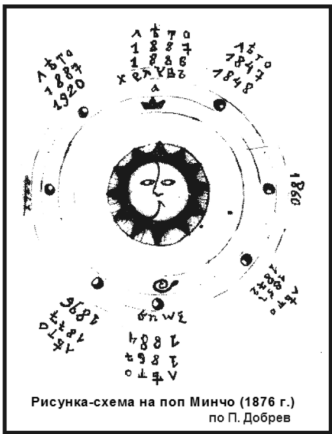
Рисунка-схема на поп Минчо (1876 г.)
по П. Добрев

В центъра на изображението на поп Минчо има вписани един в друг *слънце* и *луна.* Това не е намек за лунно-слънчев календар или нещо подобно. Основанието е тясно свързано с фазите на Луната, които образуват 19-годишен цикъл, известен като *лунен кръг.* Вруцелетото пък е тясно свързано с т.нар.*слънчев кръг,* свързан с цикличността на дните от седмицата. Тъй като магическият квадрат обвързва и двата цикъла, поп Минчо изобразява двете светила едно в друго.

Странните идеи на Вълчев за календара са възприети и популяризирани от Петър Добрев. Опитите му да търси негови двойници в Средна Азия се оказват неуспешни. Издига странната теза, че индийският слънчев календар е *невероятен двойник* на древнобългарския, само защото отброявал годините по ерата *Ай-Сак, Ера-Шака* или *Сакска ера.*

Това че този календар използва въпросната ера, съвсем не означава, че е идентичен с използвания от саките, източноиранските племена, завладели Северна Индия не през 78 г., а доста по-рано (около

135 г. пр.н.е.). Сакската ера *Ера-Шака* (78 г.) е свързана с началото на управлението на династията *Сатавахана* в т.нар. *Западни кшатрапии*, територията на Северозападна Индия, разделена между непрекъснато воюващи сакски князе, които са подчинени първоначално от Партия, а после от кушанския владетел *Вима Такто* (около 60-80 г.). Като същност той е част от индийската астрономическа традиция. Дори наименованията на месеците са чисто индийски.

Другата голяма грешка, която допуска Петър Добрев, е, че възприема като аксиома изкуствените календарни постановки на Йордан Вълчев като образец за възстановка на хронологичната система, използвана в древнобългарския календар. Добрев търси обяснения за етимологията на древнобългарските календарни понятия, с различни податки от древни езици, шумерски, акадски, асирийски, дравидски и дори от културата Мохенджо-Даро и Харапа, като цитира различни зодиакални названия и прави тенденциозното заключение, че те са производни на еламските зодиакални названия. (30) Но мълчаливо пропуска факта, че при тези култури няма животински годишен цикъл, където всяка година носи име на определено животно.

В своя по-стара публикация, П. Добрев твърди, че прабългарският календар е със смесен произход, част от названията на животните са тюркски и част – ирански, а числителните имат ирански суфикс „–ом/–ем“. Като астрономическа основа календарът е лунно-слънчев, възникнал е много преди тюркския в смесена ирано-алтайска среда в южната част на Средна Азия. (31), (32)

След П. Добрев много негови подражатели, особено след широкото навлизане на интернет в България, се втурнаха да сътворяват всевъзможни „възстановки“ на древнобългарския календар, без да се съобразяват с твърде оскъдната информация, с която разполагаме по въпроса. В последните двадесет години поради големия брой лаици, безобразно експлоатиращи темата, се стигна до създаването на множество за-

блуди относно древнобългарския календар. Оказа се, че той бил най-старият в света и е залегнал в основата на календарите на маите, египтяните и дори на догоните (племе в Африка), че бил най-точният календар, по-прецизен от григорианския и пр. комични и жалки фанфарони небивалици, типични за бързоразвиващия се у нас жанр „фолкхистъри“ и умствения „багаж“ на неговите представители.

Всичко това води до необходимостта от безпристрастен, строго научен, анализ на проблема, който да го изчисти от натрупалите се грешки, безумна патриотарска апологетика и изопачаване на фактите.

Бележки:

(1) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988. 18 с.
(2) Гильфердинг, А. Сербы и болгары. Т. 1. Санкт Петербург, 1868, с. 23 – 24, вж. бел. под лин.
(3) Федотов, М.. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (С-Я). с. 36 – 137, 442 с.
(4) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т-Ящур). 249 с.
(5) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т-Ящур). 404 с.
(6) Starostin, S. Altaic etymology. Copyright 1998 – 2003. 1279 с.
(7) Цонев, Беньо. История на българския език. Т. 1. С. 1919. 106 с.
(8) Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию. А. В. Старчевский. Изд. А. С. Суворина. СПб. 1899. 739 с.
(9) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т-Ящур). 121 с.
(10) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 248 с.
(11) Starostin, S. Altaic etymology. Copyright 1998 – 2003., с. 1363 – 1364, 1416 с.
(12) Карасик, А. Древнейшая Болгарская летопись. // Вопросы истории. 1950. 114 с.
(13) Български етимологичен речник. Т. 1. (А-З) – София. 1971. 151 с.
(14) Valenyn Stetcuk. Etymological Table dictionaries of language families, Indoeuropean, Turkic, Finno-Ugric, Iranian,Germanic“
(15) Starostin, S. Altaic etymology. Copyright 1998 – 2003.,1504 с.
(16) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 323 с.
(17) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). с. 286 – 287
(18) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988 г., с. 71 – 72
(19) Николов, Н., Харалампиев, В. Звездочеты древности. Мир, М., 1991. Праболг. календарь.
(20) Мудрак, О. А. Заметки о языке и культуре дунайских булгар.
(21) Кандимиров, Веселин. Прабългарският календар. Опит за възстановка.
(22) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988 г., с. 137 – 140

(23) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988 г., с. 73 – 74
(24) Селешников, С.И. История календаря и хронология. М.: 1970, 1977., с. 180 – 181
(25) Селешников, С.И. История календаря и хронология. М.: 1970, 1977., с. 182 – 183
(26) Илиев, Даниел. Календарът на армелин от 1888 година и неговото българско копие.
(27) Добрев, П. Преоткриването на прабългарския календар. С. 1994, с. 158 – 160
(28) Подольский, Б. Иврит-русский словарь, изд. Рольник – 1992, с. 292 – 293
(29) Каталог онлайн словарей языков дагестана. Техническая обработка: Халилуллаев, Гусен М.
(30) Добрев, П. Преоткриването на прабългарския календар. С. 1994, с. 62 – 100
(31) Добрев, П. Заимстван ли е прабългарският календар. // Проблеми на културата 2, 1986, с.115 – 120.
(32) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988. 73 с.

ДРЕВНОБЪЛГАРСКИ КАЛЕНДАРНИ ТЕРМИНИ

Понастоящем са известни само три документа, в които се използват древнобългарски календарни изрази. На първо място това е „Именникът на българските князе (канове)“. Както казахме, по същество той представлява списък на древни български владетели, като за всеки един от тях е отбелязана годината и месецът на възкачване на престола. Годината носи име на животно, а месецът – пореден номер.

Другият извор е Чатларският надпис[1] на кан Омуртаг. В него, наред с обясненията за строежа на аул и мост на р.Туча (дн. Тича), се казва: „Времето пък, когато се съгради, беше по български ***сигор елем*** „σιγόρ ελέμ“ (*вол-година, месец начален*), а по гръцки 15 индикт“.[2]

Третият документ, съдържащ календарен израз, е преписка на черноризец Тудор Докс за смъртта на княз Борис-Михаил: „В същата го-

---

[1] По името на мястото където е намерен: близо до с. Чаталар (сега Хан Крум), в района на гр. Шумен. Названието Шумен не е от слав. произход, както и **шума** – гора, в ТМ, манджурски *šumin* – дълбока и непроходима, гъста гора. (2) Може да се свърже с монголски *sümeg* – тъмен, *sümeji*, ТМ, евенкски *simnγun*, негидалски *simnγun*, орокски *simgu(n)* – тъмно място, чувашки *sĕm* – тъмен, сенчест и древноуйгурски *simek* – гъста гора. В корейски и японски този корен е дал значение остров, т.е. отдалечена и трудно достъпна земя, кор. *səm*, япон. *shima*. Праалтайска форма **š[ia]mi* – тъмен, непроходим. В удмуртски *śum*, хантски *sajəm, sojəm*, манси *sōjim,* коми *sojim,* праугор. **simV* – тъмен, непроходим, (блатисто място или гъста гора). Имаме изходен урало-алатайски корен. (3) Думата „шума“ – гора, разпространена в чешки, словенски, сърбо-хърватски, български, е от аварски произход. Фасмер, М. посочва и името на гр. Шумск (Тернополска обл., Украйна) и го извежда от шума, което обяснява наивно с „шум“ или шумяща гора! (4)

[2] Буди недоумения коментарът на О. Мудрак, че надписът съобщавал за построяването на гр. Преслав от българския хан Омуртаг през 15 индикт (по византийското летоизчисление 1.IX.821 – 31.VIII.822), авторът бърка аула на Омуртаг на р. Тича с Преслав и не знае, че Преслав е построен по време на цар Симеон Велики, с цел да замени свързаната с езичеството стара столица Плиска! Селището възниква през втората половина на IX в. като военен лагер с укрепен дворец и гарнизон, разположен на 30 км от столицата Плиска. Слабото познаване на българската история е типично за рускоезичните автори!

дина (907) на 2 май в събота вечерта почина божият раб, бащата на този княз [...] .Този Борис покръсти българите в годината **етх бехти** (в началото на година куче)“. От цитираните по-горе извори могат да се извлекат следните датировки: **дилом твирем, дохс твирем, шегор вечем, верени алем, теку читем, дван шехтем, тох алтом, шегор твирем, имен (има) алем, сомор алтем, дилом тутом, сигор елем** и **етх бехти.**

Трябва да посочим, че П. Добрев цитира още един пасаж от Рилския дамаскин (XVII в.), където „открива“ календарен термин: „Тры сут великы добродетили – вера надежда люби. Но надежда оубо и люби. **Елма веш** осмь дни. Мала речем. Доверье хьше рашинекьа“. (1) В случая той свързва израза **„елма веш“** с „алем“ – първи а „веш“ – с кавказко понятие, означаващо луна, месец. Оказва се обаче, че „елма[3] веш“ е изцяло старобългарски израз, който означава „доколкото (защото) знам“[4]. Що се отнася до фразата „Доверье хьше рашинекьа“, тук наистина може да се търси неславянски, възм. и древнобългарски произход[5]?! Така става съвсем ясно че *елма веш* не е някакъв календарен термин, а старобълг. израз, означаващ „доколкото знам“ или „защото знам“!

---

[3] ***Елма, ієльма, ієльми*** – тъй като, доколко, колко. (5) Въпросният съюз и уточняваща частица показва пряк паралел с чув. *wal, wali* – за относно + чув. *ma* – защо = *wal* + *ma* – защото, доколкото. Имаме ясна др.бълг. дума, съхранена в ст.бълг. Също в осет. *wal (ual)* – доколко, колко, сега, после. (6)

[4] ***Елма*** – доколкото, а **веш** отразява славянското *вешт, вещ* – природа, естество, предмет, но и знание, напр. вещер, вещица – знаещ, имащ знания, също свър. бълг. вещ съм в нещо, т.е. имам знания и умения в дадена област, а БЕР посочва диал. (Прилеп, Македония) **веш** - знаещ.(7), (8)

[5] Последният израз е наистина може би е с вероятен др.бълг., ирански произход: в сарматски *χαç (khas),* осет. дигор. *axsi,* ягноб., пущун. *xuš,* талиш., перс. *xoš,* шугнан. *xōs,* гилян. *xuš,* язгулем. *xêš,* сарикол. *xûš* – добър, хубав, и в пахлави *rāstan, rōšn,* осет. *rog, roxs,* искашим. *raušan,* вахан. *rokhn, rышan,* язгулем. *rošnahai* – светлина, искаш. *rošni,* вахан. *rakhnig,* сангличи *rošnai* – огън, пожар. Целият израз придобива следния смисъл: „Три са великите добродетели, вяра, надежда и любов. Но надеждата така и любовта, както знам (в) осмия ден. Малко ще добавя (ще кажа) доверието е хубаво като светлината“.

От достигналите откъслечни данни е видно, че няма как да се изгради ясна представа за календара. Няма нито един документ, който да уточнява дните в месеца, както е напр. в аналогичния древнотюркски календар (напр. в надписа на Кюл Тегин се казва: „Кюл Тегин умря (букв. угасна) в годината на овцата, в 17-ия ден, и беше погребан на 27-ия ден от 9-ия месец“. ...А надгробният паметник бил издигнат „в годината на маймуната, 7-мия месец, 27-мия ден“).

Според твърде оскъдната информация, която дават наличните източници, не е възможно да се определи със сигурност дали календарът е лунен, лунно-слънчев или слънчев, поради което всякакви опити да се правят модели на неговото възстановяване са безплодни[6]. Ето защо се налага да се прибегне до услугите на сравнителния анализ за изясняване етимологията на числителните бройни и названията на животните, свързани с обозначаването на годините, което да покаже в крайна сметка какъв е неговият произход и да извършим сравнение на датировките, доколкото е възможно, с познатия ни китайски цикълов календар (изчислени и за интересуващото ни време, и широко достъпни чрез публикации в интернет – „Уикипедия“).

---

[6] В това отношение следното твърдение, неподкрепено от каквито и да е аргументи и изцяло невярно по съдържание, буди голямо недоумение: „Последните изследвания показват, че началото на календара е през 5505 пр. Хр. С 12-годишния си цикъл календарът прилича на китайския, но е по-древен и по-скоро е негов първоизточник. През 1976 г. ЮНЕСКО обявява древнобългарския календар за най-точния в света. Според изследванията на астрономи, физици и математици последната корекция на нашия календар е извършена през 4768 г. пр.н.е. За него проф. М. Лонгин казва следното във френското списание „Население и общество“: Научно е доказано, че прабългарите в далечното минало са притежавали един от най-съвършените календари в света, по-приемлив от китайския и индийския начин на леточисление, по-достъпен и по-практичен“.(16) Това, че въпр. проф. Лонгин е направил „реверанс“ към българите и България по някакъв повод, изобщо не прави твърдението му вярно, още по-малко научно издържано!

I). Названия на месеците:

1). алем – начален, преден. Среща се в следните съчетания: ***верени алем, имен (има) алем, сигор елем***. Формата ***елем*** от Чаталарския надпис на кан Омуртаг е само вариант на основното понятие. В чувашки *ülem* – напред, *val* – преден, *valtanxi* – първи, начален. В тюрк. ез. *alïm, alïn* – чело, лице, *al* – преден, начален. В ТМ, евенкски *elekēs,* евенски *elъkъs,* негидалски *elexes* – начален. Също в древнотюркски *ilki* – преден, изток, в бурятски *elge(n)* – по посока на слънцето, в татарски, башкирски, уйгурски *ileri* – първи, начален. Праалтайска форма **ăla* – чело, преден, начален. (9), (10), (11) Календарното българско ****алъ*** е означавало преден, фронт, чело, начало, а ***алем*** – първи, начален, аналогично на чувашки *ülem* – напред. Мудрак също предлага тази етимология.

2). вечем – трети, среща се в израза ***шегор вечем.*** Ясен паралел с чувашки *viş̡ş̡ĕ* три, *viş̡ş̡ĕmĕš* – трети. Така че календарната бълг. форма е била **веч / вечем** – три, трети. Думата е фиксирана във волжко-български погребален надпис *več* – три. (12) В останалите тюрк. ез. *üç / uş / öç / üs* – три. Произходът на тюркското **üč (*öč)* – три не е много ясен, според Рамстедт първоначалното значение е било малък. Старостин посочва монголското γ*učin* – тридесет, заето в евенкски *gutin, gučin* – 30, като явно в пратюрк. γ*uč* е означавало три. Старостин реконструира праалтайското **nγ[įu]* – три / тридесет (което показва далечна аналогия с прасамодийското **næ*γ, чукчо-корякското *ngæ(ŋ)yoq* – 3), прамонг. **gu-, *ot-* (от **otur* – 30), но преходът **ot- > *üč* (**öč*), е неясен. (13), (14) Л. Болд доказва, че γ*uč* е древномонголската форма на три[7]. Мудрак също предлага тази етимология.

---

[7] Той посочва монг.съществ. *ač* – внук, *žič* – правнук, γ*uč* – праправнук, съотв. *ači* - първи, *žiči* – втори , γ*uči* – трети. Древният афикс – *či* не се е съхранил в съвр.монг., но е запазен в тюрк. ез. под формата – *nči,* с който се образуват числ. бройни. Изразът *žiči, γuči, ügüljeй* – два-три пъти е използван в „Тайната история на Монголите“. (17)

3). тутом – четвърти, среща се в израза ***дилом тутом.*** В чувашки *tăvattă* – четири, *tăvattămĕš* – четвърти, думата е зафиксирана във волжко-български погребален надпис като *tuat / tuatm* – четири, четвърти, което потвърждава напълно отнасянето към календарния термин. (15) Календарната българска форма е била **тут / тутом** – четири, четвърти. Мудрак също свързва древнобълг. числително с чувашкото. Но липсва прилика с останалите алтайски езици[8], изкл. евенкски *tūteken* – четиригодишен лос (ТМ *tōkī* – елен, лос > *tū-teken*). (18) Следва да се подчертае, че календарната българска и чувашката форма показват най-голяма прилика със самодийските езици, в селкупски *t^{e}tty,* ненецки *tъet,* енецки *teto,* нганасянски *tet^{e},* камасински *tee'd^{e}* – четири, което говори за друг изходен урало-алтайски корен, различен от тюркомонголската протоформа! (19) За прасамодийското **tettə,* известният чешки лингвист В. Блажек предлага, че е било заето от пратюркски, като негов източник е най-вероятно пратюркският древнобълг. език, тъй като то отразява промеждутъчния стадий на развитие тюрк. **dört* > бълг. **tüät* > чув. *tăvattă* – четири (Blažek 1999). (20) Според Старостин тюрк. **dört*, има общ произход с монг. *dörvön,* ТМ **dügin* (**deki* – 40), протояпон. **də-* (съвр. яп. *yo*), от протоалт. **tōj* – 4. (21) Всъщност е имало обща праалтайско-прасамодийска форма **tü* – 4, но прачувашката (савирска) и календарната българска форми са идентични със самодийските, дори са по-близко до някои тунгуски форми (нанайски *dui*, орочки, удегейски *dī* – 4), отколкото до пратюрко-монг. **dör(t/b)- / tör(t/b)-* 4.

---

[8] В др.тюрк. *tört*, в останалите тюрк. ез. *dört/tört* – четири, в ТМ, евенкски, евенски *diγī*, солонски *digi,* орочки, удегейски *dī,* нанайски *dui*, улчийски *dui(n),* орокски *džīn*, манджурски *dujin, duin*, също в ТМ **deki* – четиридесет, в монг. *dörbe(n),* халха-монголски *döröv,* бурятски *dürbe(n),* калмикски *dörwn,* ордоски монг. *dörwö,* дагурски *durub, durəb* – четири, съотв. *dθtθr/dutər* – четвърти, *duč, duči, dučin, döči, dočin* е четиридесет, в японски *jo,* праяпон. **də* – четири, протоалтайска форма **tōj* – четири. (Старостин)

4). алтом, алтем – шест, среща се в изразите ***тох алтом, „сомор алтем“.*** Най-близко е чув. *ultă, ulttă* – шест, *ulttămĕš* – шести. Така календарната бълг. форма е била **алт / алтом (алтем)** – шест, шести. В др.тюрк. *altï,* в ост. тюрк. ез. *alti, alta, olti* – шест. Формата е изцяло тюркска и отсъства в другите алтайски езици[9]. Етимологията на образуване е свързана с тюрк. (и тохарско) **al* – ръка[10], длан, пет пръста, т.е. **al* + *tъ* ще означава следващия след петте пръста на едната ръка, тъй като суфикса *–tъ* е словообразувателен в тюркските езици. Това броене е запазено при монголите в Афганистан: „една ръка и един отгоре“ – шест[11]. (22) Мудрак също приема тази възстановка, от др.чув. *oltъm*.

5). читем – седми, споменат в израза ***„теку читем“.*** В надгробен волжко-български надпис се среща под формата *žeti* – седем, в съвр.чув. *şiççĕ, sič(ĕ)* **–** седем, *şiççĕmĕš* – седми, което изяснява и древнобълг. календарен термин, **чит / читем** – седем, седми. В др.тюрк. *yeti,* в повечето тюрк. ез. *jeti, jedi,* но в тувински, тофаларски *čedi,* шорски *četti,* хакаски *četi, čittэ,* долгански *hette,* балкарски, казахски, киргизки *džeti, žeti* – седем. Мудрак също приема, че *читем* е седем. Алтайските тюркски форми, започващи с *„ч“,* са идентични с древнобългарската! Произходът на понятието не е много ясен[12]. (23) Всъщност тюрк. форми, особено чувашката, показват ясен урало-алтайски паралел с фин-

---

[9] В монг. *jirghughan,* халха-монг., ордос. монг. *dzhurgaa,* бурят. *zurgaan,* калмик. *zurhn* – шест. (27)

[10] В тохарски (б) *alyiye,* тохарски (а) *alid,* пр.тох. *āli* – ръка, длан, е алтайска заемка.

[11] Ако погледнем монголските названия на шестицата, се наблюдава същата закономерност – общомонголското **gar* означава ръка, респ. пет пръста (в случая видоизменено до *dzhur, zur*) и *anx* – първи, начелен, т.е. първия от другата ръка.

[12] Според едно от мненията се предполага връзка с тюркското **jē* – ям, т.е. седмият пръст е този, с който се яде, тъй като по аналогичен начин се образува монголското *dologhan, doloo* – седем, от *doloox* – облизвам, пръста, който се облизва при ядене, което не е вярно и, разбира се, е куриозно.

ски *seitsemän,* карелски *šeiččemen,* вепски *seičče̮me,* естонски *seitse,* саамски *čiezh, čičč̂âm,* удмуртски *sizъīm,* коми *sizim,* марийски *šīmīt, šīmīm*, мордвински *sisem,* унгарски *hét,* манси *sat,* в самодийските езици, селкупски *selči,* ненецки *s'iъiv,* енецки *sew,* нганасянски *s'aybᵉ ,* камасински *sej'bü* – седем. (24) Както се вижда, налице е общ урало-алтайски корен **se/*šī*, **set/*čet, *sič/*šič* – седем, и чувашката форма максимално се е сляла с угрофинските! Много интересен факт е че в кит. 七 – 7, съвр. форма *qī*, др.кит. *shit* (*tshit*), в клас. кит. и ранносреднов. кит. *shjət, shjit* (*sjət*), а др.кит. произношение напълно съвпада с древнобългарското. (25) Така че е възможно, източникът на древнобълг.-чув. форма да бъде и др.кит. език. Блажек смята че подобни форми на названия на число 7 се срещат в етруски *semph,* баски *zazpi*, хуритски *šitta,* картвелски **šwid,* и в края на краищата, вероятно всички те са прадревни аналози на палеолитен (бореален) етап от развитието на езиците. Тук се отнася и ПИЕ форма **septm.* (26) В нашия случай календарната българска – прачувашка (савирска) форма се явяват или заемане от др.кит., или имат древен уралски произход. Блажек смята, че от др.кит. е заето и тюрк. **ĵetti* -7.

6). шехтем – осем, в израза ***дван шехтем***. Среща се върху волжкобългарски надгробен надпис като *sagir,* в съвр. чув. *săkkăr* – осем, *săkkărměš* – осми. Суфиксът *–ăr* се смята за аналог на дре.тюрк. суфикс *–iz.* В др.тюрк. *säkiz,* в ост. тюрк. ез. *sekiz, sigez* – осем, но в тувински *ses,* карагаски *sehes* – осем. Древнобълг. календарна форма, **шехт / шехтем,** се доближава до тувинската и карагаската (тофаларската). Много далечна прилика с ТМ ез., евенкски, улчийски, орокски, негидалски *zhapkun*, евенски *zhapkъn,* манджурски *zhakûn,* солонски *zhakku*, нанайски *zhaqpõ* – осем. (28), (29) Етимологията на числителното не е установена[13]. Затова пък

[13] Рясянен предлага куриозното *säk-giz* – скочи, изхождайки от детските броилки, но тезата му не се приема. Други автори търсят връзка с **eki / *iki* – две, сдвоен, умножен по две.

се открива интересна аналогия със самодийските езици: в селкупски *sit-tyt^{e}tty,* ненецки *šidendъet,* енецки *šzitъet,* нганасянски *sitidh^{e}t^{e},* камасински *šëntee'* – осем, което говори за древен урало-алтайски корен! Буквално самодийските форми означават „две по четири“, в селкуп. *sitty,* ненец. *šidъa,* енец. *šizhe,* нганасян. *siti,* камасин. *šide* – две и в селкуп. *t^{e}tty,* ненец. *tъet,* енец. *teto,* нганасян. *tet^{e},* камасин. *tee'd^{e}* – четири. (30) Най-вероятно календарното бълг. ***шехт*** е производно на ***шех-тут*** – две по четири!? В такъв случай би следвало да се очаква календарна древнобълг. форма ***ше / šeh*** – две, ***šehem*** – втори, виж саръ-югурски *šigï* – две, в манджурски *zhuwe,* негидалски *zhul,* монг. (дунсянски) *ghua*, в останалите монг. наречия *xoyor* – две. Тук трябва да посочим и ТМ *džū, džū(r), džuwe* – две, монг. *džir- / džur-* двойка, двоен, древномонг. *žiči* – две, волжко-бълг. *žiarm* – двадесет, съвр. чув. *şirĕm* – двадесет (от *ži / şi* – две и *ar* – десет, < чрез асимилация от др.монг. *arav / arvan* – десет, *ži-aravan,* с последваща асимилация > *ži-ar(avan)* + *-m* – две по десет[14]. Сравни с аналог. якутско *sürbä* (*sü-arbän*) – 20). (31), (32) Интересен паралел на самодийско-древноалт. форма на число 2 се открива в афразийски **čin*, акадски *šina*, финикийски *šnm,* иврит *šənayim*, също в хуритски *šin*, урартски *šišə*, протонахски (прачечено-ингушки) **ši(n),* съвр. чечен.-ингуш. *ši`* – две. Това говори или за много древно заимстване или проникване в Централна Азия, на носители на хурито-

---

Виж също др.тюрк. *jigürme* – 20, образувано от пратюрк. *žiγi* – две (дало по-късното тюрк. **eki / *iki*), и някаква междинна форма *ärm(an)* – 10, аналог. на монг. *arban* – 10, с преход *b>m*. Напр. в ТМ, евенски *m^{i}an* - 10

[14] Сравни с монг. *arban* – 10, с камасинското *bj^{e}'n* – 10, енецк. *biu,* ненецк. *ju ,* хант. *janγ*, чув. *vun* и общотюрк. *on* – 10, пра-ТМ *zhuwan*, древнояпон. *töwo(n)* – 10. Това подсказва съществуването на някаква прадревна азиатска форма **bän-/*vän* – 10, и единствен аналог има в езика айну, където *wan / wam* – 10. (33) Според Н. Поппе и Рамстедт, окончанието *–an* в монг. и ТМ ез. при образуване на десетиците, е аналог. на тюрк. *on*, чув. *vun* (*von*) – 10. (34)

урартския език (съвм. миграция на пратохари и прахурити)[15], или за

[15] За миграцията на тохарите има две хипотези, съотв. за северния и южния път. В археологическо и лингвистично отношение, много по-убедителна е „южната хипотеза“ – миграция от Северното Черноморие, през Балканите, Анатолия, Загроса, Ср. Азия, до Таримската котловина и Гансуйския коридор. В езиково отн. се откриват интересни аналогии.: хурит. *taršuwani* – човек и названието на народа тури, Туран (китайските **динлини** / Dingling丁零, в др.кит. и еп. Хан: *trēng-rīng, tēng-rīng,* което отг. на *троани / фроани* по Птолемей, *фруни* по Д. Перигет, и *фрини* по Страбон, както и на „тури“ според Авестата. Другите по-стари кит. форми са: **данлуо** (Danluo)旦咯 , в др.кит. *tānh-rhāk, tānh-rāk,* **Данлан** (Dānlan檀嵐 , в др.кит. *thamrām*, **Данлин** (Dānlaín) 儋林 в др.кит. *tāmrəm*, **Дунхуан** (Dunhuang) 敦煌, в др.кит. *túr-w(h)áń*, ср. с града Троана (Throana) у Птолемей и согд. назв. Дурван (Δrw'n / Thruwān), което показва, че източните пределите на Туран са били Алтай, Тяншан и Дунхуан). Турите са древен европеиден народ в Южен Сибир, които са били основата на сибирските скити (след тяхната иранизация, настъпила с разселването на носителите на андроновската арх. култура). Названието Тура се е използвало до XIX в. от местното татарско население за обозначение на района между реките Тобол и Иртиш в Сибир. (35) Откриват се интересни хурито-тохарски лексикални паралели. Някои от тях са: хур. *ag*, урарт. *agu* – водя, предвождам, шумер. *agazi* – вожд, в тох.(а,б) *āg* – водя, предвождам, хур., урарт. *pal* – зная, казвам, тох.(а,б) *pälsk* – мисля, *–sk* производна дума на тох. *pälk* – разглеждам, обсъждам, изучавам. Възм. от пратох. е попада в алт. ез. *bälγ* – знак, ст.бълг. (от др.бълг) *белег* – знак, също в хур. *paγi*, *pahi* – глава, шум. *ba`i* – лице, др.кор. *paki* – теме, и тюрк. *baš* – глава, в иран.ез. **pešanγ* – чело, нос, хур. *wali* – червей, тох.(а) *wal*, тох.(б) *yel* – червей, енисейските ез., кетски *ôъl,* котски *ôllə* – червей, урарт. *guniše*, шумер. *guana* – битка, тох.(а) *kuñaś* – сбиване, битка, урарт. *šuše* – овца, в тох.(а) *śoś* – също (вж. бълг. *шушляк* – дебела и пухкава вълна), хур. *šaphal(d)i, šapχalə,* урарт. *šalmathi* – ляв, ляво, тох.(а) *śālyi,* тох.(б) *śwālyai, śaiwai* – ляв, ляво, ст.бълг. *шуй* – ляво, *шуица* – лява ръка, общотюрк. *sol / sul* – ляв, шумер. *šu, sum, šux* – ръка, от семит. акад. *šumēlu* – ляв., хур. *p(w)andi* – десен, дясна страна, в тох.(а) *pāči* – десен, *apāt* – дясна страна, акад. *pāṭu* – страна, граница, хур. *ubi* – просо, ечемик, урарт. *ebi* – просо, тох.(а,б) *yap* – просо, хур. *umini*, урарт. *ebani* – страна, поле, тох.(а) *ype,* тох.(б) *yapoy* – страна, държава, хур. **sawl* – здрав, жизнен, тох.(б) *sailne* – също, хур. *utte* – сено, тох. (а) *atī,* тох.(б) *atiyo* – сено, ст.бълг. (др.бълг.) *отава*, чув. *uta* – сено, хур. *aše* – животинска кожа, шумер. *aš* – кожен мех, тох.(а) *yats,* тох.(б) *yetse* – животинска кожа, хур. *sije* – вода, *išena* – дъжд, тох.(а) *swase,* тох.(б) *swese* – дъжд, тюрк. *šu / su* – вода, хур. *teuna* – много, голям и тох./алт. *tumane* – голямо число, 10 000, хурит. *šu-kki, šukku,* урат. *šu-sini* – едно и тох. (а) *şa*, (б) *şe* - едно, хурит. *azz-ᵘ/ o-z-yl* – грешен, лош, болен, в тох. (а) *osal,* (б) *oşşale* – лош, в чувашки *usal* – лош, бълг. *усоен* – студен, неблагоприятен, хурит. *ši-ar* – търся, следя, тох. *ser* – лов, преследване, чуваш. *šăra* – търся, бълг. *шаря* – ходя безцелно, хурит. *uoll* – гибел, смърт, тох. *wäl, wal, walu* – смърт, чуваш. *vile* – труп, мъртъв, в бълг. *самовила* – демон в женски образ, носещ смърт, хурит. *-ga* – умалителен суфикс,

прадревни бореални корени. Мудрак разчита неправилно календарния израз като „дванш ехтем“ и извежда погрешно др.бълг. *ехтем* – пет. Той предлага етимолог. вр. с др.япон. *itu* – пет, и възможно с тюрк. **elliγ* – петдесет < **et-liγ*, чагат. *ittik*. Но тюрк. *elliγ* – петдесет, е производно на думата *al / el* – длан, пет пръста, в чув. *al, alĕ* – петдесет. В съвр.япон. *itsu*, корейски *tasət, tasəs*, ТМ **tunga*, монг. *tabu(n)*, *tav* – пет, праалт. **t`u* – пет, което има уралски паралел в угро-финското **wit-te* – пет[16], произлизащо от самодийското *uda, uty* – длан, ръка, също в др.тюрк. *udluq*, саръ-югурски *utuq, otuq,* хакаски *ustux*, шорски *ustuq* – бедро, коляно, япон. *ude, te* – ръка, ст.бълг. (от др.бълг. пр.) *оудъ* – крайник (ръка, крак, част от тялото). Ако хипотет. *етх / ехтем* е пет според Мудрак, то трябва да отразява др.бълг. *уд* – крайник (ръка), или трябва да очакваме *уд / удем* – пет?

7). твирем – девет, среща се в изразите ***дилом твирем, дохс твирем, шегор твирем.*** Аналогично във волжко-български надгробен надпис *toxr, toxyr*, в съвр. чув. *tăhăr* – девет, *tăhărměš* – девети. (36) В

в тох. *–ka* – също, умалителен суфикс, хурит. *šimu* – семейство, потомство, тохар. (б) *śamaśke* – дете, потомък, хурит. *tešš* – водач, старейшина, тох. *tāś* – водач, хурит. *all, allae* – владетел, господар, тох. (б) *ylai-*, тох.(а) *wlām*, пратох. **w'əlan* – владетел, цар, също тох.(б) *walo,* тох.(а) *wäl* – цар, и др. Също вж. назв. *гути / кути*, на народа който е мигрирал към Ср. Азия съвм. с народа *мукри* (пратохарите) и синокавказкото **ket* – човек, самоназв. *кети, хатu*, в кетски, югски *kêt*, котски *hit, het*, аински, пумпоколски *kit* – човек, в кавказо-аваро-андийски *kunta* – мъж, войн, стопанин, или значението на кути, кутии у просто хора, народ. Названието „кути“ се съхранявя в Кавказ до средновековието, „Ашхарацуйц“ ясно посочва народа „кути“ като съседи на българите в Кавказ. Още Ксенофонт (V в.пр.н.е.) съобщава племето койти (кути/квети), съседи на колхите. Днес техни наследници са адигската етническа група хетукайци. Вж. също хур. *таγе, tahe, tae* – хора, и ТМ евенк. *теγе* – народ (възм. и това да е едно от вероятните обяснения за произхода на названието тохари (тахари у Страбон).

[16] фински *viisi*, ест. *viis*, саамски *viht, vitt*, мордвински *vete*, марийски *wic*, удмуртски, коми *vit*, хантски *wet*, манси *ät*, нганасянски *öt* – пет. (40)

др.тюрк. *toquz* – девет[17]. Етимологията на думата според М. Федотов се свързва с монг. *toqur* – с разперени пръсти. (37) Всъщност това е монголското название за педя, в монг. *töγe*, *tūhē,* халха-монг., бурят., калмик., ордос. монг. *tö* – „голяма педя“ мярка около 22-23 см, свързна с разстоянието от палеца до 4 пръст на ръката при максимално разперване на пръстите. Етимологията на др.бълг. календарен термин се изяснява напълно от ТМ форми, в пра-ТМ **togar,* нанайски *tawar,* улчийски *tawali*, евенкски *toγor*, евенски *toγъr*, негидалски *toγoj*, манджурски, орочки, удегейски *tō* – голяма педя (последните три форми са заемки от монг.), яп. *tuka* – мярка от четири пръста, ностратически паралел в мегрелското *`tkou, `tku* – педя. (38), (39) Ясно се вижда, че др.бълг. календарна форма е идентична с нанайската, а чувашката с монголски, евенкски и евенски. Образуването на числото девет е от една ръка – пет пръста плюс една „голяма педя“ или от първи до четвърти пръст на другата ръка, 5+4=9! Така или иначе древнобългарското календарно понятие **твир/твирем** – девет, девети, е много по-близо до ТМ, отколкото до тюркските форми! За Мудрак *твирем* означава втори, от др.чув. *təberəm* – друг, различен, съвр.чув. *tĕperĕm* – друг, а думата е производна на тюрк. *bir,* чув. *per* – едно, и алт. **dui-* две, втори, двойка, което е неприемливо.

8). бехти – начало, първо пълнолуние, начало на Новата година. Среща се в единствен израз ***етх бехти*** от преписката на Тудор Докс, който съобщава, че тогава българите се покръстили. Повечето изследователи подхождат съвсем повърхностно и смятат, че това е „сгрешен“ препис на хипотетичното древнобълг. ***бех,*** отговарящо на чув. *pilĕk* –

[17] В турски, тюркменски *dokuz,* азърбайджан. *doqquz,* уйгурски *toqquz,* кумикски, балкарски *toghuz*, татарски *tugiz,* казахски *toghiz,* кирг. *toghuz,* долгански, шорски *togus,* тувински *tos,* карагазки *tohos* – девет.

пет[18], *pillĕkmĕš* – пети, във волжко-бълг. надпис *bialm, piălim* – пети, още повече че другите тюркски форми *beš / bes* са по-близки до ***бех***. Но изхождайки от волжко-бълг. пример, би трябвало да очакваме не *бехти*, а *белем,* така че по-вероятно в основата на ***бехти*** стои нещо друго.

Ето защо смятам, че **бехти** означава първо новолуние или първо пълнолуние за годината, или начало на годината. Аналогично в монг. *bitüün* – навечерието на новата година, първо новолуние, *bitüüleg* – новогодишно тържество. (42)

Етимологичното решение идва от ТМ езици: протоформа **biaga* – луна, в евенкски, негидалски, солонски *bēγa*, евенски *bēγ*, чжурчженски *bi(a)ha*, манджурски нанайски *biā*, улчийски, оркски *bē,* орочки *bä,* удегейски *beä* – луна, и ТМ, в евенкски *tī, tīn*, негидалски *tē, tī*, *bēγa tēčā, bēγa tī* – пълнолуние. (43), (44) Уралски паралел с коми *bia, bija* – огън, ханти *päj* – блясък, саамски *bæggjo*, унгарски *feher* – бял, блестящ. И по-далечен ностратически, с дравид. ез., където *vēgu, vige, bije,* означават зора, изгрев (45), (46)

Монг. *bitüün* може да се обясни с несъхранената прамонг. дума *bi* – луна, и др. тюрк. *tun* – пръв (в изрази като първо дете, първа жена, пръв съпруг), монг. *tun* – съвсем, точно, първостепенно, съвършено, много, така че значението на *bi-tun* е първа луна. (47), (48) Според китайския календар Новата година настъпва след един пълен лунен цикъл, настъпил след 22 декември, или деня на зимното слънцестоене, в първо-

---

[18] Чувашкото *pilĕk* – пет, показва ясен и недвусмислен паралел с пратюрк. **bilek,* в др.тюрк., уйгур. *biläk*, турски, тюркмен., тувински, казах., киргизки, балкар., кумик. *bilek*, узбек. *bilak,* татар. *belәk*, хакас. *pəlek* – китка на ръка, т.е. пет пръста, в бълг. диал. **пелка** – длан, китка (което показва реконструкцията на древнобълг. **пелем** или **пелкем** – пети), а що се отнася до общотюрк. **beš* – пет, то има съвсем друг произход, от тохарското **pēś* – пет. (41) Същото може да се предполага и за тюрк. **bīr / pīr* – едно и тох.(а) *ana-pär* – преден, пръв, т.е. пратох. *pär*, подобно на хет. *para*, означава едно, пръв.

то новолуние от първия лунен месец, след навлизането на Слънцето в съзвездието „Водолей“ (по западното тълкуване, или в периода не порано от 20 януари до втората половина на февруари) и кулминацията на празника е в първото пълнолуние на същия лунен месец. Така *емх бех-ти* означава със сигурност началото на годината, първото пълнолуние на годината *емх*.

М. Москов предлага (без да се аргументира, а по сходство с другите 12-год. циклови календари: китайски, уйгурски, монголски и др.), че най-вероятно началото на новата година при българите е било около деня на зимното слънцестоене. (49) Евентуално, през първото пълнолуние след зимното слънцестоене.

Мудрак напълно погрешно смята че *емх* е аналог на *ехтем* – пети, но конструкцията е друга, числителното е поставено пред названието на годината, в случая *бехти,* което той тълкува като маймуна, от тюрк. **bičïn,* (монг. *bič*) – маймуна. (50)

На много изследователи е направил впечатление следният факт. В „Симеоновия сборник“, известен по руския „Световлавов препис“ от 1073 г., в превода на съчинението на Йоан Дамаскин за месеците, зодиакалните съзвездия са подредени по по-различен начин в сравнение с текста на Дамаскин и вместо „Овен“, първото зодиакално съзвездие е „Стрелец“. Най-логичното обяснение на това разминаване е, че в българската среда от X в. началото на годината и било в дните около зимното слънцестоене и това се свързва с влияние на езическия циклов календар, който е продължавал да се използва в дворцовите среди по времето на цар Симеон. (51)

Изследователят на археоастрономическите находки на територията на България Н. Дерменджиев в своята дисертация смята: „Подобно на Москов съм на мнение, че прабългарският циклов календар е бил лунно-слънчев […] с високосен месец, наречен *алем* (*елем*), който е вмъкван около зимното слънцестоене (Москов 1988, 110–113). Подредба-

та на годините (т.е. на животните) в прабългарския календар съвпада с тази на китайския; нещо повече – съвпадат и цикловите години. Заемката от Китай на прабългарския календар се приема от повечето изследователи като доказана.“ (52)

Интересен е въпросът със словообразователния суф. за числителни редни **–ом / –ем**. Той се среща и в някои иран. ез. (осетински), и в надписите от Волжска България. Н. Ашмарин, а след него и Н. Андреев смятат че съвр. чув. суфикс *–měš*, е сложносъставен образуван от древния събирателен суф. *–m*, и *–ěš*, което е форма на общетюрк. притежателен афикс за 3 лице *–si*. (53) Може да се предложи и др. решение – резултат от местно угрофинско влияние. В хантския ез., числителните се образуват с идентичния суфикс *–met / –mit*. (54)

И така можем да реконструираме др.бълг. календарни числителни названия, известни от календарните изрази: **ал/алем** – начален, **шех/шехем** – втори, **веч/вечем** – трети, **тут/тутом** – четвърти, **пел(ек)/пелем** или **пелкем** – пети, **алт/алтом (алтем)** – шести, **чит/читем** – седми, **шехт(ут)/шехтем** – осми, **твир/твирем** – девети.

Въз основа на чувашкия език и тюрк.ез. М. Москов предлага следната (не изцяло приемлива) възстановка на числителните бройни: бирем (първи), икем (втори), вечем (трети), тутом (четвърти), бехтем (пети), алтем (шести), читем (седми), шехтем (осми), твирем (девети), ванъм (десети), вунибирем (единадесети), вуникем (дванадесети), алем (начален) допълнителен или високосен месец в началото на годината. (55)

II). Названия на годините

Названията на годините в древнобългарския календар, аналогично на другите подобни източни 12-год. циклови календари, отговарят на имената на 12-те животни, известни от китайските „земни клони“.

От наличните източници са познати 10 древнобългарски названия, а за останалите 2 може само да се предполага косвено какви са били евентуално.

1). сомор – самур, или лалугер. Тази дума погрешно се интерпретира като мишка, под влияние на тюрк. *sičkan*[19]. Пръв М. Москов посочва, много по-близкото, татаро-мишарско *sömöran* – лалугер. (56) В татар., турски *samur,* тюркм. *samыr,* чув. *săvăr,* хакас. *sarbax,* шорски *šarbaq,* якутски *sārba* – самур[20], собол, хермелин *(Mustella/Martes zibellina)*, по зоологическата класификация. В някои тюрк.ез., уйгур, тюркмен. *jumran*, башкир., татар. *jomran* (j=dž), балкар. *džuburan* – лалугер, къртица. (57) Произходът на др.бълг. календарен термин се изяснява от монг. *zuram, zurmyn*, в бурят. *zumara, zumbara,* ТМ ез., в солонски *džumbra, zhumbra,* манджурски *džumara, zhumara, džumarha, zhumarha* – лалугер. (58) Вероятната етимология е свързана с протоалтайската форма **sēma*, монг. **sem,* халха-монг., калмик. *sem,* бурят. *hem,* ордос. монг. *semēr,* дунсян. *siэmэ*, монгодор. *sэmugēr*, ТМ, в евенк., нан. *sumet,* евен. *hum,* нан., улч., ороч. *sumeči,* удег. *sumemesi,* кор. *sum*, яп. **sama, same* – скривам се, изчезвам в бълг. ***шмугвам*** се. (др.бълг. пр.) Произходът на думата ***сомор / самур*** се свързва с животно, живеещо в дупка, скриващо се в земята, респ. мишка, лалугер. Този интересен корен, дава също

---

[19] Точен негов анолог е чув. *šăši* – мишка, ст.бълг. (от др.бълг. пр.) ***соущица*** – полска мишка, ***суяк*** – плъх, лалугер. Съотв. в др.тюрк. *sïčγan*, тур., азърб., тюркм., *sïčan,* татар. *sïčqan, tïšqan,* уйг. *sačqan, čačqan,* хакас. *sïsxan,* якут. *čïs,* балкар. *cïcxan,* кирг. *čïčqan,* казах. *tïšqan* – мишка, в ТМ, евенк. *čīpa* – мишка, в монг. *čičaγulin* – къртица, лалугер. Урало-алтайски паралел с удмурт. *sykyny,* коми *söskyny,* ест. *suskoms,* саам. *sùsske* – гриза. В ТМ ез., *singeri, sigar* – мишка, е от един корен с тюрк. *sungar* – лалугер. Т.е. в древнобълг./старобълг. *сущица* е аналог на тюрк. *сичкан*, и няма как *сомор* също да означава мишка!

[20] Партянското *sîmur, sîmor,* пахлави *smūr, samōr,* свър. перс. *samūr* – самур, в осетински *samur-guj* – куче, ловец на самури, са алтайски заемки, въпреки наивния опит на П. Добрев да ги представи за изконно ирански!?

в ТМ **sēm* – да загубя, в монг. **samur* – объркам, създавам безпорядък, пратюрк. **säm* – объркан, неясен, заблуден, глупав, праяпон. **sama* – скитам безцелно. (59), (60) Интересен нострати чески паралел е картвелското, в лазки *dzemur*, груз. *dzaml* – голям планински плъх и бореален, в семитски, акадски *ušummu, šummu*, арабски *šīm*, афаразийски, чадски *swama* – плъх. (Старостин). Напълно неприемливо и куриозно е мнението на Мудрак: *сомор* – куче, от тюрк. **sonar* – лов с кучета, ТМ ез. **suna* – повод, каишка за ловно куче, средовек. корейски *sanhăinγ* – лов[21].

2). шегор – бик, вол. Среща се в изразите ***шегор вечем, шегор твирем, сигор елем.*** Думата има алтайски произход. В пратюрк. **sigo*, караханидски *sïγïr*, уйгурски, узбек. *sigir,* куманки *sigir,* турски *sïr,* азърбайдж., тюркмен. *sïγïr*, татар., киргизки, казахски, ногайски, кумикски *sïjïr,* башкирски *hïjïr* – бик. Така смятат Миккола, О. Прицак, М. Москов и Мудрак. (61)

Съществува и друго общоалтайско по произход название на бика / вола **h`õk`irV˜-e*, в тюрк. ез., в др.тюрк. *öküz,* в останалите тюрк. езици *ögüz, ögiz, ogus, hokiz, höküz,* пратюркска форма **ökür,* заета в унгарски *ökör,* в чувашки *văgăr, văkăr* [22]. В монг. *üker, xuker, xuger*, хал-

---

[21] също в кит.犎 съвр. ф-ма *xiăn,* др.кит. *snhen`* (*snhar`*) – есенен лов, пр.алт. **sŏnu* (**sonar*) – ловно куче, средовек. корейски **sanhăinγ*, съвр.кор.*sanjanγ* – лов, пр.япон. **suna-tər-,* др.япон. *suna-tor-,* средновек.япон. *suna-tor-,* съвр.япон. *sunador* – рибоволов, ТМ **suna / sona* – повод за ловно куче, тюрк. (кипчак. ез.) **sonar / sonor* – ловно куче, чув. *sunar* – лов < татар. В случая тук имаме древна индоевроп. заемка в праалтайски, в хет. *suwana* – куче, мн.ч. *suwanis*, др.инд. *s(u)vā*, род.п. *sunah* – куче, авест. *spā*, род.п. *sūnō* – куче, арм. *šun*, латв. *suņu, suns*, лит. *šuo, šunį*, др.пруски *sunis* – куче, др.ирл. *cū*, кимврски *ci* – куче, мн.ч *cŵn*. Преходът на заетия корен **sun* > в хипотет. др.бълг. **сом*, няма други аналоги в алтайските ез., което подсказва че Мудрак изцяло греши.

[22] съхр. и в български като ***вегер***, в детската броилка „***бухере-вегере*** покажи си рогата“ – бикче, волче покажи си рогата, отнася се за охлюв. Тук също интересна е думата ***бухер*** – бик, която е от тюрк.пр., най-близко е тофалар. *buxa* при общотюрк. *buγa*, *buqa* – бик. Не се сраща в ост. алтайски ез. Думата бик е общославянска. Фасмер я извежда от *букать* –

ха-монг., бурят. *üxer,* калмик. *ükr,* ордос.монг. *üker*, дагурски *xukur, hukure*, в ТМ ез., евенк. *hukur,* евен. *höken, hökön,* солон. *uxur* – бик, вол[23], в япон. *ouši,* корейски *so* – теле. (62) Но както се вижда от първия пример, коренът **sigo*, единствено в тюрк. езици има разширение със значение бик, вол, докато в останалите алтайски, вкл. и в самите тюрк. ез., така се наричат елените и козите: в тюрк. езици, др.тюрк. *sïγun*, турски *sïn,* узбек. *sujγun*, азърб. *sïγïn*, тюркмен. *sūγun*, хакас., шор., тувин. *sïn,* каракалп. *suwïn* – елен, монг. *segenek, sejinüg*, халха-монг. *sijneg,* бурят. *hīneg,* калмик. *sīnэk* – козел, ТМ, евен. *segdžen,* диал. *sekserge*, в япон. *šika* – елен, *suu`karu* – кошута. (63) Това показва, че най-вероятно тюрк. названия на бика също са възникнали под индоевропейско (индоиранско) въздействие[24]. В санскрит *šakkarћ, šakvarћ,* перс. *sowr, saur,* пущун. *saur*, хинди *sāṛ*, *saur*, кашмир. *hakhoru, hakhürü,* непал. *chāṛā,* в дардските ез. *śakrá, śakkara, śakvara, hakhur*, *hakhoru* – бик. (64) Индоиранските форми показват паралел в семитски, акадски *šūru,* иврит *šōr,* арамейски *šwrh,* етиопски *sor, ŝor,* др.египет. *šsr* – бивол, говедо, и вероятно са резултат от близкоизточните контакти на разселващите се праиндоиранци, тъй като подобна форма отсъства от останалите индоевроп. ез. Така или иначе ***шегор*** показва идентичност с тюркските форми!

муча, Скок от лат. *vacca* – крава, Шахматов от келт. *boukko* – крава, а Корт и Шелд – от др.тюрк. (75) Въпреки че славистите не подкрепят последното мнение, смятам, че напълно възможно е приносителят на тази дума да са аварите.

[23] Някои смятат, че праалатайската форма **h`ŏk`irV˜-e* е най-вероятно стара тохарска заемка, в тох.(б) *okso,* тох.(а) *oks,* пратохарски **okso* – бик (в санскрит *ukšan*, авест. *uxšan,* ст.вис.нем. *ohso,* англ. *ox* – бик, вол, но на практика са независими производни на общ изходен ностратически корен!

[24] Вероятно заимстване е станало чрез саките или директно от санскрит, предвид силното индийско влияние върху някои от езиците, говорени в Таримската котловина, напр. езика на Крорайна (в кит. Лулан, уйгурски Кируран) – тохарски със силно хотаносакско и индийско влияние.

3). дван – заек. Среща се в израза ***дван шехтем.*** Произходът на названието не е много ясен, но най-вероятно е индоирански. Обикновено се посочват паралелите с тюркското название на заека, в др.тюрк. *tabïšγan*, тюркмен. *towšan,* азърб. *dowšan,* турски, ногай., кумик., каракалп. *tawšan,* уйгур., узбек. *tošqan,* якут. *tabïsxan,* саларски *tōšen* – заек. (65) Монголските названия са още по-отдалечени: *taulai, tulai,* в халха-монг., бурят. *tūlaj,* калмик., ордос. монг. *tūlā,* дагур. *taulē,* от монг. е заето и в евенк. *tōlai* – заек, в корейски *tokki,* япон. *usagi,* др.япон. *tusagi* – заек. Названията на заека са производни на глагола бягам, пратюркски (несъхранено) **tabïl,* чагатайски *tauš, tawuš,* монг. *tawlai,* ТМ *tēwul, tewut,* япон. *tapasir* – бяг. Старостин реконструира праалтайската форма **tŏgsu* – бяг(ам), заек, в ТМ **tuksa*-; монг. **togsi*-; тюрк. **togus*-); кор. **thoski.* Предполага се, че едно от китайските названия на заека 兔 в др.кит. *thās, thāsl(h),* в клас.старокит., еп. Хан *thāh,* съвр. *tu* – заек, е или алтайска заемка, или става дума и за австро-азиатски субстрат, вж. прото-австроазит. **ta:j*, лаоски *tai*, виетнамски *thỏ,* кхмерски *tonsaeay* – заек. (66), (67)

Древнобълг. форма няма аналог в чувашки и трудно може да се доближи до тюркските, освен ако не обвиним автора на „Именника“, че е объркал думата при преписа и вместо *тавшан* / *давшан* е написал *дван*. Но затова пък се откриват интересни аналогии в санскрит *dhani, dhanv, dhavana*, *dhava,* пали *dava,* бенгал. *dhābana,* непал. *dhāwā, dhāwanti, dhāunu,* кашмир. *dav, dawān, dawöni,* маратхи *tavana,* пущун. *tabah,* авест. *dav,* перс. *davan, davandeh,* тадж. *davidan* ягноб. *daw,* вахан. *dəʜы* – бяг, в осет. *dawn / dawun, dawd* – хвърляне на хайвер при рибите, но В. Абаев го извежда от индоиранското **dhav* – бързо движение, бяг. (68), (69), (70) П. Добрев пръв посочи „памирските“ *двандˌ дванчи, дъвак* – заек, извеждайки го от индоиранското *дван* – тичам. (71), (72) Такова название на заека не открих в наличните ми речници, но в язгулемски се среща *δəwag* – белка, *dawan / dawand* – бързо бягащ, *davan* – бързо-

ног. (73) Мудрак (позовавайки се на О. Прицак) също превежда *дван(ш)* като заек, но със сложни и съмнителни фонетични преходи „от тюрк. *tabïł*(γ)*an* с „прабълг.“ метатеза „*š“* и „*n“*, а „*š“* е аналогична на чувашкия регулярен рефлекс на пратюрк. **ł* намиращо се между две гласни“, или *tabïł*(γ)*an* > *tabïš*(γ)*an* > *tabïšan* > *tawšan* > *dwanš*. (74) Тогава не е ясно защо се е получило струпване на съгласни, което е нетипично за алтайските ез. и се нарушава вокалната хармония на думата, при което трябва да очакваме *давшан / даушан*, а не *дван*? Според С. Старостин, пратюрк. **togus* – скачам, бягам, се открива единствено в тюркм. *tovus*-; и прабълг. календарен термин *doxs* – „година на мишката“, което е едно напълно погрешно решение!

4). верени – змей, дракон. Среща се в израза ***верени алем.*** Миккола и О. Прицак го тълкуват като *вер-ениалем* и го тълкуват като „вълк-единадесети“, от тюрк. *böri* – вълк. Според М. Москов названието *верени* е от индоирански произход. В пали (сев.инд.диал.) *wayrani* – чудовище, *vāŕa* – змей, в сингалски (производен на пракрит), говорен на о-в Шри Ланка, *barana* – змей. Също в санскрит *uraga, uragasya,* пали *ura,* бенгал. *uraga, uranga, urangama,* непал. *urag,* кашмир. *örü,* маратхи *uraga,* хинди-урду *uragād,* – змия, санскрит *maha-uraga* – голям змей, чудовище. В язгулемски *wērxant* – змия[25]. (76)

---

[25] Произходът на думата се свързва със семит. ез., в акад. *urnu* – голям гущер, варан, арам. *yarlā,* араб. *waral,* прасемит. **waran/l* – гущер, афарзийски **raw`*- ~ **`ar(a)w*- ~ **warr*- змия, гущер, в етиоп. геза *`arwe* – змия, *`ərawito* – хамелеон, изт.етиоп. *wäro, woro, wäru* – питон, др.египет. *`rrw* – змия, западночадски *rwah* – кобра, изт.-кушитски *warra, worro* – змия (питон). Аналог. в южнадравидските ез. **araṇai,* тамилски *araṇai,* малаялам *araṇa*, каннада *araṇe*, *rāṇe, rāṇi*, тулу *araṇe* – гущер, в южнодравид. ез. *aravu, aravam, ara, arā*, малаялам *aravu, aravam* – змия. Или в дравид. ез. това е разширение на нострат. корен **wVrV* – дълъг, респ. гущер, змия, или думата е дошла от пасемитски, като се е съхранила в сев. индийските диалекти с начално **w-,* и се е разпр. към дравид. ез. преди индоарийската инвазия в Индия. Кой е приносителят е неизв., може би през еламски? Или е остатък от предравидския езиков субстрат. (Старостин)

Древнобълг. ***верени*** показва съвсем друг произход, аналогичен на идентичното ТМ, в улчийски *weren,* удегейски *wē* – голяма змия, в останалите ТМ ез. *ūre* – червей, в япон. *woroti, worodi, orochi* – голяма змия, *ryū* – дракон. (77), (78) Аналогично при чувашите се среща митичното същество *vĕre-şĕlen,* което се превежда обикновено като „огнен змей“ (от *şĕl* – пламък), но е възможен и по-друг произход, който осветява и произхода на корена **wer-* дълъг, голям, тъй като в чув. *şĕlen* – змия (в ТМ **sulama / *salama* – змия), и чув. *văram,* прачув. *urun / wurun,* в тюрк. ез. *uzun* – дълъг (79), (80) Така че *vĕre-şĕlen* означава букв. „голяма, дълга змия“. В румънски думата *vărlan, vîrlan* – змиьорка, вероятно е стара др.бълг. заемка. (81) Може би такова е и алб. *beirojnë* – змия[26]. В тюрк. ез., аналог на бълг. ***верени*** е якут. *uran* – змия, тур. *evren,* дало и личното име *Еврен,* кипчак. *ewren* – змей, пратюрк. **ebren* – змия. (82) Според Старостин ностратическото **wVrmV* с разширения в индоевропейските, угрофинските и алтайските езици дава значение червей / змия[27], като в основата е ностр. корен **wer-* дълъг[28]. Мудрак превежда *верени* като змия, от чув. *vĕren*, тюрк. **ögren, *örken* – въже. Старостин свързва бълг. *верени* с тюрк. значение змей.

5). дилом – змия. Среща се в изразите ***дилом твирем, дилом тутом.*** Показват аналогия с тюрк. названия, в др.тюрк. *jīlan,* др.уйгур.

---

[26] Вл. Орел, автор на известния етимологичен речник на албанския език, обяснява тази дума с хипотет. пралбанско *bara* – гол, като аналог на англ. *bare* – гол, и го св. с табуираното название „гола жена“, защото – *ojnë* е суфикс за обр. на същ. им. от ж.р., но това е изцяло съмнително и странно и напълно изкуствено етимолог. решение!

[27] Пример за такова семантично развитие в чув. *ăman*, монг. *jam* – червей, средновек.кор. *pajam*, съвр.кор. *päm*, др.япон. *pemji*, съвр.япон. *hebi* – змия, ТМ *ximu, sīmu, pujmu(l/i)* – дракон, змей, с ностр. паралел в дравид.ез. **pām(b)* – змия, шумер. *ušum* – змия, *ušum-gal* – голяма змия, (*gal* – голям), дракон.

[28] Старостин посочва ностр. корен **wVrV*, протоиндоевроп. **(e)w[e]r-,* протоалт. **iuro-,* и бореален *WVRV* – дълъг. Тук е и бореалното разширение на прасемит. **waran/l-.*

yląm, тюркмен. *jylan,* турски *ylan,* карачаево-балкар. *žīlan,* казах. *`ylan,* южноалтайски *дьылan,* узбек. *ilon,* тувин. *čylan,* якут. *syyl,* чув. *şĕlen* – змия, ойратски *dīl* – пълзи, по същия начин в хакаски *čīl* – пълзи, *čīlan* – змия, киргизки *dzīl* – пълзи, *dzīlan* – змия, южноалтайски (ойратски) *дьыл* – пълзи, *дьылan* – змия, татар. *jīl* – пълзи, *jīlan* – змия. В чув. *sulla* – клатя се, дърпам, размахвам. (83) В ТМ ез., негидалски *sulama,* евенк. *salama* – змия. (84), (85), (86) Ясно се вижда семантичната двойка пълзи-змия. (87) Древнобълг. ***дилъ,** би трябвало да означава пълзя, или гладък / гол, респ. производното му е **дилом** – змия, и е най-близко до тюрк. южноалтайски форми. Старостин изследва дадения ностратически корен, даващ разширение в протомонг. **dzil-,* монг. *džilim*, *džilum*, калмик. *džilm*, халха-монг. *džildem*, бурят. *želeger* – гладък, равен, в праТМ **dzul`v-*, евенк. *džulā-kin,* евен. *džulaqqan*, солон. *džulāxi* – гладък, гол, *sullu, sulli* – оставам гол, (събличане на кожата при змията, смяна на роговата обвивка на копитата при елените), (бълг. диал. **изсуля** – събличам), якут. *sul* – гол, чув. *šallan, šallat* – щавя, обработвам кожа, *šal* – гладка, обработена кожа. (88), (89), (90) Ностратически паралел в дравид. ез., брахуи *sil* – смяна на кожата при змията, армен. *sołim* – пълзи, *sołal* – пълзене (староармен. ղ – *ł* в съвр. арменски се произн. *gh*), албан. *shligë* – змия, ст.ирландски *selige*, съвр.ирл. *seilide,* литов. *selu*, *seléti* – пълзи, англ. *slide* – плъзга се, (в др.инд. *tsarati*, авест. *srvant, sravant,* латин. *serpunt* – пълзи), индоевроп. корен **sel-* (Покорни), **tsel-* (Старостин). (91) Мудрак превежда *дилом* като тигър, от др.тюрк. **talïm* – хищник, хищен (92) с преход пратюрк. **ą* > *ï*, като е в чув. ез. Тази етимология е напълно изкуствена[29].

---

[29] В др.тюрк. изх. дума е **tala, talï* – грабя, разорявам, нападам, а *talïm* – хищен, е производно, както и *talaš* – битка, бой, сражение, на *talq(a)* – вредя, причинявам зло, завист, така че няма отношение към названието на тигъра. (103) Чувашкият аналог е *tilĕr* – изпадам в бяс, в лудост, беснея. (104) Може би по-логична етимология за Мудрак би била ТМ солон. *tūlge* – вълк, др.яп. *twora*, совр. яп. *tora* – тигър, тюрк. **tülki / tilkü*, чув. *tilĕ* – лисица, праалт. **t`ule(kV)* – хищно животно, нострат. паралел в драв. **tōl* – чакал, вълк!? (Старостин)

6). имен или ***има*** – кон. Среща се в израза ***им / имен (шегор) алем*** или ***има (шегор) алем*** и др.бълг. титла ***имник*** – коняр[30]. (93) Имаме механичен препис и смесване на два различни израза. Думата е от урало-алтайски произход. В унгарски *mén,* марийски *imne,* фински *hevonen,* естонски *hobune,* вепски *hebo*, прасамодийский *ńunda* – кон. (94) В ТМ езици, в евенк. *ujam,* евен. *ujama, unamkan* – див овен, негидал. *ojamka* – антилопа, нанайски *iman* – козел. (95), (96) Съотв. в корейски *yeomso* – козел, япон. *uma* (*mume*) / япон. диал. рюкю *nman* < др.япон. **uman* – кон, в монг. *emneg* – див кон.

Думата е с древен произход, в палеоазиатски – ескимоски инупикски *ïmnaiq, imneq* – див козел. Или първоначалното местно название, свързано с диво копитно животно, се пренася върху коня у древната праурало-праалтайска общност. Твърде интересна податка представлява руското ***имнюшка*** – кранта, което Фасмер свързва като заемка от марийски *imni, imnэ* – кон. Вихман, Рамстедт смятат марийската дума за алтайска по произход, заета от монг. *emneg,* калмик. *emnэg* – див кон, в алтайските тюрк. говори *ämdik* – див (от **emlig*). (97) В случая обаче имаме древен ностратически палеоазиатски-урало-алтайски корен **ēmən`~γ* – диво копитно животно, див кон. Мудрак не отбелязва думата *има* / *имен* в своя анализ.

7). теку – овен или козел. Среща се в израза ***теку читем.*** Миккола и Маркварт погрешно разделят израза като „текуч-итем“ и го тълкуват като име на неизвестен владетел Текуч и година на кучето „ит“. Миккола променя мнението си, като разделя израза по друг начин „Тектем кучи“ – Тектем е името на неизвестен владетел, а „куч“ – овен, година на овена. Г. Фехер предлага правилното разчитане „теку“ – овен

---

[30] Това е твърде важно уточнение, защото показва че „имен“ озн. точно кон, а не напр. „теку“ – кон, напълно произволна връзка направена от Добрев, П.

и „читем“ – седми. (98) Думата е от алтайски произход. В др.тюрк., тюркмен., тур., киргиз., ногай., балкар., кумик. *teke,* уйг., казах. *tekä,* тофалар. *te'he,* башкир. *täkä,* узбек., чув. *taka* – овен, козел[31], в монг. *tex,* бурят. *texe,* калмик. *tekэ* – козел за разплод, в ТМ, солон., манджур. *tэхэ* – див козел. В мариски *taga,* удмуртски *taka* – овен, са заети от чувашки. (99), (100) В монг. същият корен дава думата *togij,* в халха-монг. *togi,* в ТМ, евенк., негид. *tōkī,* евен., ороч. *tōki,* мандж. *toχo,* солон. *tōxi,* улч., нан., орок. *tō* – елен, лос[32], праалтайски **t`iāku* – копитно, рогато животно. (101), (102) В случая имаме прадревна дума със семитски и синокавказки произход, появила се с опитомяването на овцата и козата, заета от праалтайците. В баски *zik(h)iro,* адигски *tača-χw,* кабардински *dadžaχw* аваро-андийски *ƫuka,* цезки *ƫeka* – дива коза, козел, заето в грузински *txa,* сванси *daq*, лазки *(m)txa* – дива коза, в др.кит. *tə-j,* съвр.кит. *dī* 抵, бурушки **thugar*, дравид. **tagar* – козел. В алтайските езици думата е била заета или от прабуришите или от дравидите (Бомхард 1996). Същото се отнася и за някои индоирански форми, непознати в ост. индоевроп. ез.: В пахлави *tagar,* таджик. *takka*, осет. *тохыæл* – овен, кховарски *dah* – тибетското животно як, *tho* – козел, вахан. *tugh,* пущ. *ttakah* – планински козел, перс. *takeh* – козел за разплод, пръч, в шугн. *thugar* – козел. (106)

Мудрак превежда *теку* като кокоша, а *мох* – като кон, изхождайки от чув. *тіха, тыха, teke* – жребче, др.тюрк и тюрк.ез. **taj* – жребче, монг. **taki* – див кон, кон на Пржевалски, ТМ **tōki* – лос. (107), (108)

---

[31] В монг. този корен дава думата *togij*, в халха-монг. *togi,* в ТМ, евенкски, негидалски *tōkī,* евенски, орочки *tōki*, манджур. *toχo,* солонски *tōxi,* улч., нанайски, орокски *tō* – елен, лос. (105) Възм. източник: прасамодийски *te ˌ tega* – елен.

[32] Понятието е ностратическо и бореално. В чадски **dVg* – антилопа. В семитските ез., акадски *taššu,* иврит *tayiš'*, *təyāšā, tēšā,* асирийски *tayšā*, арабски *tays* – козел. Също интересен паралел се наблюдава с енисейското, в котски *thigä*, аински *tügal,* протоформа **t^hig* – теле, крава, монг. **tugul* – теле, и семитското, в арабски *ƫaγγ* – биче, теле*, ƫaγγā, ƫuγγā* – телица, етиопски *ƫāşwā* – теле. (Старостин)

8). тох – петел, кокошка. Среща се в израза ***тох алтом.*** Думата е с алтайски произход. В пр.алт. **t`iaka* – птица, патица, кокошка, др.тюрк. **tiakĩgu*, ст.уйгур. *taqĩγu*, уйгур. *toxa, toxu,* хакас. *taγax*, *tanγax,* салар. *tox,* кирг. *tōk,* тур. *tavuk,* татар., башкир., казах., ногай. *tawïq,* балкар., кумик. *tawuq,* узб., тюркмен. *towuq,* тувин. *da'γā* – кокошка, в унгар. *tyuk* – кокошка се смята за тюркска заемка (Гомбоц), монг. *takija,* бурят., халха-монг. *taxā,* калмик. *takā(n),* ордос. монг. *daχā* – кокошка, чжурчженски *tixo* – кокошка (в останалите ТМ езици и чувашки *ciko* – петел, кокошка), евен. *tăqčaqa* – яребица, корейски *talg* – петел, *dalg* – пиле, япон. *takabe* – патенце. (109)

Урало-алтайски паралел с угрофин. **tokta* – вид полярен гмурец („арктически гълъб“ – *Columbus arcticus*), във фин. *tohtaja*, естон. *tovt,* в род.п. *toχteγ*, марийсик *toktə*, коми *tokti,* хантски *tăγtanγ*, *taχtəпγ*, манси *tāχt, takt, tāγt* (110), (в ст.бълг. / др.бълг. ***махталъ*** – гълъб). Ностратически паралел в ескимоски *təkijāγ* (*-aq*), вид птица, арктическо речно рибарче, в ИЕ **dhēk-,* в балт. ез., ст.пруски *doacke* – скорец, ст.вис.нем. *taha*, съвр.нем. *Dohle,* англ., хол. и сканд. ез. *daw* – чавка, в грузински *daki* – патица, и бореален – в енисейските ез., кетски *tōγə, tōγ*, югски *tō^{h}x* – дива патица, в кавказките ез. даргвински: акушки *daγa*, чирагски *tъaγu*, в абхазо-адигските ез., адиг. *ātāqъa*, кабард. *ādāqъa*, убихски *taqa* – петел, и с праафроазиат. **dik* – птица (кокошка, патица), араб. *dīk,* бедуин. *diik* – патица, зап.чад. *duku-mo, daγa-ma* – кокошка, центр.чад. *dika* – птица. За Мудрак, др.бълг. название на петела / кокошката е било *теку* < чув. *čăxa* (*čăx*), *čъ^{w}γъ^{w}* < **tioka*, тюрк. **tajuk, *takïγu*, монг. **takiha*, ТМ ез. **tioko*.

9). етх – куче. Среща се в израза ***етх бехти.*** Думата е от урало-алтайски произход, понятието се среща единствено в тюрк. ез. В чув. *jытă, jыt,* тюркмен., тур., азърб., карачаево-балкар., казах., узбек., кризг. *it,* ногай. *ijt,* татар., башкир. *et,* тувин., якут. *yt,* хакас. *adaj,* салар.

išt, саръ-югурски *išt* – куче[33]. В ТМ, нанайски *inda,* улчийски *inγda,* орочки *inaki,* манджур. *indaxun,* япон. *inu* – куче, монг. *γudarγa* – куче, псе, но в обиден смисъл. (111), (112) Вероятна първооснова е угорското, хантско *ихыт* – вълк, което показва сходство с енисейското, в кетски *qыt*, югски *хыт*, арински *kut*, пумпоколски *xotu* – вълк и е възможният посредник между енисейските е алтайските форми, а не както смята Старостин, обединявайки тюркските с останалите алтайски форми, извеждайки ги от праалт. **ŋindo* – куче. (113), (114) Бореален паралел с берберските диалекти: *idi, ēdi, iži, igyədan, igdi,agdi*, *aydi, yudi* – куче, прасемитски **gadlāh^a*, **gah^{a}d* – вълк, араб. *džadlāh^a* – хиена, зап. чадски *gada* – хиена, център. чадски *xəd*, *γəda*, *gde* – куче, изт. чадски *gedallo* – хиена. (Старостин)

10). дохс – глиган. Думата се среща в израза ***дохс твирем.*** Обикновено неправлино я приравняват към др.тюрк. *toŋuz* (*tonγuz*) – свиня, праалтайска форма **tāŋo* (*ŋ=nγ*). (115) Въз основа на унгарското *disznó*, и чуваш. *sыsna* – свиня, се предполага че прабългаро-прачувашката форма е била *δisnaγ*, откъдето идва дохс. (116)

Предвид факта, че „Именника“ първоначално е писан на гръцки, и след това преведен на старобългарски, не е ясно със съчетанието *„xc“* какъв оригинален звук е бил предаден, така че не знаем как се е изговарял календарният термин – *дошк*, *дош*? Интересен паралел на др.бълг. дума е осетинско-дигорското *tuška* – глиган. За произхода на осет. дума В. Абаев, посочва англ. *tusk,* ст.фриз. *tusk,* ст.сканд. *toskr,* ирл. *tosg* – бивни. (117) Но тази етимология не е единствено възмож-

---

[33] Праалтайската форма за названието на кучето е **nγĭndo*, в ТМ **nγinda*, *inda, indaxun*, *nγöke*, *juxə, juxu,* япон. *inu*, монг. *noxai, noqai, noγaj*, *nuqaj,* чув. *ančăk*, древночув. *xančăk* – куче, кор. *neugdae* – вълк. Енисейски паралел, в кетски *ĭntip*, югски *ĭьnčip* – кутре, кученце. От праалт. е заето в кит. 狗 съвр. форма *yi,* др.кит. *nγ(h)āns* – диво куче. Така че тюрк. *it / et* е с друг произход.

на и като цяло е доста съмнителна. Интересен паралел е корейското *twädži, toth, dwaeji* (*dwaedži*) – прасе (*metdwaeji, mes-dwaeji, sutwaeji, su-twaeji* – диво прасе, глиган), ТМ, удегейски *džahi* – вид глиган с изпъкнал гръб, което също може да е първоизточникът на *tuška / доxс*! (118) Нещата обаче стават много по-сложни, тъй като се откриват точни аналози и в китайски:

1) 彘 означава глиган, в др.кит. *d(h)rac,* клас. период (еп. Цин, Хан) *d(h)as,* ранносреднов. кит. (еп. Вей-Сун-Тан) *d(h)es,* съвр. форма *zhi* – глиган.

2) 豕 означава шопар, кастрирано прасе, домашно прасе, др.кит. *throk,* клас.ст.кит. (Хан), ранносреднов. кит. (еп. Вей, Тан) *thok,* съвр. форма *chu.*

3).豬, др.кит. и клас.ст.кит. (Цин) *tra,* еп. Хан *ţa,* среднов. кит. *ţo*, съвр. форма *zhu* – прасе, глиган (прасе като животински вид), календарния термин за годината на прасето.[34] (119) В монг. *toroj / torui* – прасенце, евенк., негидал. *torokī* – глиган, показват прилика с др.кит. *throk.* Свиновъдството е бил един от основните поминъци на древните прамонголи-тунгусо-манджури. Календарната българска форма *доxс* (дошк или дош) е означавала точно глиган, а не прасе изобщо, аналогично на дигорското *тушка* и алтайските ТМ-корейски форми, явно заети и в кит. ез. Така че *доxс* е всъщност „година на глигана“. Мудрак обяснява *доxс* като мишка и го свързва с ТМ **toksaki* – заек, и обяснява разликата в значенията с преходи, напр. в солонски *оγtuna* – род степни мишки, манджур. *оχotno* – даурски заек < монг. *ogotno* – степна мишка, бурят. *oxotnoo(n)* – невестулка. И това е напълно неприемливо.

---

[34] Синокавказки паралели в даргв. *žaqa* – прасе, глиган, лезг. *žeqi* – прасенце, нахските езици (ингушки, чеченски) *žarγьa* – прасе, заето и в осет. *džir / gir* – глиган, *džærg / džærgæ* – дива свиня (самка). (124)

***

Както се вижда, от 12-те названия на годините неизвестни са две, отговарящи на маймуна и тигър в китайския календар, а от числителните – втори (предположихме формата шех / шехем – две / втори), пети (предполагаема форма пел(ек) / пел(к)ем), десети, единадесети и дванадесети месец. По своята етимология (с изкл. на **дван**) всички познати названия показват алтайски или урало-алтайски произход.

Относно названието на маймуната, М. Москов предполага, че е било „бичин“ както в древнотюркски. Но може да посочим чувашкото *ипăте, опăте, опăта* – маймуна. Под формата **опица, опъніа, опъни, ѡпъни** – маймуна, думата се среща в рускоцърковнослав. източници от XI – XV в. (120) Разпространена е в сърбохърв. *опица*, хърватски (кайкавски) *jôpica, jópac,* словенски *opica*, чешки *opice*, ст.полски *opica* (XV в.), горнолужицки *wopica*, полабски *opo*. Фасмер предполага стара заемка от ст.вис.нем. *affo*, съвр.нем. *Affe*, (мн.ч.) *Affen*, ст.исл. (сканд.) *api*, дат. *abe*, швед. *apa,* хол. *aap* (мн.ч.) *apen*, норв., англ. *ape* – маймуна, гр. πίθηκο, също във фински. *apinat*, саам. *áhppa* (сканд. заемки). (121) П. Скок отбелязва, че думата отсъства от балтийските езици и прякото заемане от ст.вис.нем. е проблематично и е представена само в западнославянските езици. (122) Но Фасмер посочва че староруск. форма е от руска редакция на Йоан Екзарх, което означава старобългарски произход на понятието! Основното разпространение в западнослав. езици обаче говори за много по-вероятен аварски произход. Н. Ашмарин предполага, че в руски думата е волжко-бълг. заемка, което показва, че се касае за древнобълг. и аварска дума, запазена в ст.бълг. и разпространила се в останалите слав. ез. М. Федотов смята че първопроизходът е индоиран., в хинду-урду *būzna, bozna*, пущ. *bizo*, перс. *bushnīn*, *abuzine* – маймуна (то е в основата и на по-късното руско *обезьяна*). (123) Също в др.тюрк., *bečin,* саръ-югурски *pičin*, тюркмен. *bižin*, ст.монг.

bečije, монг. *meči(n),* свър.монг. *bič,* халха-монг. *meč*, бурят. *meše(n),* монгурски *mecin*, манджур. *bocio*, корейски *wonsung-i*, в ст.япон. *masi* – маймуна. Може да се търси връзка с китайското 貓– *hou*, др.кит. *gō*, 獼猴 *(mu)hou, (mi)hou*, (дало и тохарското *mkow, mkowan*), пратибет. *mjauk* – маймуна, което пък, от своя страна, е доста близко до дравидското **mujS / *mucc / *mūjc / *muge / *muj* – маймуна (Старостин), което показва, че първоизточникът във всички тези езици е от дравидски. Напр. сравни. дравид. *kovva* – и кит. *gō* – маймуна.

По-вероятно първопроизходът на **опица** е свързан с несъхранена тохарска или предтохарска индоевроп. дума, предвид германските аналози, заета в праалтайски (*o/bəč-, o/pəč- > bəč-/pəč-*). Много интересни са афразийските податки, които осветляват произхода на германските и гръцката форми. В бербер. *biddu*, зап.чад. *bido, pit*, центр.чад. *vid(e*) – маймуна, нигер-конго (яруба) *ọbọ*, с бореален паралел в бирман. *woi, əwэ, *wa* – маймуна (австронезийско-азиатски произход), и показват, че в европ. яз. (германските, древногръцки), това е субстратна дума, унаследена от прединдоевроп. население.

За тигър също може да предположим вероятно название. В.Д`Амико посочва, че в италианския език, думата „моше, моске, мичо (*micc-ho*)“ – котарак е особено „фамилиарно“ название на това животно и най-вероятно реликт от езика на Алцековите българи. (125) Отговаря на западнобългарска дума **мачка** и общобълг. **маца –** котка, и вероятно е от др.бълг. произход. Слав. аналози се срещат в сръб. *мачка*, хърв., словен., слов., русин. (рутенски) *mačka*, и унгар. *macska*, румън. *maţa* – маца, котка, албан. *matca, mačok* – котка, котарак. (126), (127) Среща се и в немски *Muschi* – котенце, (свър. жаргонно зн.: табуирано название на вулва, аналог на англ. *pussy* – котенце (vulva), но форми с начално *„m“* липсват в останалите герм.ез.: дат. *fisse*, швед., норв. *fitta,* холанд. *poesje* – котенце.). Съгл. БЕР и П. Скок (етим. речник на хърв.-сръб. ез.), думата мачка, маца, е възникнала вторично, от името Мария > Маца (!?)

което е напълно абсурдно и невярно обяснение и показва пълна „академична безпомощност“ на авторите му!!! (128) Може да се мисли и за кумански произход, но много по-вероятен е аварският. В осет. ирон-ски *тыгы*, дигорски *musu* са названия на котката и барса. Според Абаев думата е от тюрк. произход, в караханидски *müš*, узбек. *mušuk*, уйгур. *möšük*, в повечето тюрк.ез. *mišik / тышыq*, кумански *тысыкъ, māče* – котарак, *maci* – котка, бурят. *miisgэj* – котенце, калмик. *mis* – котка, като съществува мнение, че в тюрк. ез. се касае за согдийска замека *mwškyšč (mūškīšč)* – котка. (129) В тох.(б) *mewiyo, mewiya* – котка, барс, тигър, хотаносакски *mauya, muyi* – котка, тигър и в согдийски *miw* – котка, тигър. (130) Така или иначе, независимо от първопроизхода (др.тюрк. аварски, или друг), имаме древно название на котката / барса. Вероятната др.бълг. форма е била ***мачък / мацак***.

Като значения те са съотв.: **сомор** – самур, лалугер, **шегор** – бик, вол, крава, тигър, предполаг. **мачък (мацак)**, **дван** – заек, **верени** – дракон, **дилом** – змия, **имен (има)** – кон, **теку** – овен, козел, маймуна, предполаг. **опат**, **тох** – кокошка, петел, **етх** – куче, **дохс** – глиган (свиня).

***

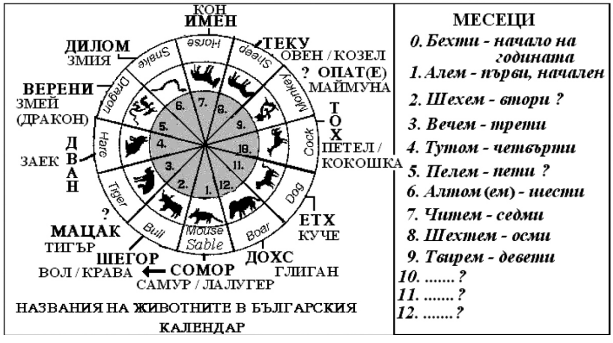

Съдейки по очевидния факт, че названията на числителните и животните са от алтайски произход, напълно ясно е, че древнобългарският календар не е нещо уникално, а вари-

ант на аналогичните календари, известни на алтайските народи и в крайна сметка производен на китайския календар.

Чаталарският надпис посочва, че аулът на р. Тича бил издигнат в годината „сигор елем“ (година на вола, месец начален) или по време на византийския 15-и индикт. Омуртаг управлява между 814 и 831 г. Единственият 15-и индикт през този период се е падал между 01.09.821 и 31.08.822 г. Според китайския календар 821 е годината на вола.

Тудор Докс посочва, че българите били покръстени „в годината етх бехти“ – годината на кучето, или в самото начало, първото пълнолуние, на годината. В църква, намираща се в с. Балши (дн. в Албания) съществува надпис, в който се казва, че се е покръстил „от бога владетеля на българите Борис, преименуван Михаил, с дадения нему от бога народ в годината 6374. Датирането от „Сътворението на Света“ е взета от „Симеоновия сборник“[35]. Тази година обхваща времето 01.09.865 / 31.08. 866 г. Годината на кучето (етх) според китайския календар е 866. В своята „Хроника“ франкския архиепископ Хинкмар също дава годината 866, като година на покръстване на българите. По този въпрос, Й. Йванов пише: „Етх-бехти означава куче-пети, т.е. годината на кучето пети месец. Според лунно-слънчевото летоброене годината на кучето е 866, а петият ѝ месец отговаря на май-юни“. (131), (132) Като беше доказано, **бехти** не е пети, а означава първо пълнолуние, т.е. Борис е избрал началото на годината, за да се покръсти, влагайки емоционалния смисъл, нова година – ново начало. А от извода на Й. Иванов следва, че ако май-юни е 5-и месец, то началото на годината **етх** или куче трябва да е през януари-февруари, или приблизително съвпада с китайското начало на новата година, т.е. първото пълнолуние след зимното слънцестоене!

---

[35] В него се цитира откъс от съчинетие на гръцкия църковен историк Евсевий Кесарийски, в което се твърди, че от „сътворението на света да рождество Христово“ са изминали 5508 години.

Например, според китайската традиция, в епохите Ся (2070–1765 г.пр.н.е.), Шан (1765–1046 г.пр.н.е.) и Чжоу (1046–770 г.пр.н.е.), всяка династия въвеждала свой календар. При династията Ся новата година започвала с втория месец по лунния календар след зимното слънцестоене, при Шан годината започвала с първия лунен месец след зимното слънцестоене, а при Чжоу годината почвала в първото новолунние след зимното слънцестоене. (133)

Надписът от Балши е намерен през I св. война край селището Балши, в Албания. Написан е на каменен стълб на гръцки и в превод гласи: „(Покръсти се от Бога архонтът на Бълг)ария Борис, преименуваният Михаил, заедно с дадения му от Бога народ в лето 6374“. Четенето на годината е съвършено сигурно. За съжаление, горната част на надписа е отчупена и думите в скоби са само възстановка. Предположението, че става дума за покръстването, е на В. Златарски. То е логично, защото никакво друго по-достойно за отбелязване събитие, засягащо Борис с дадения му народ, не се е случило по това време. В един пасаж от Краткото житие на св. Климент Охридски, писано от Димитрий Хоматиан 350 год. след покръстването, се споменава, че: „Може да се видят дори и досега запазени каменни стълбове в Кефалиния (това е Главиница, областта, в която е намерен надписът, а албанското название Балши е точен негов превод, от алб. *ballë, ballit* – чело), на които е издълбан надпис, който съобщава за приемането и приобщаването на народа към Христа“. Уточнението „на народа“ ясно показва, че точно Балшенският надпис е споменат от Хоматиан. (134)

Бележки:

(1) Добрев, П. Царственик на българското достолепие. С. 1998, с. 55

(2) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 429 с.

(3) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1332 – 1333

(4) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т-Ящур). 487 с.

(5) Дьяченко, Г. Полный церковно-славянский словарь. Издательство Отчий дом – 2005. 803 с.
(6) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. 45 с.
(7) Серезневский, И. Материалый для словаря древнерусского языка. Т. 1. (А-К). с. 825 – 826, с. 253 – 254
(8) Български етимологичен речник. Т. 1. (А-З). 140 с.
(9) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (А-Р). 98 с.
(10) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2 (О-Э). 449 с.
(11) Starostin, S. Altaic etymology. 284 с.
(12) Ашмарин, Николай. Болгары и чуваши. Казань. 1902.
(13) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1032 – 1033
(14) Numbers in Asian Languages
(15) Ашмарин, Николай. Болгары и чуваши. Казань. 1902. Всички надписи цитарини от Ашмарин са късни, от епохата на Златната орда и Казанското ханство, от периода XIII – XV в. на арабица, съдържащи тюркски фрази. В литературата тези надписи се наричат „волжкобългарски“. Една част от тях обаче е на език, близък до съвр. чувашки, а останалите са на кипчакски тюркски диалект. Надписите на чувашки език, които съдържат тюркски елементи, не се по-късни от средата на XIV век, докато другите видове надписи са от по-късно време. (Салмин, А, цит. съч.)
(16) Цит. по книгата на Борис Чолпанов „Славата на България“, Военно издателство, София, 1988 г.; с. 23.) Блог на Ради Панайотов http://otworiochi.blogspot.com/2010/05/1976.html. Типичен пример за псевдонаучен „патриотичен“ поглед върху историческите явления.
(17) Болд, Л. Историческое развитие аффиксов порядковых числительных в монгольских языках.
(18) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 224 с.
(19) Numbers in Asian Languages
(20) Реконструкция числительных и реконструкция систем счисления: уральские языки. Числа в системе культуры: Сб. статей / Сост. Ахметова, М. В. – Москва: РГГУ, 2012, с. 197 – 219
(21) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1377 – 1378
(22) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 280 с.
(23) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 126 с.
(24) Numbers in Asian Languages
(25) Starostin, S. A dictionary of Chinese characters.
(26) Наполских, В. цит.съч.
(27) Starostin, S. Altaic etymology. 1020 с.
(28) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1 (А-НГ). 251 с.
(29) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 6-7 с.
(30) Numbers in Asian Languages
(31) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1 (А-НГ). с. 276 – 277
(32) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2 (О-Э). 122 с.
(33) Numbers in Asian Languages
(34) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (А-Р). с. 130 – 131

(35) Салмин, А. Сувари-Българи-Чуваши. Саарбрюкен. 2014.
(36) Ашмарин, Николай. Болгары и чуваши. Казань. 1902.
(37) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 202-203
(38) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1451
(39) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 190-191
(40) Numbers in Asian Languages
(41) Стоянов, Валери. Евразийският свят до появата на тюрките. Bulgaro-Turcica – 5.
(42) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 631 с.
(43) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1 (А-НГ), с. 78 – 79
(44) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2 (О-Э). 173 с.
(45) Starostin, S. Uralic etymology.
(46) Dravidian etymology. Starostin, S.
(47) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 586 с.
(48) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 815 с.
(49) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 76 с.
(50) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 631 с.
(51) Славова, Татяна. Зодиакалните изображения в Симеоновия сборник (по Светославовия препис от 1073 г.), // Преславска книжовна школа. Т. 2, Шумен, 1997, с. 73 – 82.
(52) Дерменджиев, Н. Методология на археоастрономическите изследвания. Анализ на обекти и находки от територията на българия. С. 2007. с. 27, бел. 46 под линия.
(53) Левитская, Л. С.. Историческая морфология чувашского языка. М. 1976.. 49 с.
(54) Спирякова, Людмила. Морфологические особенности числительных хантыйского языка (на материале шурышкарского и казымского диалектов). АВТОРЕФЕРАТ.
(55) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. с. 95-100.
(56) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 86 с.
(57) Starostin, S. Altaic etymology. 881 с.
(58) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ).. 275 с.
(59) Starostin, S. Altaic etymology. 1228 с.
(60) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 126 с.
(61) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 86 с.
(62) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1168 – 1169.
(63) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1243 – 1244.
(64) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line
(65) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 89 с.
(66) Starostin, S. Altaic etymology. 1451 с.
(67) Starostin, S. A dictionary of Chinese characters.
(68) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line
(69) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 349 с.
(70) Стеблин-Каменский, И.. Этимологический словарь ваханского языка. С-П. 1990,153 с.
(71) Добрев, П. Царственик на българското достолепие. 86 с.

(72) Добрев, П. Преоткриването на прабългарския календар. С. 1994.93 с.
(73) Эдельман, Дж.. Язгулямско-русский словарь. М. 1971. 86 с.
(74) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 89 с.
(75) Фасмер, М.. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. (А-Д). 258 с.
(76) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 88 – 91.
(77) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 132 с.
(78) Starostin, S. Altaic etymology. 491 с.
(79) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 428 с.
(80) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (А-Р). 110 с.
(81) Цонев, Беньо. История на българския език. Т. 2. С. 1984. (фототипно издание) 53 с.
(82) Starostin, S. Altaic etymology. 491 с.
(83) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я), с. 59 – 60.
(84) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 57 с.
(85) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1548 – 1549.
(86) Егоров, В. Этимологический словарь чувашкого языка. Чебоксары. 1964. 210 с.
(87) Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 4. (, Ж, Й), М, 1989, с. 40–41.
(88) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ), с. 272 – 273.
(89) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 125 с.
(90) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 431 с.
(91) Indo-European etymology by Starostin, S.
(92) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 529 с.
(93) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 92 с.
(94) Starostin, S. Uralic etymology.
(95) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 251 с.
(96) Оненко, С. Нанайско-русский словарь. М. 1980. 193 с.
(97) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 129 с.
(98) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 93 с.
(99) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э), с. 163 – 164.
(100) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 230 с.
(101) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э), с. 191 – 192.
(102) Starostin, S. Altaic etymology. 1430 с.
(104) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 229 с.
(105) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э), с. 191 – 192.
(106) Iskaskimi – English dictionary
(107) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 237 с.
(108) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 52 с.
(109) Starostin, S. Altaic etymology. 1431 с.
(110) Starostin, S. Uralic etymology.
(111) Оненко, С. Нанайско-русский словарь. М. 1980. 194 с.

(112) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ), с. 661 – 662.
(113) Starostin, S. Altaic etymology. 1029 с.
(114) Starostin, S. Yenisseian etymology.
(115) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1354 – 1355.
(116) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. 94 с.
(117) Абаев, В. И.. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М. 1965. 26 с.
(118) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 242 с.
(119) Starostin, S. A dictionary of Chinese characters.
(120) Серезневский, И. Материалый для словаря древнерусского языка. Т. 2. (Л-П). С-П. 1902, с. 683 – 684, с. 700 – 701.
(121) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. (Муза-Сят), с. 144 – 145.
(122) Skok, Petar. Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. // 2 (K-poni') – Zagreb, 1972. 560 с.
(123) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 282 с.
(124) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 395 с.
(125) Д`Амико, Винченцо. Българите, живеещи в Италия през късното средновековие. Рим. 1942.
(126) Цонев, Беньо. История на българския език. Т. 2. С. 1984. (фототипно издание) 30 с.
(127) СМ-ИП, с. 41 – 58.
(128) Български етимологичен речник, Т. 3. (крес-минго). София, 1986, с. 686 – 697.
(129) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. L-R. 143 с.
(130) A dictionary of Tocharian B. Adams, D.
(131) Иванов, Йордан. Български старини из Македония. С. 1970. (фототипно издание). 15 с.
(132) Цанев, Цанко. Към въпроса за покръстването на българите. // Преславска книжовна школа Т. 3. Шумен, 1998. 160 с.
(133) Tschang, Yinpo. Chaos in Heaven: On the Calendars of Preclassical China, с. 1 – 2, SINO-PLATONIC PAPERS Number 141 July, 2004.
(134) Кандимиров, Веселин. Прабългарският календар. Опит за възстановка.

ПРОИЗХОД НА ДРЕВНОТЮРКСКИЯ КАЛЕНДАР

Животинският циклов календар се е разпространил у алтайските народи през различно време. В началото не всички са го използвали, но е известно, че първоизточникът му е китайският календар. Например монголците не са го познавали в древността, а са го заели от уйгурите едва в XIII в. по времето на Чингиз-хан. В преданията на хакасите се казва, че именно те са го създали, по-точно техните предци, във времето на Киргизкия каганат. При теленгитите, тюркски народ, обитаващ Алтай, цикловият животински календар също е бил непознат. Едва с разпространението на ламаизма (тибетската религия) те възприемат 12-годишния животински цикъл, с названия, сходни с монголските. (1)

В анонимното грузинско съчинение, известно като „Хронограф от XIV в.“, за ролята на уйгурите се съобщава следното: „Те създали календар във вид на кроникон [цикъл] от дванадесет години, като всяка година носи названието на едно от дванадесет безсловесни животни, както някога в древността мъдрите елини [създали] дванадесетте зодии, и отговарящи на дванадесет съзвездия. [...] И така в началото на всяка година те поставили по едно животно и след изтичането на дванадесет [години] животните заповат да се повтарят отново... и отново започват смятането на годините, които са подредени по следния ред: Колгун-джил, Укур-джил, Парсин-джил, Тавлаин-джил, Луил-джил, Могил-джил, Морин-джил, Кокин-джил, Мечин-джил, Таган-джил, Нохинд-жил, Какаин-джил.[1] Такива са названията на дванадесетте животни, всяко

[1] В тюрк. ез. *jil / žil / džil* – година, в древноуйгур. *keskü* (хакас. *kuske*), уйгур. *čačkan*, саръ-югур. *šigan*, монг. *xulgana* – мишка, др.уйгур. *oth*, уйгур. *ui*, саръ-югур. *už*, монг. *uxor* – крава, бик, др.уйгур. *pars*, уйгур. *bars*, саръ-югур. *barïs*, монг. *bars* – барс, тигър, др.уйгур. *thučkan*, уйгур. *goškan*, саръ-юг. *toskan*, монг. *tuulaj* – заек, др.уйгур. *luì,* уйгур. *belik* (риба), саръ-югур. *ulu*, монг. *ulu* – дракон, др.уйгур. *jilan*, уйгур. *žilan*, саръ-югур. *jilan*, монг. *mogaj* - змия, др.уйгур. *jonth*, уйгур. *at,* саръ-югур. *jot,* монг. *morin* - кон, др.уйгур., саръ-югур. *koj,* уйг. *kojïn*, монг.

от които оглавява всяка поредна година, като за първо от тях са поставили колгуна, което е мишка, след това идват крава, леопард, заек, дракон, змия, кон, овца, маймуна, кокошка, куче и свиня. Така те изчислявали годините, както ние грузинците, използваме календара (кроникона)“. (2), (3)

За пръв път название от тюркския циклов календар е споменато в т.нар. Бугутски надпис, където се споменава годината на заека – 571 г. (4) Бугутската стела е посветена на първия каган на Западно-тюркския каганат Тапар-каган[2]. Надисът е на согдийски ез., превод на японския учен Ютака Есида: „Тогава богоравният Маган (славен) Тапар-каган също [...] по волята на съвета, встъпи на трона в годината на Заека“ (571 г.). (5) При своето изследване върху хронологията на Орхонските паметници (рунически надписи) Хирт посочва писмото на тюркския каган до императора Вен ди (Wéndì) 文帝 (581–604 г.) от династията Суй, като доказателство за наличие на такъв цикъл у древните тюрки в VI в.: „В годината *Tsch'on* (на дракона), 9-и месец, в 10-ия ден (584 г.)...“. В случая *Tsch'on* е транскрипция, която използва Хирт, за кит. дума *чен* (*chen*) 辰 5-ия знак от 12-те земни клона, съотв. на дракона. (6)

Напр. „Суй-шу“[3] съобщава, че тюрките са заимствали китайския календар с названията на животните, по време на брака на кагана Шаболу 沙鉢羅 (еп. Тан *şāpwâträ* – Ъшпара, или Ъшапатар) с китайската

---

xonin – овца, др.уйгур., саръ-югур., уйург. *pičin*, монг. *mečin* – маймуна, др.уйгур. *takuk,* уйгур. *toxa*, саръ-югур. *taka*, монг. *taxla* – кокоша (петел), др.уйгур., уйгур. *it,* саръ-югур. *išt*, монг. *noxaj* – куче, др.уйгур. *thungus*, уйгур. *tonguz,* саръ-югур. *tonγus*, монг. *gaxaj* – свиня (глиган). Вижда се, че в грузинския „Хронограф“ названията на животните съвпадат с монголското, а не с уйгурското им произношение.

[2] Табо佗鉢, съвр. ф-ма *tuobō*, еп. Вей *thāpwât*, йероглифите и鉢 / 缽 предават санскр. дума *pātra*, което обяснява и транскрипцията на името Тапар, Тапатар, вж. др.тюрк *tapar* – собств. име или титла, *tapï* – доволен, удволетворен. (7)

[3] Династичната история на империята Суй (Suí)隋(581-618 г.), заменена от империята Тан.

принцеса Цян Цзин千金от рода Юйвен[4]宇文. Но Шаболу е син на Тапар (Табо), така че това съобщение не е съвсем вярно. Тюрките вече са използвали 12-годишен животински цикъл, а по всяка вероятност тогава са възприели по-сложната китайска календарна система (с двата типа „клони и стълбове“ – земни и небесни).

„Тан-шу“[5] съобщава, че „В царството Сяцзяси (Xiajiasi)黠戛斯Хакасия) жителите изчисляват годините по следния начин, като всяка година носи името на едно от 12-те знаци, например, годината „Ин“ те наричат годината на тигъра“. (9)

За времето и пътищата на проникване на 12-год. цикъл у тюрките не са налични по-подробни писмени свидетелства, но в древноуйгурските текстове, той се нарича със согдийското название *anxrwzn*. (10) Също в древноуйгурските текстове се споменава събитие, датирано по „Манихейската ера“ с начало около 277 г. (смъртта на пророка Мани),

---

[4] **Юйвен** – произношение в ранносреднов.кит. *w(h)ómwïn* е сянбийски племенен съюз и държава, от ср. на III – IV в., образуван от племената татаби (далечните предци на татарите), покорени от Сюнну. Територияна на Юйвен се е намирала по горното течение на р. Ляохе и достигала до р. Сунгари. Юйвените са говорили диалект на сянбийския език. В началото на IV в. воювали с Муюните – друго сянбийско племе. В 302 г. техният старейшина приел титлата шанюй. Китай признал юйвенските шанюи и сключил с тях съюз срещу южните сянби. В VI в. потомците на сянбийските племена на юйвените основали държавата Северна Чжоу. Думата „юйвен“ в еп. Хан е предавала чуждо самоназвание, което е звучало като „уомен“ а в еп. Тан – „уомюн“ и отразява ТМ евенк. *umiwun* – сборище, *umiv* – събирам, *umūnuv, umūnun* – обединявам, евен. *umiwъn, umiwun* – събрание*, umnuldъ* – обединяване, нан. *omongo* – нещо събрано, удег. *umu* – събирам, *omo* – общ, *omosi* – обединявам, мандж. *emu* – единство. (8) Аналог в монг. ез. *ömür* – събирам, *öme, ömög, ömüg* – помощ, в кор. *umul-umul-ha* – събирам в купчина, в тюрк. ез., караханид. *imren* – народно събрание, др. тюрк. *imer* – събирам, аналог в чув. ез. *umlă-хыşlă* един до друг. Така че Юйвен (Уомен / Уомюн) е означавало просто съюз, обединение, а не евени / евенки, като невярно го обяснява Лев Гумилев, само по благозвучие на съвр. кит. произношение. Пулейбланк (Pulleyblank), вижда в Юйвен (*Yuwen*) ранна форма на монг. *emün-e* - юг, южен, но смятам предложената от мен етимология – съюз, за много по-удачна.

[5] Династичната история на империята Тан (Táng) 唐 (618–907 г.)

приравнено към цикловия календар. Напр. Льо Кок цитира следния уйгурски манихейски документ: „tngri mani burqan tngri yiri-ngärü barduqïnta kin biš yüz artuqï äki-i ot' uzunč laγz-ïn yïl-γa“, който превежда така „в 522 г. (по ME), в „годината на прасето“ в Хинган почина светия Мани Буркан, и се възнесе на небето“. Думата *burqan* означава свят, божествен. Смъртта на този уйгурски деец е в годината на прасето“ (*laγzïn yïlγa*), но във въпр. период тя е в 795 г., което показва, че за уйгурите началото на манихейската ера е в 273 г., или тя съвпада с една от вероятните дати на смъртта на Мани. (11)

Има и археологически доказателства, които доказват употребата на този календар в епохата на династията Северна Вей. В Шандун, в погребението от т.нар. гроб № 10 са намерени пет фигури на животни от 12-год. цикъл: тигър, змия, кон, маймуна, куче. Тази група погребения принадлежат на рода на историка Цуй Хун, чието погребение е било в първата година на периода „сяочан“ (Xiaochang)孝昌 (525 г. от н.е.), от управлението на император Сяо Мин ди (Xiao孝明帝 Di) (516 – 528 г.) от династията Северна Вей. Според анализа на материала от гроб № 10, той е малко по-ранен от гроба на Цуй Хун; и вероятно принадлежи на дядо му. (12)

Не всички названия на животни, употребени в най-ранната форма на древнотюркския календар, отговарят на обичайните названия на същите тези животни в тюрк. ез.: 1. плъх – първоначално *küskü*, после заменено с традиционното *sičgan*, 2. вол – първоначално *ud*, после заменено с традиционното *öküz*, 3. тигър – *bars*, 4. заек – *tabïšgan*, 5. дракон – *luu*, 6. змия – *yïlan*, 7. кон – *yund*, заменено с *at*, 8. овца – *qonin*, 9. маймуна – *bečin*, 10. петел – *taqïγu*, 11. куче – *ït*, 12. *laγzïn* / *laqzïn* – свиня, после заменено с общотюрк. *tonγuz*. Съвпаденията с древнобългарския календар са минимални, единствено в названията на кучето „итх“ и петела „тох“, и отчасти с „дилом“ – змия. Това ясно показва, че древнотюркският календар не може да е първообраз на древнобългарския.

Ал. Вовин смята, че наличието на нетипични названия сред тюркските календарни термини е резултат на заемане от друг, вероятно жужанския[6] език. (13) Названието на плъха *küskü* се среща в езика на алтайските тюрки *küskükjük*, хакас., тувин. *küske* – мишка, плъх, татар. диал. *köšöl, küsi* – плъх, хакас. *küzəl*, ойрат. *küžül* – къртица, башкир. *köšöl* – плъх, къртица, лалугер, от тюрк. > калмик. *küšl*, якут. *kütär* – воден плъх[7], къртица и уйгур. диал. *küsötkä* – къртица. (14) Произходът на тази тюркска дума е твърде интересен и вероятно първоначалното ѝ значение не е било „плъх“, а „самур“, в др.тюрк. и повечето тюрк. ез. *kiš,* башкир., татар. *keš,* чувашки *kăš,* пратюрк. форма **kī́l,* сродна с **kuĺul* – самур. В монг. ез., този корен дава **kulgana* – мишка, а в ТМ ез. **xulu(kī)* – белка, евенк. *ulukī*, евен. *oliki,* негидал. *oloxi,* манджур. *ulxu*, улч., орок. *xolo,* нанайски *xulu*, ороч. *oloki,* удег. *oloxi*, солон. *uluxi*. (15) Първопроизходът е свързан с енисейските езици, в кетски, аридски *kulep,* югски *kulēp,* котски *hulup, xulup* – самур. (16) В случая интересно е първоначалното значение „самур“, каквото е и в древнобългарския календар.

Названието **ud*[8] – вол също е нетипично за тюрк. ез. и се явява регионална дума, удостоверена предимно в тюрк.ез. в Южен Сибир: киргиз., уйгур., лебедински *uj*, саръ-югурски *ut* – вол. Думата е заемка от др.монг., в монг. *udus*, средновек. монг., халха-монг. *odos* – див бивол, як. (17)

Названието на тигъра *bars*, което означава още рис и пантера, се използва като съставна част от *jolbars / julbarïs / džolbars / žolbarïs*, къ-

---

[6] Езикът на жужаните е бил прамонголски или пратунгусоманджурски (Е. Хелимский).

[7] Вж. също чув. *hătăr* – воден плъх, вид видра, което обяснява бълг. диал. ***гутер*** – лалугер, което няма обяснение в бълг.етим.речник, не е изключено да е и по-късна куманска заемка. Произходът и е свързан с монг. **küderi* – вид плъх, а в др.тюрк. е дало **kodan* – заек.

[8] Интересен паралел е южноазиатското название на камилата, в кхмерски *aud*, лаоски *ud*, тайланд. *xūṭh*, хмонг *ntxhuav*, в дравидските ез. *oṭṭaka(m)*. Вероятен кавказки произход, в урартски *ultu* – камила, днес субстратна дума в арменски *ult* (съвр.произн. *ught*).

дето *jol / jul / džol / žol* озн. път, втор.зн.: линия, ивица, т.е. животно с шарена козина на линии или тигър. Що се отнася до тюрк. *bars / barьıs* то означава пантера. В монг. *bar*, др.монг. *bars*, ТМ (солонски) *bari* – тигър. (18) Това е субстратна средноазиатска дума, заета в алтайските ез., виж древното хатско *xa-prasun* – тигър, в хетски *pars, fars, nap-pars* – леопард, тигър. Интерес представляла кит. 豹 съвр.ф-ма *bao*, в др.кит. *prēkws, prēkēw*, клас.ст.кит. *prēwh*, еп. Хан (Западна Хан) *prjāwh*, (Източна Хан) *priāwh*, зн.: леопард, шарен, петнист, показващо далечен сино-кавказки паралел с хатското понятие. Според Севортян Клоусон в тюрк.ез., думата е заета чрез монг., но първоизточникът е перс. *pars.* (19) По-вероятно понятието **pars* не е дошло от перс., а от някой източноирански език (сибирските саки), и е древна субстратна дума.

Названието на дракона е *luu* както в древнотюркския, така и в монголския календар. Думата е нетипична за алтайските езици и традиционно се смята, че е пряко заемане на китайското 龍 *loŋ* – дракон. Но в среднов. кит. се е произнасяло с крайно *ng* (ŋ = nγ), което показва че *luu* има друг произход. (20) А. Мухамбетова смята, че при древните тюрки значението е било друго, свързано с тюрк. (казах.) *ūlu* – вия, т.е. с някакво несъхранено табуирано название на вълка, който е свещено животно, а за М. Искаков етимологията е свързана с тюрк. *uluğ / uly / ulu* – голям, велик, респ. „велик вълк“. Но това предположение е невярно, *ulu, uluw,* означава дракон, змей и представлява реликтова древна дума от сино-кавказки произход. В шумерски *ala, galla* – демон (вж. бълг. диал. *хала*[9] със същото зн., змей), от шумер. > акад. *alû* – демон, шу-

---

[9] Второ зн.: снежна буря, праалт. **Kiλ* – зима, студ, в чув. *xəl* – зима, монг. *kilaγa*, халха-монг. *xalā,* в ТМ ез., орок. *χaluqta,* евенк. *alunti,* пра-ТМ форма **xalu* – сняг, в тюркските езици от кипчакската група в казахски, башкирски, кумикски *qïlaw,* киргизки *qïlamïq* – снежинки, протоалтайска форма **k`ale* – сняг, в ТМ, удег. *gilihi*, негидал. *giligdi,* евенк. *gildi* – зима, в тюрк.ез. *qïš* – зима, праалт. **gil'o* - студ. Нострат. паралел в индоевроп. **ghelad* – студ, и в ез. на чукчите

мер. *lillaen, lillilgia* – демони. В митологията на хетите змеят, драконът, носи името *illuyanka*[10], като думата е заета от езика на хатите, който е бил от севернокавказката група, сравни с чечен. *läħa,* ингуш. *leħa,* бацбийски *laħ* – змия, аваро-андийски *l'ol'ol,* пракавк. *l'witl'wiłV* – гущер, бирм. *hlai-ba* – змия, кит. 虵, съвр. ф-ма *she,* др.кит. *liaj* – змия, змия като календарен термин, това е и 6 знак от „земните клони" – змия, и по-далечен афразийски паралел **Hwal,* центр.чадски диал. *wala, hele,* изт.чад. *`illo, ʻaalo, `eli* – змия. Така че в др.тюрк. *ulu, uluw* – змей, чудовище, или е много по-стара заемка от др.кит., или субстратна дума от прасинокавказки произход. (Старостин)

При монголите е съществувал бог Луу, изобразяван като дракон. За тези вярвания Рашид ад Дин[11] пише: „Монголите вярват, че мълнията се причинява от някакво животно, подобно на дракон, което те наричат Луу, и в тяхната страна жителите казват сякаш са го видели със собствените си очи, че той (Луу) слиза от небето на земята и удря с опашката си, а от устата му изригва огън". При казахите названието на дракона е заменено с охлюв, поради съвпадението на календарното понятие

γil, γil-γil, ителмен. *kal-čfsom* – лед, ителм. *qăllal,* в чукч. *həlhəl* – сняг. Бълг. дума ***хала*** – снежна буря, показва изцяло чувашки, монголски и ТМ паралели. Дума с идентично звучене ***хала*** – означава сила, в чув. *xaval* – сила, жизненна енергия. Може да посочим и четвърто значение: ***халосвам*** – удрям, руша, ***хала*** – природно бедствие, разрушение, което пък е идентично с осет. ирон. *xalын, xælын, kъalын,* дигор. *ixalun, ixælun, kalын* – разрушавам. Произлиза от др.иран. *wi-karaya* – разрушавам. (21) Вероятно по-древна е формата *kъalын / kalын,* която означава хвърлям на земята, събарям, ***килвам***, или разлимвам за течности, с преход *„r-l"*. (22) Нагледен пример за това как се е обогатявал езикът на древните българи!

[10] Може да се разгледа като двусъст. дума-билингва, кавказк. **ilu* – змия, змей, и индоевроп. *angw(h)i-* змия. Но не е изключено да се касае за някакъв друг произход (еламски?), напр. в дравидските ез., в тамилски *enku, elu, uliyam, ilai,* малаялам *uliyam*, телугу *elugu, eluvu*, пари *ili*, гадба *ilij*, куи *oli*, малто *eju* – мечка, голямо животно.

[11] Персийски хронист (1247-1318)., автор на „Джами ат-таварих" (Сборник от летописи).

с казах. ұlu (*ūlu*) – охлюв < от кит. „луо“ (*luó*) 螺, в среднов. кит. *lhwā* – охлюв.

Календарното название на коня *yund* също не е типично тюркско, различно от обичайното, в др.тюрк. и повечето тюрк.ез. *at,* чуваш. *ut*, узбек. *ôt,* халаджки *hat* – кон < пратюрк. **hat* – кон. Среща се в турски диал., *jont*[12], чагат. *yunt*, уйгур. *yund,* саръ-югур. *jut, jot* – кон. (23) Думата е от самодийски произход (Д. Синор), в прасамод. **ŋunda*, камасински *inē, ынē*, ненецки *juno*, енецки *djunda*, нганасянски *djundüa*, селкупски *čunta*, юкагирски *jahadāsē, johodilē* – кон. Вероятно от същия самодийски източник идва и чжурчженското календарно название на коня *inenngi*, което обаче има по-широки алтайски аналогии, т.е. или имаме много по-древна заемка, или изходен самодийско-алтайски корен, вж. в евенски *ēnken*, евенкски *eŋnekēn*, негидалски *eŋnexēn* – млад едногодишен жребец, в среднов. монг. *unuxan*, монг. *unagan*, халха-монг., бурят. *unaga*, калмик. *unəgŋ*, дагурски *unek* – конче, жребче до една годишна възраст, в тюрк. ез. тофалар. *anhaj*, тувин., ойратски *anaj*, якутски *iŋāx* – малко, младо копитно животно.

Названието на овцата *qonin* е от монголски пр. и от същия източник попада и в чжурчженски (древноманджурски) като *honin* – овца. (24)

Названието на маймуната също не е ясно като произход, тъй като това животно не е типично за централноазиатската фауна. В др.тюрк., *bečin,* саръ-югур. *pičin*, тюркмен. *bižin*, ст.монг. *bečije*, монг. *meči(n),* съвр.монг. *bič,* халха-монг. *meč*, бурят. *meše(n),* монгурски *mecin*, манджур. *bocio*, *bono*, киданski *buu,* в ст.япон. *masi* – маймуна. Севортян смята, че в тюрк. ез. е заемка от монголски. Най-вероятно първоизточникът са дравидските ез., където **muc- / *mudž- / *mūndž* – маймуна > пралтайски **mēča* – маймуна, в тюрк. ез. с преход *m* > *b,* или от ня-

---

[12] Дало бълг. дила. ***йонда*** – висока едра жена, мъжкарана. В БЕР го обясняват с гр. γίγαντας – гигант, което не е вярно, става дума за обикновен турцизъм със значение „кобила“. (32)

кой друг език (вж. етимолог. на *опица*). От др.тюрк. думата се разпространява в в хинду-урду *būzna, bozna*, пущун. *bizo*, перс. *bushnīn*, *abuzine* – маймуна (то е в основата и на по-късното руско *обезьяна*), въпреки че някои тюрколози: Рамстедт, Халеви, Дьофрер, Клаусон, предполагат съществуването на иранска протоформа **bodžin*, заета в др.тюрк. (25) Много е вероятно киданското *buu* – маймуна, да е заемка от друг език (напр. бирман. *woi* – маймуна).

В тюркския календар въпросът за произхода на названието „мечин“ което се превежда като маймуна, е дискусионен. Със същото название у киргизите и алтайските тюркски народности се обозначава съзвездието „Плеяди“. И в основата на тази трансформация е заимстваното название на Плеядите от китайски „маожицзи“ (*mǎorìjī* 卯日雞 ср.кит. *mhəwnitkiē*), в мандж. *mokho*. (26) Така се е получило наслагване на близкозвучащи думи, алатйското „мечин“ и ср.кит. назв. на съзв. „Плеяди“. Аналогично, у бурятите, вместо *bišon, məšən* – маймуна, се е наложило названието *mošon, mušən* – съзвездието „Плеяди“. И на шаманските дайрета при изобразяването на 12-годишния цикъл, на мястото на маймуната, се изобразяват седем звезди – Плеядите. Върху открит в Алтай от Л. Э. Каруновска, древен диск „календар“, вместо „*mečin*“ е изобразен човек, около когото има седем звезди. Според източните буряти, когато Луната навлезе в „Плеядите“ през есента, това е и началото на годината, при аларските буряти, „новата година“ съвпада със зимното слънцестоене. (27) Според киргизка легенда съзвездието „Плеяди“ е свързано с някакъв древен богатир, който след смъртта си е издигнат на небето. При хакасите названието *mečin* е заменено с *kizčыlы* – човек. (28)

Названието на прасето, известно от най-ранните форми на древнотюркския календар, *laγzïn* / *laqzïn*, е удостоверено в надписа на Билге Каган от 735 г. и в други ранни текстове, е нетипично за тюрк. ез., и по-късно е заменено с общотюрк. *toŋuz* – прасе. (29) Произходът на

laγzïn / *laqzïn* според Александър Вовин[13] е неясен, но предполага, че вероятно е заемка от жужанския език. (30) И вероятно е така, защото в ТМ ез.,**uligan,* манджур. *vələgan, ulgan*, нанайски *olgia*, удег. *wagē*, солон. *ulgē* – глиган, в монг. същия корен е дал **ölögčin*, бурят. *ülegšen*, саръ-югурски *lögčin* – самка, женско дом. животно. (31) В австроазиатските езици (Катук, Мон, Палаунг) протоформа **lik*, катукски *`ali(k)*, монски *klik*, палаунгски *lik, liak*, виетнам. *lợn* – прасе (Старостин), което показва какъв е първоизточникът на ТМ **uligan,* дало др.тюрк. *laγzïn* / *laqzïn.*

Наличието на тези нетипични за тюрк. езици названия показва, че древните тюрки не са заели животинския календарен цикъл, директно от китайците, а чрез някакъв език-посредник. И най-вероятно това е езикът на жужаните (прамонголо-тунгусо-манджурски или пра-ТМ).

В династийната хроника „Чжоу-шу“[14] в „Повествование за тюрките“ се съобщава, че „туцзе нямали писменост, и броели с нарези по дърветата“, но в края на главата се казва, че „в стана на кагана, който се намирал в планината Юйдуцзиншан (съвр. най-източни разклонения на Тяншан, хребетите Баркултак и Карлъктаг, в близост до гр. Хами, който в кит. геог-раф. традиция се нарича и Ю), се използвало писмо „шуцзи“ което било подобно на „хуското“ (варварско), но календар нямали“. Този пасаж се цитира дословно и в „Бей-ши“[15] и „Суй-шу“. Оттук следва, че в най-ранния период от своята история (IV – V в.), когато южните сюнну от рода на Ашина формират тюркското ядро, отсядайки като васали на жужанските кагани в подножието на „Златна-

---

[13] Съвр. световноизвестен руски лингвист, живеещ в САЩ (Хавай, Университета в Хонолулу).

[14] Династична история на династията Северна Чжоу (557-581 г.), основана от Юйвен Тай и възникнала след разпадането на империята Северна Вей. В 581 г., пълководецът Ян Цзян извършва преврат, избива представителите на династията Юйвен (Yǝwén)宇文и основава империята Суй (Suí) **隋**.

та планина“ (Цзиншан), която отговаря на съвр. най-източни разклонения на Тяншан, между Турфан и Хами, не са имали нито писменост, нито календар. (33) Вероятно са използвали согдийската писменост, тъй като е доказана пряка връзка между нея и по-късната тюркска (орхонска) руническа писменост.

Но представата за 12-годишния животински цикъл най-вероятно са заимствали от своите господари – Жужанския каганат, които пък са го заели от Китай или Империята Вей.

В 549 г., в Източен Туркестан е съставен речник на названията на животните от цикловия календар на санскрит, хотаносакски и тохарски (б). (34) Това показва, че цикловият календар, вече е достигнал района на Таримската котловина, т.е. логично е да е бил познат на древните тюрки и жужаните, обитаващи земите между Таримската котловина и Китай (Империята Вей). Въпреки това китайските хроники не съобщават за наличие на календар у жужаните.

С разселването на тюрките в Средна Азия този тип календар се възприема и от согдийците[16], които го използват паралелно с по-стария си, собствен зороастрийски календар.

Ако се сравнят названията на животните в календарния цикъл у алтайските народи, се вижда, че в чжурчженски[17] и манджурски (чжурчженският е по-стара форма на манджурския език), годината на мишката носи името ***singgeri,*** ТМ *singeri, sinγērē, sinγē, sigar* – мишка, плъх, солонски *segenγi* – самур, от един корен с тюрк. **sogur*, *sungar,* татар. *suwïr*, чув. *săwăr* – лалугер, мармот, узбек. *suvsar,* казах. *swsarı,* азърб. тур. *sansar* – белка, монг. **sowsar, sūsar* – белка, праалтайска форма **segu* – гризач. (36) Може да се мисли че българското **сомор** – лалу-

[15] „История на Северните царства“ е сборна кит. династична история, обхващаща периода от 386 до 581 г., когато Северен Китай е управляван от династиите Северна Вей (386-535), Северна Ци (550-577), Северна Чжоу (557-581). Написана е от Ли Яншоу (ок. 596-678 г.), историк от епохата Тан.

гер, самур, отразява сходен корен (за самур, лалугер), в нефиксиран „календарен“ източник.

№	санскрт	санскрт хотано-сакски	тох.(б)	значение
1	maṇḍilya	mūla	arsakärsa	плъх
2	gova	gūha	okso	крава, бик
3	vyāghra	muya	mewiyo	тигър
4	sasa	sahaica	zaze, sase	заек
5	nāga	nā	nāk	дракон
6	ahi	śazda	auk	змия
7	asva	aśa	yuk, yakwe	кон
8	pasu	pasa	saiyye	овца
9	makkara	makala	makomske	маймуна
10	kukkuta	kremga	kranko	петел
11	svāna	śve	ku	куче
12	sukhara	pā`sa	suwo	прасе, глиган

Също интерес представлява киданското название на прасето *wei*, което наподобява древно-, средновек. япон. *wi*, дало и съвр. *i* – прасе. Манджурското календарно название на заека *gulmahon / golmahon* < *ghormahon* означава „свещен заек“ и се използва само за календарното понятие, идва от ТМ *ghorā* – талисман, шамански талисман, и *goro* – понятие за време, и мандж. *malaxi* – степен заек, монг. *moltuγčin* – домашен заек, чуваш. *mulkač* – домашен заек, ойратски *majčïq* – заек[18]. (37) Това название на заека е от палеоазиатски произход, в езика на чукчите *milutэ,* корякски *milut(e),* ителменски *minł*, *minłaj, minl(x)č* – заек[19]. (38), (39)

---

[16] О. Прицак (*Българският именник и езикът на протобългарите*. Висбаден 1955 г.) цитира китайската география от X в. (Тундян), където е посочено, че 12-годишният цикъл е използван за календарни цели от жителите на областта между Самарканд и Бухара. Но тук трябва да се отбележи, че след 567 г. (края на Ефталитската държава) древните тюрки стават господари на Средна Азия. Техни представители се сливат с управленческия елит на завареното население. Започва няколковековен процес на мирна тюркизация на региона. А това означава силно тюркско влияние, изразяващо се и в разпространение на цикловия календар.

[17] чжурчжени, в кит. се предава като „нючжен“ (*nüzhēn*) 女眞 в средн.кит. *ṇocin*, и „цзичен“ (*jizhēn*) 稷真 в среднов. кит. *cjïkcin*. Вероятно техните наследници са образували манджурския род *džurčēn*. (35) В повечето ТМ ез. *džur,* орокски *dū* – две, и в евенк. *džon* (< монг. *čon* – народ, племе). Произходът на етнонима не е много ясен, но вероятно е означавал съюз на две племена. По-късно потомците на чжурчжените обитават Руска Манджурия до XVII в. под името дючери и от тях произлизат съвр. народности негидалци и улчийци.

Названието на дракона – *muduri,* в мандж. е късна будистка заемка, от тох.(а) *mātar,* (б) *matār,* хотаносакски *mādara,* санскрит *makara* – демон, чудовище, чрез др.тюрк. (от тох.) *matar* – демон, в монг. *matar* – крокодил, но и астроном. термин – съзв. Козирог. (40)

№	др.тюркски	старомонг.	кидански	чжурчжен.	манджур.	корейски	японски	значение
1	küskü / sïčγan	quliguna	–	singgeri	singgeri	jwi	nezumi	плъх
2	ud	üker	un	iha	ihan	hwangso	osuushi	бик / вол
3	bārs	bars	xaga(s)	tasha	tasha	holangi	tora, taigā	тигър
4	tavišγan	taulai	taulu	gulmahon	golmahon	tokki	usagi	заек
5	luu	luu	luu	muduri	muduri	yong, raung	tacu, ryū	дракон
6	ylan	mogai	mogo	meihe	meihe	baem	mi, ba	змия
7	yund/t	mori	mori	inenngi	morin	mal	uma	кон
8	qonin	qonin	ema	imua	honin	yang	hitsuji	овца
9	bičin	bečin	buu	monio	bocio	wonsungi	saru	маймуна
10	taqaqu	takia	tax(ə)ia	tiko	ciko	dalg	tori, chinpo	петел
11	it	noqai	n`xəi	indahu	indahon	gae	inu	куче
12	laγzïn / tonguz	qaqai	wei	uliguja	ulgiyan	dwaeji	i, buta	прасе, глиган

При тюркските народи животинският цикъл е дълбоко вкоренен във фолклорните традиции. Те свързват всяка година с различни поверия. Характерно е, че цикълът от 12 години, който тюрк. народи наричат „мушел“, се дели на нечетни и четни години, съотв. у киргизите „адал“ и „арам“ (при казахите „ажал“), или „чисти“ и „нечисти“, нечетните години се смятат за благоприятни, а четните – неблагоприятни, при мон-

[17] В татарски *bajbaq* – заек, лалугер, което показва защо в българския фолклор заекът е наричан винаги „баю / байко“, като резултат от куманското езиково наследство.

[18] Откъдето е и друг сроден алтайски корен **mionde*, в монг. *möndele*, халха-монг. *möndöl* – малкото на лалугера, интересен паралел е санскрит. *mandilya* – плъх, в ТМ ез., евенк. *mundukān*, евен. *munruqan*, негидал. *monoxān,* също в евенк. *momboki* – заек, корейски *mateun* – белка, япон. *momonga* – катерица.

голите това делене е съотв. на „ер“ – мъжки, и „ем“ – женски. Това отразява деленето на „календарните клони“ при китайците на „ян“ и „ин“, като „ян“ са благоприятни, а „ин“ – неблагоприятни, съотв. „ян“ е мъжкото, а „ин“ – женското начало. (41)

Според поверията на тюрките годината на мишката е благоприятна, с много дъждове и богата реколта, годината на бика (кравата) е лоша, неблагоприятна, със студена зима и болести по добитъка, годината на тигъра (барса) е със студена зима, болните и слаби хора са застрашени от болести и смърт, но родените деца са много красиви, годината на заека носи богат урожай, но е неспокойна, хората са склонни да враждуват и да започват войни, родените в годината на дракона стават много известни и преуспели, а годината е дъждовна, родените в годината на змията стават много мъдри, годината на маймуната е засушлива, а родените през нея, стават хитри, ловки, измамници и ненадежни, годината на коня може да донесе войни, но родените през нея са весели, проницателни, талантливи и независими, годината на овцата е хладна, а родени през нея са дълбоко религиозни, родените в годината на петела, са егоисти, себични и много смели, родените в годината на кучето са честни и става борци за справедливост, годината на прасето е лоша, реколтата е слаба, но родените през нея са много храбри. Тюрките свързват характера на човека с годината, в която се е родил, и това е станало под влияние на китайската астрологична традиция. В тюркската фолклорна традиция периодите в индивидуалния човешки живот, също се дели на периоди (мушел) по 12 години.

Тюркският календар е лунно-слънчев, използват се лунни месеци и се правят допълнителни добавки от дни за изравняване със слънчевата година. Всяка лунна година се разминава със слънчевата с 11 дни, затова на всеки три години се добавя допълнителен, 13-и месец. Всеки месец се отчита между две новолуния. Началото на всяка година е в деня на пролетното равноденствие, наричано от всички тюркски на-

роди – „науруз“, название, което е иранска заемка. Другото му название е „ел-сыртъ“ хребет на годината. Тюрките също отбелязвали деня на зимното слънцестоене, наречен „нардуган[19]“ или „малката Нова година“. На този ден се почитала паметта на предците, устройвали се пищни трапези и след това се провеждали повсеместни танци и игри в селището. Денят на лятното слънцестоене бил смятан за ден на Тенгри – върховното божество. След жертвоприношението се устройвали веселби, борби, надстрелвания с лък и конни състезания. (42) Тези ритуали са много сходни с календарните ритуали на източните иранци (началото на Новата година – пролетното равноденствие се е обелязвало и като празник на конния бог Сявуш[20]).

Твърде интересна е следната тюркска легенда, отразяваща една от най-архаичните версии за произхода на календара: „Животните (календарните) се събрали и разделили тялото на камилата на части, като всяко едно взело по една част. Мишката получила ушите, кравата – копитата, гърдите взел барсът, устните – за-

[19] Букв. зн.: „раждане на Слънцето“: монг. *nar* – слънце и тюрк. кипч. *tukъum* – род, *tugъan* – роден.

[20] Реликтови остатъци от тази обредност, донесена от древните българи в бълг. обичаи, са „петльовден“ (в Ср. Азия и Бухара, в чест на Сявуш, всеки мъж, заколвал петел) и „конските кушии“ – надбягванията с коне. Повсеместно в предислямска Средна Азия, във връзка с идването на пролетта, в чест на Сявуш са се устройвали конни състезания, борби и надстрелвания с лък. Сявуш е конен бог, покровител на мъжете воини. При осетинците неговият образ се е слял със св.Георги – Вак Устарджи. Той е почитан и от българите (**бог Сива**, името е отбелязано от Раковски и се е срещало във фолклора на македонските българи през XIX в.), **а неговото изображение е Мадарския конник. Наличието на бог Тангра у българите е изцяло невярно твърдение и преднамерена манипулация, извършена от В. Бешевлиев под давление на теорията за хуно-тюркския произход!**

екът, шията – змията, гривата – конят, гърбицата – овцата, задните части – маймуната, темето – кокошката, краката – кучето и опашката – глиганът.“ Тук откриваме древния космогоничен мит, присъстващ при много народи, напр. Митра, който убива Световния бик и от частите му бил създаден света, респ. шумерския Гилгамеш, който убива Небесния бик и пр. В случая камилата е едно от най-почитаните животни в Средна Азия и тя е била принесена по подобен начин в жертва, като от частите и е бил сътворен календарът. В друга легенда камилата също е централен персонаж и тя не получила година от календара, тъй като мишката се качила върху гърбицата ѝ, първа видяла изгрева на слънцето, затова и нейната година е първа в 12-год. цикъл. Вероятно у алтайските народи с този мит е свързан и произходът на термина „мушел“, което освен част от времето, срок от 12 години, означава още част от тялото на човека или животното. Напр. в монг. *mӧč* – 1. крайник, част от тялото[21], 2. период от време, 15 мин., *mӧčlӧg* – цикличен период от време, бурят. *müse*, ордоски монг. *möčö*, дагурски *mudži* – крайник, в ТМ, сол. *musu* – част, член на тялото < от бурят. *müse*. Аналог. в тюрк. ез. *müçä* – част от тялото, крайник, период от време, *müşel* – 12 год. цикъл < от монг. Също в монг. *möčir*, бурят. *müšer* – клон, клон на дърво, мандж. *mučiχa* – бамбукова пръчка. В др.кор. *mătăi*, съвр. кор. *madi* – става на крайника, праалтайска форма **miot`i* – крайник, клон. (43), (44),

---

[21] Този пример изчерпателно изяснява произхода на старобълг. дума ***мощи, мошти, мочь*** (Остром.ев., Супр. сб и др.) означаваща телесни останки от светец, които са предмет на почитане от вярващите и имат вълшебни, целебни свойства. Според Фасмер, произходът ѝ е неясен. (46) Адекватното обяснение е свързано с алтайските езици, в чув. *măčavur* – отпуснат, вял, болен, трудноподвижен, монг. *mökü*, халха-монг. *möxö*, бурят. *müxe*, ордоски монг. *möχö*, дагурски *muku*, боански *mэgə*, калмик. *mökr* – умиращ, загиващ, в ТМ, евенкски *mekčerē, mukčerē*, евенски *muqъj*, улч., нанайски *moχo*, орочки *māk* – изтощен, умиращ, кор. *muk* – много стар (за човек), яп. *mukashi* – много отдавна, праалт. **mok`i* - умиращ. (47) Има пълно съвпадение с *мощи* – труп на човек, послесмъртни телесни останки. Думата е древнобългарска, съхранила се в ст.бълг. ез.

(45) Така става ясно че названието „мушел“ първоначално е възникнало като древномонголски превод на китайското разбиране за „земните клони“. Мишел Ферлус обяснява произхода на китайското название „земни клони“ или „дичжи“ (dìzhī)地支с най-старите начини на броене и смятане чрез пръстите. Четирите пръсти на ръката са образувани от по три фаланги, съотв. 4X3=12, колкото е и броят на „земните клони“. За да се преброят отделните фаланги, пръстът е в полусвито положение и наподобява клон на дърво. (48)

Издиганата от някои автори (Питър Буудберг[21], А. фон Габен[22]) идея, че календарът е бил първоначално измислен от Сюнну и впоследствие зает от китайците (Империята Хан), не намира потвърждение сред наличните китайски хроники. Китайците много добре са познавали Сюнну, така че не биха пропуснали да отбележат този факт.

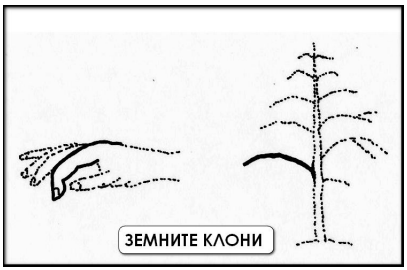

Разпространението на 12-годишния циклов календар е вървяло вероятно по следния път: от империята Вей към съседните народи > жужани, древни тюрки > уйгури, киргизи и др. тюркски народи. А от уйгурите около 1210 г. този календар е възприет от монголите на Чингиз-хан. По-рано е зает от киданите, основателите на династията Ляо (916-1125 г.), и след тях чжурчжените, основателите на династията Цзин (1125-1234 г.). Но запознаването с китайската календарна традиция започва по-рано, в периода на Троецарствието (220-280 г.) и последвалия период на 16-те воюващи царства (300-430 г.), когато северните „варварски“ народи влизат в непосредствен контакт

[22] Peter Alexis Boodberg (1903-1972), роден Пётр Алексеевич Будберг, е руско-американски учен (емигрирал в САЩ), езиковед и китаист, преподавал в Университета Бъркли в Калифорния.

[23] Аннемарие фон Габен (Габайн) (Annemarie von Gabain) (1901-1993) е известна германска китаистка, тюрколожка и историчка, занимавала се с История на Изтока и Китай.

с китайския език и култура, заселват се в Северен Китай (на север от р. Янцзи), а техните лидери създават свои кратко съществуващи и постоянно воюващи помежду си държавици, които наричат с китайски имена (Хан, Чжао, Лян, Ян, Ся, Дай, Цин) и управляват по китайски образец. Докато в 386 г. владетелят на сянбийската държава Дай започва да покорява един по един всички свои съседи и обединява цял Сверен Китай в една държава – Империята Вей. Единствените, които не попадат под пряката власт на Вейските императори, но признават върховенството ѝ, са жужаните. Сянбите от управляващата върхушка на Вей възприемат китайската култура, език и календар, а от тях го възприемат (вероятно, тъй като няма преки писмени свидетелства) и жужаните, които поддържат тесни връзки с Вей, било то мирни или враждебни. В западната част на Жужанския каганат, от преселили се племена на Южните Сюнну, се формира ядрото на бъдещите тюрки на Ашина 阿史那 (в ранносредн. кит.`Āşïn(h)ān) и основатели на Първия Тюркски каганат. Най-вероятно посредством жужаните са възприели и китайския календар. Етническата принадлежност на сянбите е известна – древномонголски племена, подобна е и на жужаните, но според някои учени (Евгений Хелимский) сред тях е имало голям древен тунгусо-манджурски пласт, и това е напълно основателно мнение. Поради това някои от названията в древнотюркския календар *küskü, ud, bārs, luu, qonin, laqzin*, *mečin* (с преход *m>b*, типичен за тюрк.ез), са дошли от древномонголски, а *jund* – от самодийски, вероятно чрез ТМ посредничество (вж манджур. *inenngi*), тъй като в Жужанския племенен съюз са участвали и самодийски племена.

Не всички монголски племена са познавали китайския календар. Той е непознат за монголите на Чингиз-хан. И това е така, защото съвр. и средновековните монголи, създали държавата на Чингиз-хан, са потомци на много малка част от древната прамонголска общност. Те произлизат от най-периферните и живеещи на север, по горното течение на р.Амур, **менгу-шивей** (Měnggǔ 蒙古, среднов.кит. *mōnγkō*), които

едва в XI – XII в. се преселват на територията на съвр. Монголия. Така напълно логично, те не са познавали по-рано цикловия календар, тъй като не са били в досег с китайската култура. От своя страна, със своите завоевания, монголите го разпространяват на запад. При монголците и тибетците 12-те животни започват да се използват и за обозначаване на 12-те месеца в годината. Разликите в подреждането на месеците се дължат на различното начало на Новата година. При монголите тя е около деня на зимното слънцестоене (22.12), а при калмиките е около 23.10., или през последния есенен месец, и това е свързано с тяхната будистка религия. (49)

Ю. Гаглойти, в своя фундаментален изворов свод „Аланика“, където е събрал всички известни извори и документи, споменаващи аланите, цитира писмо, писано от аланските (аските или осетинските) князе до папа Бенедикт XIII (1334–1342 г.), с което го молят за помощ срещу мюсюлманите. Според юлианския календар то е датирано на 14 юли 1336 г., наред с това стои и друга датировка – „година на мишката, шести месец, трети ден, новолуние[24]“. (50)

Месеци	Монголски календар	Калмикски календар	Сезонен монг.-калмик. календар	Тибетски календар (месеци)
февруари	барс (барс)	лу (дракон)	1 пролетен месец	дракон
март	туулай (заек)	moha (змия)	2 пролетен месец	змия
април	луу (дракон)	мо/рн (кон)	3 пролетен месец	кон
май	могой (змия)	(овца)	1 летен месец	овца
юни	морин (кон)	мочн (маймуна)	2 летен месец	маймуна
юли	хонин (овца)	така (кокошка)	3 летен месец	кокошка
август	мечин (маймуна)	ноха (куче)	1 есенен месец	куче
септември	тахиа (кокошка)	haxa (свиня)	2 есенен месец	свиня
октомври	нохой (куче)	хулhн (мишка)	3 есенен месец	мишка
ноември	гахай (свиня)	укр (крава)	1 зимен месец	крава
декември	хулгана (мишка)	бар (тигър)	2 зимен месец	тигър
януари	ухэр (крава)	туула (заек)	3 зимен месец	заек

[24] Поглеждайки движението на луната, по данни на НАСА, се вижда, че новолунието е започвало на 09.07. първа четвърт – на 16.07., пълнолунието е било на 24.07. и последна четвърт на Луната – на 01.08.1336 г. (http://sunaerth.gsfc.nasa.gov/eclipse/phase/phases1301.html)

Откъде късносредновековните аси, или осетинци, са използвали този календар? Той е заимстван в епохата на монголските нашествия и Златната орда, тъй като куманите, с които са в дълготраен контакт още преди това, също не познавали дванадесетгодишния животински цикъл до XIII–XIV в. и също се запознават с него от монголите. (51) В Западен Кавказ кабардинците, черкасците (черкезите), абазинците, са го възприели от ногайците (ногайските татари) след монголското нашествие. При западните кавказци имената на годините са двойни, първата част представлява предаване на ногайската дума, а втората – нейният превод. Годините на барса, дракона и маймуната имат само ногайско название, тъй като смисълът му е останал неясен и е бил преиначен. Думата „барс“ е преосмислена като „плаващ бръмбар“, „улю“ (дракон) у абазинците няма превод, а черкасците (кабардинците) са го превели като „бэдж“ (паяк). „Машин-майшын“ (маймуна) се тълкува като „божа кравичка“, и черкасците (кабардинците) започват 12-год. цикъл с годината „улу-бэдж“ (паяк-дракон). (52) Същото явление се забелязва и в представите на средновековните тюрки, напр. в хорезмийска монета от 787 г. по хижрата (1385 г.), годината на маймуната е заменена с бръмбар, а при казахите се свързва с паяка. (53) Причината за това е, че в някои тюркски ез., като ногайски, по твърде сходен начин звучи названието на някои насекоми *mŏžek* – божа кравичка, воден бръмбар, и трансформацията на календарния термин е резултата на „народната етимология“. (54)

Особено интересни са изводите на А. Н. Самойлович, че от тюркоезичните народи, животинският цикъл не е бил познат от хазарите, половците (куманите), якутите, карагасите, сагайците и другите енисейски тюркоезични народности, чувашите и литовските татари. Не са го познавали и казанските татари, а по-късно са се запознали с него от Иран. (55) При източните ирански: хорезмийците, согдийците, той е зает по време на Тюркския каганат, но при персите – по време на монголското нашествие и управлението на Чингисидите. **Това е изклю-**

чително важен извод, защото показва, че за Волжките българи този календар е бил неизвестен и непознат. Дори при чувашите, потомци на суварите, които са запазили езическата си култура и се определят като близки езикови родственици и непосредствени съседи на Волжките българи, няма никакъв спомен за използване на циклов календар.

Тогава възниква логичният въпрос кога и от кого Аспаруховите българи са заимствали този календар. И това е станало не по-рано от управлението на Кубрат. Тъй като формирането на волжките българи става почти век по-късно, от племената формирали салтово-маяцката общност в земите на съвр. Южна Украйна, част от които мигрират в Средното Поволжие, логично е да се мисли, че и в салтово-маяцката общност, и дори в Хазарския каганат, подобен календар не е бил познат.

Единият възможен източник са аварите. За тях също няма сведения за употребата на такъв календар, но техният произход подсказва, че най-вероятно са го познавали. Трябва да се има предвид и фактът, че нито един византийски или западен източник не съобщава за наличието на такъв календар и у българите. Луи Базен, в своята докторска дисертация от 1974 г., стига до извода, че вероятните преносители на „календара“ са аварите, а българите са го заели от тях. Той се аргументира с факта, че древнотюркските названия на животните се отличават значително от „прабългарските“, т.е. не може да има пряко заимстване. (56)

Мненията за произхода на аварите са две, които обаче спокойно могат да се обединят в една теория. Според класическото най-старо схващане, аварите са част от жужаните, спасили се от тюрките в Европа. Жужаните са номадско племе от монголо-тунгуски произход, на които тюрките са били васали. Но в 545 г. последните въстават и сриват властта на жужанските кагани, като върху руините на Жужанския каганат, създават Първия Тюркски каганат. Съвпадат и хронологичните рамки – крахът на жужаните и появата на аварите в Европа (555 г.).

Самото название **Жужани** (Róurán) 柔然, 茹茹,蠕蠕, в епохата Вей е звучало съотв.: 柔然 *niw-nen*, 茹茹 *n(h)o-n(h)o*,蠕蠕 *n(h)on-n(h)on* изобщо не съвпада с названието Авари. И трите варианта отразяват етноним звучал като „нюнен“, „нхонхо“ или „нхоннхон“. Според Е. Хелимски това е тунгусо-манджурското племе нанайци – *nānńu, nāńu, nāńī*, *nānaj*, етнонимът е производен на *nā* – земя, местност. Но може да се обясни и с евен. *nγŏnmin* – народ, което пък показва прилика със самодийското нганасанско *nγanasa* – човек. Съществува и манджурски род *Nējēn*. (57), (58) Предполагам, че може да отразява също така др.монг. **nökör*, ср. монг. *nokor*, *nūkə̆r*, халха-монг. *nöxör*, бурят. *nüxer*, ордос. монг. *nöγör*, дагур. *nugur* – млад мъж, редови войн, свободен човек, глава на семейство, в пра-ТМ **n(i)ari,* евенк. *nirawī*, евен., орок. *nari*, нан. *nira*, солон. *nirō*, чжурчженски *nerma* – млад мъж, войн, стопанин, съпруг, в среднов. корейски *narna* – храбрец[25]. (59)

Названието **авар / абар** е твърде далеч от **нгонмин** или **нохор / нокор**. Съществуват и други версии. Напр. К. Ширатори обяснява „жужан“ от монг. *tsetsen* – господар, а Т. Фуджита – от монг. *yusun* – закон. Особено интересно е тълкуването на турския учен Кюршат Илдъръм. Той изхожда от значението в китайски на йероглифните съчетания 茹茹 蠕蠕 – червеи, насекоми, с които са били наричани жужаните. Известен е китайският обичай, при предаването на чужди етнически имена да се подбират такива съчетания от йероглифи, които, от една страна, да предават фонетично чуждия етноним, а от друга – да носят обиден или подигравателен смисъл. Според Илдъръм, китайското название е възникнало върху основата на тюрк. дума *čüče* – джудже, дребен, а всъщност самоназванието на жужаните е било *čürčet* – чжурчжени. Но в кит.ез., *„r“* отпада и не се произнася, така „чюрчет“ преминава

[25] Чувашки *şarmъk* – млад мъж, др.тюрк. (караханидски) *jezne* – зет, а в кумикски *nëger* – редови воин, телохранител е директна монг. заемка.

Знатни авари – антропологическа възстановка

в „чючет > чючен“ и в крайния си вариант „жужани“ чийто обиден смисъл е възникнал върху случайното съвпадение с тюркската дума, озн. „дребен, малък, нищожен“. (60) Независимо дали зад жужани стои „нохор“ или „чжурчжен“, и двете названия са твърде различни от „авар“!

Друга пречка в отъждествяването на жужаните и аварите е монголоидният расов тип на първите и предимно европеидният – на вторите. Няма как само за няколко години мигриращите на запад монголи и тунгуси (жужани) да променят така бързо расовия си тип. Но пък както е установено от по-прецизните археологически изследвания, сред по-богатите аварските погребение се забелязва и сравнително малоброен, но високопоставен монголоиден елемент, т.е. управляващата върхушка е била точно „жужанска“ по произход. (61) Масата обаче е била европеидна и смесена, т.е. европеиди с различна степен на изявеност на монголоидни белези, и собствено тя е носела етнонима – авари, което се обяснява от монг. *abarγa*, *avarga*, халха-монг. *avraga*, бурят. *abarga*, калмик. *awrgъə* – голям, висок, огромен, успешен, първостепенен, пръв, най-добър, водач (съвр. зн.: шампион), прамонг. *abγa* – мощ, сила, в ТМ-ез., евенк. *abgara, avgara,* евен. *abgъr*, солон. *avgar,* мандж. *abgari* – здрав, силен, свободен. (62), (63) Самоназванието **абари / авари** е от монголски произход и означава високи, издигнати, гиганти, великани, първенци, и кореспондира пряко с описанието на аварите в „Повести временых лет“, което подсказва за евентуалното значение на етнонима **абар / обр** или **авар** – голям, висок, великан, човек с голям ръст. Думата *обрин*, мн.ч. *обре*, в др.руски *обринъ*, *объринъ* – авар, словен. *óbər*, чеш. *obr*, словак. *obor*, ст.пол. *obrzym*, пол. *olbrzym*, горнолуж. *hobr*, означава исполин, великан, и е пряка аварска заемка.

Според другото мнение, аварите не могат да са жужани, а по-скоро са част от племенния съюз на ефталитите и се идентифицират с народа Хуа 滑, споменат единствено в „Лян-шу“[26] като название на ефталитите. Но първото споменаване на народа Хуа 滑 в китайските хроники е в една твърде отдалечена епоха. В трактата „Го Юй“ (Реч за Царствата) се говори за малко царство на народ от „варварски“ произход, Хуа-го滑国 , некитайско, на варварите от племената Ди 狄 владение, управляващата му династия била от рода Цзи (*Ji*) 稷[27], от който са и вановете (владетелите) на дома Чжоу. Столицата на Хуа е била в близост до съвр. гр. Гоушичен, разположен на 20 ли южно от областния град Янши в пров. Хенан. Разполагало се между владенията Чжен и Вей и периодически попада под тяхната зависимост. (64) Транскрипцията на *huá* 滑 в еп. Хан е *grwət*, среднов. кит. *γwät*. Предвид предаването на крайното *„–r“* в чуждите етноними с *d* или *t*, Л. Лигети разчита 滑 като **γuad* и смята, че е транскрипция на *uar / war*, *ghwat* > *ghwar* – гхвар, хвар, хуар или авар, авари. Аварите са били монголоезични и това ясно се съобщава в „Лян-шу“ Кн. 54 (8б-9а): „В страната Хуа [...] хората нямат букви, но използват дървени плочки, при извършване на прегово-

---

[26] Династична история на династията Южна Лян (Liáng)梁(502-557 г.), държава в Южен Китай, завладяна от империята Вей.

[27] в древнокит.*cək*, зн.: просо. Според легендата родът Цзи, от който са царете на Чжоу, произлизали от Хоу Цзи (Hou Ji)后稷,Господарят на просото“, който е син на Цзян Юан (Jiang Yuan)姜嫄 , която забременяла по „чуден начин“ от стъпката на Ди 帝(Бога). Хоу Цзи се смята за земеделско божество. Самият род Цзи се обозначава още с един йероглиф цзи (Ji)姬, който има интересен произход. Цзи (Ji) 姬в др.кит. *klə*, кл.ст.кит. *kə*, ранносреднов.кит. *kï*, е производен на два йероглифа: 女 , съвр.ф-ма *nü*, кл.ст.кит. *nra*, еп.Хан *ṇa*, ранноср.кит. *ṇo*, зн.: жена, жена като женски пол, девойка, женитба, и знакът 匜 „и“ (*yi*) – брада. И в същото време съвр. зн. на 姬 *ji*, е съпруга, знатна дама, наложница, хетера, т.е. съвсем ясно е, че йероглиф 姬 първоначално е озн. букв. жена от народа с брадите! Т.е. жена от народ принадлежащ към европеидната раса, произходът е свързан с ранните времена на Чжоу, когато жени с това родово име са били наложници в царския харем! (66) Управляващата династия на Чжоу е с полуварварски (вероятно полупратохарски) произход.

ри със съседните племена. Те използват буквите на съседните племена Ху, като пишат върху овча кожа, а не върху хартия. Езикът им е разбираем само чрез устен превод и тълкуване и хората от Хенан 河南 , обитаващи около ез. Куку-нор, казвали, че Туюхуните 吐谷渾 били техни преводачи“. (Туюхун, Тулухун / Тогон[28], са монголци, близки родственици на сянбите. Техните наследници днес са монголоезичните монгори, обитаващи Източна Гансу и Цинхай, или това са земите на държавата Туюхун)“. (65)

Царство Хуа-го 滑国 в северната част на Хенан е било окончателно разрушено от основателя на империята Цин, император Ши Хуанди (246 – 210 г.пр.н.е.), и племето на Хуа потърсили убежище в областта Шанси. През II в. пр.н.е., са завладени от Сюнну и преселени около Пинян (Pingyang) в съвр. Линфен, Шанси, и се смесват с други сюннуйски племена. Когато избухва войната между пълководците Лю Яо, и Ши Ле, и последният създава своята държава Късна Чжао (319-351 г.), част от народа Хуа 滑 около Пинян мигрират на запад, където стават известни като част от племената хиони / хионити. Влизат във война с Персия и техният етноним е фиксиран в персийското название Апаршахр

---

[28] Туюхун (Tuyuhun)吐谷渾, (в ранносредн.кит.: *thā-kōk-hun*, тулухун) е известен също като Хенангуо (Henanguo) 河南国, или царство Хенан. Тибетците ги наричат „А-ша“ (A-zha) или Тогон (Togon). Вярното четене е Тулухун (Tuluhun), при който чуждият звук е представен в 吐谷 *t'o- luk* > като 退 **t'oi,* предава сричката **töl-*. Според Старостин прочитът на吐谷渾 в ранносредн.кит. е бил *thōkōkhun,* като йероглиф 谷 отразява пракитайското **klōk*, а на 退渾 е *thwəshun* или *th(ļ)wəshun*. Така че правилният прочит на името (= **töl[ü]kün*?) може да се свърже с монг. *türügün* > *terigün* – главен, пръв, в халха-монг. *türü* – глава, *tergün* – главен, ордоски монг. *terigün* – главен, дагурски *turūn, teregun*, монгурски *turū, turonγ* – глава / главен, монг. *toloγai / tolgoi* – глава > *tolgoin* – главен, начален, *tulγur* – начало, среднов. монг. *turun* – първоначално, в началото, дало и волжкобългарската (чувашка) титла ***трун*** – първенец. В манджур. *turula* – да бъдеш пръв, начален (*turu-* + суфикса *-la*). Според легендата названието на народа идва от личното име на неговия владетел Мужун Ту(л)юхун (Murong Tuyuhun)慕容吐谷渾. Оригиналното произношение на името е било Толгун, съотв. на народа Толгуни. Те са принадлежали към родственото на сянбите племе на мужуните. (67), (68)

или Абаршахр. Названието Апаршахр, областта Апар, се появява като топоним в арменските източници и персийските монети едва в първата половина на IV в., когато около 350 г. е основан гр. Нишапур като главен град на областта, отвоювана от хионитите. Или „апар“ е самоназванието на хионитите. В „Бей-ши“, гл. 97 се споменава страната Афу (Āfú) 阿弗 (æāpwĭt), или Афутайхан (Āfútaihan)阿弗太汗(æāpwĭtthāsgān), която се намирала между Нюми и Хошими, т.е. между района на Бухара и Хорезъм, и това е Апар, страната на хионитите вари или авари. (69) Според ислямските източници Сасанидите преименуват Апар на Хорасан, след като персийската власт е възстановена в района, от Хосров II Парвиз, или „Aparvez“, победител на апарите или абарите. Когато Сасанидите завладяват земите на Кушаните по време на Шапур I, създават провинция Кушаншахр, а административният управител е носил титлата „кушаншах“. След като завладяват земята на хуните-хионити в земите на съвр. Хорасан, Сасанидите я наричат Апаршахр, а административният ѝ управител е носил титлата „Aparshah“ / апаршах. (70) Аналогично, в древнотюркските надписи аварите се наричат „апар“. (71)

Остатъците от тях се вливат в племената на ефталитите. Останалите около Пинян са покорени от жужаните и преселени в района на Турфан (Чеши), където създават държавата Гаоче (Gaoche) 高車 като част от племената Тиеле (Tiělè) 鐵勒. Смята се, че това е най-ранното споменаване на уйгурите в еп. Вей (386 – 534 г.), известни в еп. Тан като Хуихе (Huí Hé)回紇и Хуихо (Huí Hú)回鶻. В епохата Тан се е произн. съотв. „*wəjgə̄*“ (уге) и „*wəjgu*“ (угу) и това название отговаря пряко на споменатия народ **огур** – предците на хионите и варите (вар и хони), или аварите (вархонитите) от Т. Симоката.

Без да навлизам в повече подробности, само ще добавя, че аварите са потомци на езиково алтаизираното старо европеидно население на Синцзян (т.е. тохари, източни иранци), както и угро-самодийци от Южен

Сибир. Под натиска на тюрките това население се изселва на няколко вълни към Европа. Напр. по времето на император Маврикий, около 598 г. в Европа се преселват и съединяват с аварите още три племена определени като техни родственици – кочагири, тарниах и забендер. Кочагирите отговарят на народа Гаоче (Gaoche)高車, в кит. източници, възст. в еп. Вей и Тан: „*kāw-ko"*, в ТМ ез. *–gir* е наставка за обр. на родови имена. Това се доказва и археологически. Според кит. източници, гаоче имали странен погребален обред, погребвали мъртвите воини изправени, подпрени в гроба, като поставяли и копието в ръцете им, все едно са живи и тръгват в битка. Подобни погребения са откривани и в Панония сред аварските некрополи. Предвид връзката им с гаоче / хуихе, се вижда, че това са най-ранните представители на азиатските уйгури! Името на следващото племе, Тарниах, може да се сравни с едно от маджарските племена – Тарян, а Забендер, пряко отговаря на китайското Юебан (Yueban / Chuban)悅般 в епохата Вей *zwat-pān, zwet-pān* (жупан, или Жупа, Жупания – област, владение, в тохарски *yapoy / ype* – народ, страна). Според китайския изследовател Чжен Чжупмян юебан се произнася в среднов. китайски, като „ши-пан" (в „Суй-шу": *shípán* 十槃(възст. *gjipbān*) и е китайска форма на забен(дер). (72) Оконч. *–дер* на забендер, вероятно е от изт.иран. произход и отразява пущун. *ddarei* – племе. В „Суй-шу" се споменават племената аба 阿拔 (Ābá) (*æāb(h)āt*) и хун (Hun) 渾 (*qun*), които заедно с др. племена Тиеле (Tiěle) 鐵勒 (*thiētrək / thiētlək*) и сицзе (Sījie) 思結 (*sjïkiēt*) вдигнали бунт срещу Тарду каган (576 – 599 г.), т.е. събитието е станало точно по времето на Маврикий, което е вече пряко засичане между два различни източника. Аба са собствено **авари**, Хун (Кун) е едно от най-ранните споменавания на **куни, кумани**, сянто – уйгурското племе **сири**. Както смята Кристофър Атууд: „Този народ с двойно име (вар и хуни) е част от племената **огури** (Oghurs) и се идентифицира с аварите (Abaroi) в Понтийските и Каспийските степи", или аварите и сродните им

племена са част от голямата Огурска общност (алтаизирани европеиди), съобщена от Птолемей като „Ойхарди“[29] – един от най-големите народи в Серика (Синцзян), а от Т. Симоката – като народа Огор (Ογώρ), от който произлизали племената Вар (Ούάρ) и Хуни (Χουννί). (73) Самоназванието на вар и хони, или вархонитите, вероятно е било варкуни, тъй като в Унгария съществуват някои топоними, производни на *Varkony*, и е разпространено фамилното име *Varkony,* или *Varkonyi*. Названието се открива и в арменската география „Ашхарацуйц“ под формата „валхон“ – вархонити, едно от племената, свързани с ефталитите.

Така европейските авари се формират като смес от алтаизирани европеиди, които твърде условно може да наречем пратюрки (или както ги нарича Т. Симоката – „псевдоавари“), и управляващ монголо-ТМ „жужански“ етнос (същинските авари по Симоката). А аварският език (подобно на чувашкия днес) е бил много по-близко до монголо-ТМ езици, отколкото до древнотюркския език[30] и на практика е бил представител на т.нар.

---

[29] (όεχηαρδας) – смятам, че има пълно основание да се приравнят ойхардите с народа **угор** на Т. Симоката, от който произлизали аварите или племената вар и хуни, сравни с аба (Ābá)**阿拔**(æāb(h)āt) и хун (Hun)**浑** (qun). В китайските източници са известни като **Ehy** (Ehu) (*æāt-ghā*), възст. „Æатгха“, **Уцзе 烏揭** – „*å-kat / æ-kat*“ – „Æкат“, **Хуцзе** (Hujie)**呼揭**– „*ẅā-kat*“ (*uā-kat*) „Уакат“, **Уши / Учжи** (Wuzhi) **烏氏** – *å-g(h)e“ / „æ-g(h)e*“ – „Æг(х)е“, или зад всичките тези транскрипции стои самоназвание „угхари / аегхари“, предавано в една по-късна епоха като Хуа**滑** **ghwor, *ghwar,* в хотаносакски *hvaihura*. Първоначално това е било европеидно население (смес от угри, тохари, саки ?) и вероятно самоназванието му е било *aukkhari, okkhari*, което може да се изведе от тох.(б) *auki, auks,* тох.(а) *ok, yuk* – ръст, израстване, развитие, старшинство, силен, победоносен и *khar* – самоназванието на тохарите (човек, хора). Значението е „високи, хора, великани, силни“ аналогично на монголското **abar* – по-късен монголоезичен превод на стария етноним. Особено показателна е съхр. аварска титла ***югур***. Махмуд Кашгари съобщава, че в Караханидската държава (IX-XIII в.), и имало титла *juγruš,* която е означвала висше длъжностно лице в двора на владетеля, но от незнатен произход, представител на народа. Така че значението и е било „големец“ или висок. Аналогично в турски *jükarы, jüxarы,* карачаевобалкарски *oгъarы,* татарски *jugarы** – високо.

[30] Пример за тунгусо-манджурските паралели на езика на аварите е надписът от съд-21, в съкровището от Наги Сент Миклош. Самото съкровище е сборно, открито в земите на Авар-

от тюрколозите „огурски езици“, т.е. онова преходно звено, между алтайските езици, свързващо монголския и ТМ (тунгусоманджурския) клон с тюркските езици. Самият факт, че гаоче (коцагири / кочагири), които могат да се разгледат като предци на по-късните уйгури, и аварите са имали общ произход, показва, че окончателното формиране на уйгурския език, като типичен тюркски език, става в следващите векове в рамките на Първия Тюркски каганат. Оттук следва, че носителите на явленията „ротацизъм“ и „ламбадизъм“ (преход на „пратюркските“ *r* и *l* в тюркските *z* и *š*), отличаващи тюркските езици от останалите алтайски ез., на практика най-вероятно са били тюрките „Ашина“.

Идвайки в Европа, аварите минават през Западен Кавказ, разгромяват савирите и подчиняват българите, като тази зависимост се запазва до управлението на Кубрат. Преди тяхната поява господарите на цял Северен Кавказ от Черно до Каспийско море са савирите, т.е. бълга-

---

ския каганат, впосл. включени в Първото Бълг. царство. Съществуват различни хипотези за произхода му, като най-убедителните са, че е аварско или прабългарско. Двете спокойно могат да се обединят в една – принадлежало е на аварски аристократ, впоследствие подчинен на Бълг. държава. Надписът е: „ΒΟΥΗΛΑ • ΣΟΑΠΑΝ •ΤΕΣΗ • ΔΥΓΕΤΟΙΓΗ • ΒΟΥΤΑΟΥΛ • ΣΩΑΠΑΝ • ΤΑΓΡΟΓΗ • ΗΤΖΙΓΗ • ΤΑΙΣΗ“. Тук Боила жупан, и Ботаул жупан са имена и титли, като бойла е или л.им., или титлата боил, т.е. „боил-жупан“. Неизвестните думи са **теси, дугетоиги, тагроги, итсиги, таиси**. Всички те имат точни ТМ паралели. 1. „таиси“ – в мандж. *toso* – правя, удег. *tausi* – кова. (75) 2. „дугетоиги“ – в негидалски *duγ*, удегейски *dukte* – издълбавам, в евенк. *duγtike*, *duktike* - гравирам, *duku* – пиша, орочки *tüka* – изображение. (76) 3. „тагроги“ – евенк. *tiγə*, *tiγəruk* – чаша, съд, негидал. *tigə* – широка чаша, чиния, улчийски *tukuru* – бутилковиден съд, корейски *tuguri* – кръгло метално блюдо, др.тюрк. *tögürük* – широко метално блюдо. (77) 4. „итсиги“ – евенк. *itiγā*, евенски *itъγ* – изготвям нещо за някого. (78) 5. „таиси“ – манджур. *təjsu* – съответствие, мяра, *təsu* – удовлетворявам, др.монг. и др.тюрк. *tusa* – полза, удовлетворение. (79) Или връзка с в ТМ *təsī,* евенк. *təsi, təši,* евен. *tes, tъs,* негидал. *təsi,* улчийски, орокски *tesu* – измивам, пречиствам. (80) Така смисълът е, че единият жупан е изготвил и надписал съда за другия, в негова чест и полза, или за причастяване. Както се вижда, това е пожелателен надпис върху съд за дарение между двама аристократи (жупани).

рите са били под савирска зависимост. Савирите също са били носители на пратюркски език от „огурски“ (аварски) тип, тъй като се формират от угро-сарматски субстрат и сянбийски (монголо-ТМ) суперстрат, носител и на името.[31] И безспорно са оказали значително влияние върху езика на българите, а езиково са асимилирали хазарите изцяло.

С аварската зависимост, влизайки в по-тесен контакт с тях, е напълно възможно българите на Кубрат, и по-точно дворцовият елит, да са възприели и 12-годишния циклов календар. Показателни са езиковите паралели в „древнобългарските“ названия, предимно с монголски, самодийски и ТМ езици, което ясно показва, че той не е заимстван пряко от древните тюрки. И това не е могло да стане по-рано, защото той не е бил познат на савирите!

Другият възможен преносител си остава неизвестната общност, оставила погребенията с кремации и взела значимо участие (тези погребения са около 40% от всички езически погребения) във формирането на Аспаруховите (Дунавските) българи. Бълг. археоложка Е. Ко-

---

[31] Съществува теория и за алтайски произход на названието **„савири“**, свързана с народа **сянби.** Известни са няколко различни варианта на китайски запис на този етноним: **Сянби** (Xiānbēi)鮮卑(др.кит. *shar-pe*, ср.кит. s*han-pe*), **Сибеи** (Xibei)西卑(др.кит. *sərpe*, ср.кит.*sənpe*), **Шиби** (Shibi)師比(др.кит., *srijpij*, еп. Изт.Хан *şəjpjəj*). Пол Пелио реконструрира изходното произношение като **Särbi / *Serbi*, основавайки се на китайския йероглиф 師 (по-точно производният му 獅), който предава персийската дума *šēr* – лъв, и на предположението, че племенното име Шивей (Shiwei)空韋 (еп. Изт. Хан cətw(h)əj /失韋sətw(h)əj **sirvi,* се явява по-късна форма на Сянби, а Омелян Прицак смята че Сянби отразява названието **Säbi-r*, като вижда в „*-r",* оконч. за мн. ч. и свързва Сянби с племето Сабири / Савири. Произходът на името е свързан с генеалогичната легенда, че прародината на сянбите е висока островърха планина, съотв. в алтайските ез., в монг. *šovgor*, бурят. *šobogor*, евенк. *suvэrэ*, манджур. *subэхэ* – конусообразен, остър връх, респ. остръвърха, стръмна планина, в др.тюрк. *süwrä*, чув. *šĕvĕr* – островърх. В монголски *serbei- / sirbei-, servin / serwi-*, са производни на корена **ser /*sir* – гребен, четина, издигащ се, стърчащ, в монголските диалекти от Вътрешна Монголия *sība, sibe sibege* – островърх кол в евенк. *seran* – кол, *sēvēr* – бодящ, драскащ, орочки *sērbi*, нанайски *sarbi* - остър.

матарова-Балинова, обобщавайки въпроса за погребенията с кремации в Дунавска България, казва следното: „Прави впечатление, че паметниците, в които гробовете с кремация са преобладаващи или имат висок относителен дял, близък до 50 %, са концентрирани в черноморската зона. Това е и един от аргументите, определящ т.нар. Добруджанско-Варненска или Одесоска група некрополи. Във вътрешността – по-общо казано в района на Плиска, броят на гробовете с кремация чувствително намалява под 30 %, а в най-близко разположения до първата столица некропол – Нови Пазар, са известни само два такива гроба. Различните съотношения в отделните зони засега трудно биха могли да се интерпретират. Според П. Георгиев населението, което е практикувало инхумацията, се придвижва от района на Девня и Варна към столицата – Плиска“. Също в рамките на салтово-маяцката култура в Северното Черноморие, кремациите са съсредоточени в нейната северозап. и югозап. периферия, или Донецка и Кубанска група, съотв. разположени по р. Донец на северозапад и при долното течение на Кубан – на югозапад. (74) От този анализ става съвсем ясно, че това население обитава периферията на Аспарухова България и напълно отсъства в централния столичен район, което показва, че става дума за съюзно, собствено небългарско население, преселило се заедно с българите на Аспарух, което в следващите векове, по естествен път се е вляло във формиращия се ранносредновековен български етнос. Или противно на това, което твърдеше проф. Р. Рашев, можем определено да кажем, че имаме не „тюркски елит със сарматско множество“, а „сарматски по произход елит, с подчинена или съюзна, количествено значима (~ 40%), алтайскоезична компонента. Но предвид послабата ѝ представеност около столицата, вероятността това население да е преносител на „календара“ е и по-малка. Освен това същото население, което обитава поречието на Северски Донец, участва във формирането на салтово-маяцката общност, а там този календар също не

е бил познат. Ето защо смятам, че „аварската хипотеза“ е най-правдоподобна!

Този календар изобщо не трябва да се разглежда като изконно български или собствено творение, плод на някакви собствени древни традиции, и тази констатация ще разочарова всички родни „патриоти / патриотари“ и „фолк-хистъри“ творци, експлоатиращи безобразно темата в последните 20 години, и превърнали я в „светая светих“, в една от митологичните догми на домораслата ни фанфаронска, ненаучно-фантастична „чалга-фолк-прабългаристика“. Той просто отразява китайския календар в един опростен вариант, тъй като преносителите му, като всички централноазиатски народи, които го познават, са били в пряк контакт с китайския културен свят. (81)

С някои малки доуточнения съм напълно съгласен с мнението по този въпрос, изказано в лично съобщение от известния наш археолог Тодор Чобанов: „Винаги съм се смял, когато съм чел писанията на тема „прабългарски календар“. Всъщност напъните по тази тема издават една огромна бездна в познанието на експлоатиращите я. Какво имам предвид? Единственият вероятен момент, когато синтезираният средно-азиатски календар е могъл да достигне до прабългарите, е втората половина на VI и началото на VII в. Т.е. той нито е изконно прабългарски, нито е собствено творение, нито е ползван масово извън определени дворцови кръгове. Някои от животните в календара не са били познати в Китай до ускоряването на обмяната по пътя на коприната, т.е. долната граница на появата на такъв един календар са походите на Александър в Азия. Всяко културно явление се нуждае от време за синтез, т.е. няма как този вариант на цикловите календари, който наричаме „прабългарски“, да се появи изведнъж още в III-II в. пр.н.е. Така че възможната долна граница действително е свързана с появата на будизма в Средна Азия и Китай. Първите будистки монаси в Китай пристигат в I в., а първата вълна на будистка активност в Китай се свързва с пар-

тянски търговци по „Пътя на коприната“.[32] В Кавказ, като започнем от I в. нататък, няма никакви податки за циркулация на такъв тип средноазиатски календар. Т.е. ако алани и прабългари в I-II в. вече са се запознали с него и го ползват, те непременно биха оставили някакви паметници – било графити, било метални предмети, било някое сведение в местните извори. Такива не са ми известни, въпреки че усърдно съм ги търсил в известните ми публикации. Показателен пример за бавното проникване на явления, е появата на кръглите китайски звънчета в Кавказ едва в VI в. Т.е. дори календарът да е синтезиран в интересуващия ни вид още в I-II в. пр.н.е., неговото разпространение изисква доста време.

Възможността този календар да е авторско творение на прабългарите е нулева. Най-вероятно те са го възприели в годините на Велика България по линия на Тюркския каганат. Не може да се изключи възможността и Атиловите хуни да са познавали версии на такъв календар, но напълно отсъстват каквито и да е свидетелства за това.“ Тодор Чобанов е изключително точен и напълно прав, изключая факта, че Тюркския каганат не е носител на календара, което убедително се доказва от етимологичния анализ на календарните понятия! И фак-

---

[32] Основоположник на будизма в Китай е партянският мисионер и царски син от Арашакидска династия Ан Шигао (Ān Shìgāo) 安世高 (в еп.Хан `ān-śaś-kāw, или Аршак), който през 148 г. пристига в столицата на Източна Хан, гр. Лоян. Тук основава школа и превежда много будистки книги. Будизмът прониква в Кушанската държава едва към края на I в., когато кушанските царе утвърждават властта си в Северна Индия – Гандхара и прилежащите области по горните течения на Инд и Ганг. Особено по времето на Канишка (началото на II в.), будизмът навлиза в Таримската котловина, която е завладяна от кушаните, и също достига Китай. С Ан Шигао прониква теченито „хинаяна“ (малката колесница на спасението), а с кушаните – „махаяна“ (голямата колесница на спасението). Първият кушански мисионер достигнал Лоян е Локашема или Чжилоуцзяцян, 支娄迦谶 в периода 168-189 г., т.е. при управлението на император Лин ди 灵帝. След това идват Ан Сюан 安玄Партия), Чжи Яо支曜(Кушанската д-ва), Чжу Фошо竺佛朔 и Чжу Дали 竺大力 (Индия), Кан Менсян 康孟详 и Кан Цзюй 康巨(Согдиана или Канцзю). (82)

тите относно произхода на самия китайски циклов календар напълно подкрепят това мнение!

Бележки:

(1) Назаров, И. И. Новая книга об алтайцах. Рецензия на книгу: Дьяконова В.П. Алтайцы (материалы по этнографии теленгитов Горного Алтая)
(2) Хронограф XIV века. (пер. Г. В. Цулая)
(3) Поспеловский, Дмитрий. Материалы францисканской миссии 1245 года христианский мир и „Великая монгольская империя“.
(4) Кляшторный, С. Г. Новые эпиграфические работы в монголии (1969-1976 гг.).
(5) Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков.
(6) Захарова, И. Двенадцатилетний животный цикл у народов центральной азии. 59 с., бел. 95 под линия.
(7) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969. 534 с.
(8) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). с. 267 – 268, с. 270 – 272.
(9) Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл…
(10) Клящорный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М. „Наука“. 1964. бел. 49.
(11) Pritsak, Omeljan. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. 25 с., бел.1 под лин.
(12) Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл…
(13) Вовин, Ал. Някои мисли по въпроса за произхода на древнотюркския 12-годишен животински циклов календар. превод на бълг. ез. от Ж. Войников.
(14) Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков, Т. 5. (К, Қ), М. 1997. 155 с.
(15) Starostin, S. Altaic etymology. с. 817 – 818 с.
(16) Starostin, S. Yenisseian etymology.
(17) Starostin, S. Altaic etymology. 1484 с.
(18) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 72 с.
(19) Эранд Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, Т. 2. (Б), М. 1978, с. 68 – 70.
(20) Вовин, Ал. Някои мисли по въпроса за произхода на древнотюркския…
(21) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z, с. 170 – 171, 139 с.
(22) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К, с. 569 – 570.
(23) Starostin, S. Altaic etymology. 1523 с.
(24) Вовин, Ал. Някои мисли по въпроса за произхода на древнотюркския…
(25) Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков, Т. 2. (Б), М. 1978, с. 128 – 129.
(26) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 545 с.
(27) Дашиева, Н. Б. Буряты, народный календарь (конец XIX – начало XX в.).

(28) Токтакунова, Э. Ж. 12-летний животный цикл в культуре кыргызского народа.
(29) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 332 с.
(30) Вовин, Ал. Някои мисли по въпроса за произхода на древнотюркския…
(31) Starostin, S. Altaic etymology. с. 1049 – 1050.
(32) Български етимологичен речник, Т. 2.(И-крепя) – София, 1979. 107 с.
(33) Боровкова, Л. Проблема местоположения царство Гаочан. М. 1995. 98 с., 107 с.
(34) Иванов, Вячеслав. Названия лет в двенадцатиричном годовом цикле.
(35) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 278 с., 26 с.
(36) Starostin, S. Altaic etymology. 1223 с.
(37) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ), с. 161 – 162.
(38) Starostin, S. Altaic etymology. 927 с.
(39) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 556 с., 544 с.
(40) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 730 с.
(41) Токтакунова, Э. Ж. 12-летний животный цикл в культуре кыргызского народа.
(42) Тюркский календарь. // Безнен юл 6, 1998.
(43) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 735 с.
(44) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 560 с.
(45) Starostin, S. Altaic etymology. 930 с.
(46) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. (Е-Муж). 668 с.
(47) Starostin, S. Altaic etymology. 940 с.
(48) Ферлус, Мишел. Шестдесетгодишният или шестдесетичният календарен цикъл в китай и югоизточна азия. 23-та годишна конференция на Лингвистичното общество на страните от Югоизточна Азия Май 29-31, 2013. Chulalongkorn University, Bangkok (The sexagesimal cycle, from China to Southeast Asia. Michel Ferlus)
(49) Бакаева, Э. П. Буддизм в Калмыкии. Калмыцкий календарь.
(50) Гаглойти, Ю. Аланика. Сведения греко-латинских, византийских, древне-русских и восточных источников об аланах-ясах.
(51) Стоянов, Валери. Куманология. Т. 2. С. 2009. 159 с.
(53) Токтакунова, Э. Ж. 12-летний животный цикл в культуре кыргызского народа.
(52) Захарова, И. Двенадцатилетний животный цикл у народов центральной азии. 37 с.
(54)Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков, Т. 2. (Б), М. 1978. 128 с.
(55) Захарова, И. Двенадцатилетний животный цикл у народов центральной азии. с. 34 – 35.
(56) Москов, М. Именник на българските ханове…. с. 72 – 73.
(57) Хелимский, Е. Тунгусоманьчжурский языковой компонент в Аварском каганате и славянская этимология: Материалы к докладу на XIII Международном съезде славистов.
(58) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ), с. 572 – 573, 616 с., 665 с.
(59) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 599 с., 609 с.
(60) Yldirim, Küşat. An opinion on the meaning of the name „Ruanruan“. „Central Asiatic Journal“. Weisbaden, № 56, 2012 / 2013.

(61) HERŠAK, EMIL. Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest. сп. „Migracijske i etničke teme“, Vol.18 No.2-3 Rujan 2002., с. 215 – 216.
(62) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 640 с.
(63) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 3 с.
(64) ГО ЮЙ ( ) „Речи царств“. (пер. В. С. Таскина). М. Наука. 1987, също (http://ctext.org/guo-yu) китайски текст с англ. пр.
(65) Казуо Еноки周語中изхода на ефталитите. публикувано в „Memoirs of the research department of the toyo bunko (the oriental library). No18, Tokyo. 1959“.
(66) Пулейбленк, Едуин. Цзи (ji) и Цзян (jiang): Ролята на „външните“ родове в организацията на държавата Чжоу (zhou)
(67) Хон Теик Тох. Окончанието „yu“ в ономастиката на племената сюнну, сянби и гаоцзю. Т. 5. под линия, доп.
(68) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 71 с.
(69) Еноки, Казуо. За произхода на ефталитите.
(70) Курбанов, Айдогди. Ефталитите: археологически и исторически анализ.
(71) Кызласов, Л. Первый тюркский каганат и его значение для истории восточной европы.
(72) Малявкин, А. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск. 1989. 219 с.
(73) Christopher P. Atwood. Huns and Xiōngnu: New Thoughts on an Old Problem. Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski. с. 27 –52.
(74) Коматарова-Балинова, Е. Обредът на трупоизгарянето в некрополите на Салтово-маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. Сборник. Салтово-маяцька археологічна культура. с. 32 – 33.
(76) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 207 с., с. 218 – 219, 221 с.
(77) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э).176 с.
(78) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 333 с.
(79) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 173 с., 223 с., 229 с., 241 с.
(80) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). с. 240 – 241.
(81) Чен, Санпиен. Хуни и Българи. „Мултикултурен Китай през ранното средновековие“ // Пенсилаванския университета. 2012, с. 83 – 98.
(82) Чебунин, А. В. История проникновения и становления буддизма в Китае. Улан-Удэ, 2009. с. 31 – 32.

КИТАЙСКИЯТ КАЛЕНДАР И ПРОИЗХОДЪТ НА ДВАНАЙСЕТИЧНИЯ ЖИВОТИНСКИ ЦИКЪЛ

Малко известно е, че по произход 12-годишният животински циклов календар не е китайски, а е възприет от самите китайци не по-късно от II в.пр.н.е. Чжао И (Zhào Yi)趙翼, известен китайски учен от XVII в., в „Гайюй цункао“陔餘叢考(Събрани разсъждения за второстепенните неща) през 1790 г. е написал: „Произходът на този цикъл е свързан с обичаите на „северните варвари“. В епохата Хан [шанюят] Хухансе 呼韓邪 (произн. в еп. Хан *Wāgānlhia*)[33] (в 33 г. пр.н.е.) поискал от императора да се засели в граничния район Уюан (*wǔyuan*)五原 . [Те сюнну] се смесили с народа [живеещ там]. [И тогава този цикъл] се разпространил и бил възприет в Срединното царство“. Уюан днес е окръгът Баян-Нур, в пров. Вътрешна Монголия на Китай. И на друго място в текста уточнява: „Вероятно, необразованите северни варвари отначалото не са познавали дванадесетте съзвездия (чен 辰), но отбелязвали годините и сезоните с такива названия като мишка, бик, тигър, заек, които постепенно се разпространили в Китай, ставайки традиционни, и се употребяват и до днес“. (1) Привържениците на тази хипотеза са основно рускоезични автори от съветския и съвременния период. В. Шахматов в 1955 г. отбелязва, че „това летоизчисление първоначално е възникнало у централноазиатските номади, в края на I хил. пр.н.е., и е свързано с преминаването към номадско скотовъдство като основен поминък в стопанството на тези народи“, „...то има дълбоки материални коре-

[33] Произн. на името вероятно е било Уганли, или Уганле, което може да се обясни с ТМ **uγī* – връх, по-високо, висок, в евенк. *ugile* – към върха, *ugulga* – боря се, стремя се към върха, евен. *ugige* – върховен, *ugunuk* – на върха, негид. *ugile* – към върха, сол. *ugile* – всевишния, удег. *uhigъe* – на върха, нан. *ungile* – по-високо, висш. В ср.кор. *uh,* свр.кор. *wi,* яп. *ue* – връх, писм. монг. *ögede, ögse* – издигам се, подем, към върха, др.тюрк. *jügerü*, ср.тюрк. (караханид.) *jükse* – връх, на върха, издигам се, праалт. **iugu* - връх, на върха. (4), (5)

ни и е свързано с икономиката и стопанството на централноазиатските народи“. В. В. Цибулский отбелязва, че „зараждането на този календар е свързано с номадските народи на Централна Азия и той сравнително бързо се е разпространил у различни народи в цяла Източна Азия. Напълно възможно е да са съществували и други центрове на неговото възникване, но еднаквостта и последователността на животните в цикъла, с малки изключения, говори за първопроизход от региона на Централна Азия“. Например И. Захарова търси основата на календара още в андроновската археологическа култура и го свързва с широкото разпространение на анималистичния „зверин стил“ сред скитите и саките – наследниците на „андроновците“. В тяхното изкуство най-често се срещат изображенията на бик, овен, планински козел, лос, кон, барс, птица. Тя смята че у алтайските народи, поради силното развитие на тотемизма, всяко племе е свързвало своя произход с дадено свещено животно и според поверието човек не трябва никога да убива или да яде месо от животното, в чиято година е роден. 12-год. животински цикъл е възникнал в последните векове до н.е. – първите векове от н.е. в Средна и Централна Азия сред племената и народностите, намиращи се в стадия на първобитно-общинните отношения и зараждането на държавността. Според Захарова, този културен феномен може да се обясни с наличието на 12 (24)-членна родоплеменна система у алтайските народи и тотемистичните им представи, което води до обожествяването на някои животни и включването им в календарния цикъл. Напр. у башкирите, според Ибн Фадлан, са обожествявали като тотемни животни: змия, риба, жерав, сокол, заек, котка, таралеж, мечка, вълк, лос. (2), (3) Тези умозрителни заключения обаче не са подкрепени с никакви факти и както беше установено, са напълно погрешни!

Китайският календар е създаден чрез комбинацията от три системи за отчитане на времето, известни като: „10-те небесни стълба“ Тян ган (Tiān gàn 天干, „12-те земни клони“ Ди чжи (Dì zhī) 地支 и „Фази-

те на 5-те елемена“, или „петте стихии“ Усин (Wǔxíng) 五行: дърво, огън, земя, метал, вода, от които е изграден светът, като всеки един елемент е свързан с определен цвят: дърво – син, огън – червен, земя – жълт, метал – бял, вода – черен.

Най-стара е системата на „10-те небесни стълба“. Тя възниква и се употребява още по времето на древната династия Шан (Shāng) 商 около 1500 г. пр. н.е., и техните йероглифни означения са известни от оракулските кости (лопатки „scapulae“ на говеда) и черупки на костенурки, използвани от жреците за извършване на предсказания.

Първоначалното използване на 10-те стъбла за календарни цели е свързано с въвеждането на 10-дневна седмица Сун (Xun) 旬 в държавата Шан. Предполага се, че първоначално всеки един ден е носел името на божество и всеки ден се е правело жертвоприношение на съотв. бог. По аналогичен начин в Месопотамия и Европа, всеки ден носела името на едно от 7-те небесни светила, свързвано със съотв. бог (Сатурн, Юпитер, Венера, Луна и т.н.).

В най-ранните текстове се говори за 10 „жи“ (rì) 日 или „слънца“, т.е. дните в китайската седмица, и 12 „чен“ (chén) 辰, като 12-те чен по-късно прерастват в 12-те „земни клона“. Предполага се, че първоначално „земните клони“ са отговаряли на 12-те месеца в годината, свързвани с движението на Луната. Знакът „чен“ 辰 първоначално е означавал първи месец в годината, но по-късно е преместен в 5-а позиция и се превръща в 5-и знак от 12-тичния цикъл, свързван с дракона. По-късно 12-ичния цикъл започва да се използва за отбелязване на годините и се свързва с една обиколка на Юпитер по Небосвода, която е 12 земни години. Комбинирането на числата от двата цикъла води до възникването на 60-годишния цикъл. Към двата ци-

къла се добавят и 5-те елемента, и двете начала „ян“ (*yáng*) 陽 и „ин“ (*yīn*) 陰 . Нечетните числа в 10-ичиня и 12-ичния цикъл се определят като „добри“, свързани с „ян“, а четните – като „неблагоприятни“, свързани с „ин“. По аналогичен начин в тюркските календари годините се определят като „адал“ и „арам“ (при казахите „ажал“), или „чисти“ и „нечисти“, нечетните години се смятат за благоприятни, а четните – неблагоприятни, при монголите това делене е съотв. на „ер“ – мъжки, и „ем“ – женски.

В епохата Шан 12-ичният цикъл почти не се използва. Основен е 10-ичния цикъл, като на всеки починал владетел от династията се посвещавал един ден, в който се правело жертвоприношение в негова памет. Освен на владетелите, е известно, че подобни ритуали се извършвали и в чест на техните съпруги и близки родственици. От известните гадателски надписи се вижда, че 12-ичният цикъл никога не е използван за жертвоприношения в чест на владетелите. Въпреки това е бил известен, тъй като най-древните форми на йероглифите, с които се обозначават 12-те земни клони, са открити още в епохата Шан. Някои учени предполагат, че е бил свързван с 12-те лунни месеца, като е добавян и 13-и високосен месец за изравняване на лунната и слънчевата година. Но преки податки от древните китайски източници за такова нещо няма. Знае се, че началото на годината е било в 1-вото новолуние след зимното слънцестоене.

В следващия период на династията Чжоу жертвоприношенията и свързването на владетеля с ден от 10-ичния цикъл са изоставени. 60-ичния цикъл се превръща в основен метод за отброяване на времето. 12-ичния цикъл отброява месеците, но началото на годината е преместено в последното новолуние преди зимното слънцестоене.

Според легендата 60-ичният цикъл бил създаден от митичния „Жълт император“ Ши Хуанди 黃帝 , когато бил на 60-год. възраст (2637 г. пр.н.е.) и за негово начало императорът избрал своето раждане, или това

било в 2697 г. пр.н.е. Но реално 60-год. цикъл се появява едва към IV в. пр.н.е., както и 5-те елемента, отговарящи на петте обиколки, които прави Юпитер за 60 г. (5Х12=60).

Името на първата година от шестдесетичния цикъл е „Цзязи“ (jiǐzǎ), образуван чрез комбиниране на първите названия от двата цикъла (небесен и земен). Втората година е „Ичжоу“ (yǐchǒu), третата „Бинин“ (bǎngyín), и т. н., докато се получат всички възможни комбинации. Годината „Цзязи“ (jiǎzǐ) се появява отново на всеки шейсет години, когато започва нов шестдесетичен цикъл. Днес са изминали 78 цикъла от началото на изчисляването (78Х60=4680 г.) и в момента сме в 9-ата година на 79-ия цикъл.

По време на кратко просъществувалата династия Цин се въвежда единен календар, като годината се разделя на 24 сезона, свързани с цикъла на селскостопанския труд и това делене няма отношение към движението на Луната. Началото на годината се премества напред с още едно новолуние.

Най-ранните свидетелства за използването на 12-годишния циклов календар, когато всяка година се отъждествява с животно, са отразени в четири ръкописа, открити в Фанматан (Гансу) и Шуйхуди (Хебей), датирани към III – II в.пр.н.е., или в първите години от основаването на империята Цин. А ръкописите, открити в Чжанцзяншан и Кунцзяпо (Хебей), свързани също с календара, са малко по-късни, от времето на империята Западна Хан. (6) Възникването му е свързано с обиколката на планетата Юпитер около Слънцето, която се равнява на 12 земни години. Така 12-те „земни клони“ започват да се свързват с цикъл от 12 поредни години. Голям принос в усъвършенстването на календара имат двамата учени (баща и син) Сима Тан и Сима Цян (авторите на „Ши-цзи“ или „Исторически записки“ – първата голяма китайска историческа хроника), които освен историци са били и астрономи. Сима Цян доказва, че годината има 365,25 дни, а един месец се състои от 29,53

дни. Той поставя основите на съвр. китайски календар, наречен „Великото начало“ или Тайчу太初 , и император У Ди го въвежда като официален през 104 г. пр.н.е.

Така 12-те земни клона започват да носят името на съотв. животно, докато 10-те небесни стълба се обозначават с йероглифи, загубили първоначалното си значение. Но Сима Цян обяснява техните значения като символи, свързани с цикъла на годишния кръговрат, поникването и узряването на посевите, философски приравнен и към човешкия живот.

1. **цзя (jiǎ)** 甲 по-стар вариант на изписване 十 и 宁) – „Нежни пъпки разпукват шушулката“. Много въпроси търсят своите отговори чрез ритуалното гадаене върху черупката на костенурка. Самият йероглиф означава черупка, кожа или броня. Той е пиктогарама, изобразяваща разпукване и движение отвътре навън, зародишът пробива защитната си обвивка. Мекотата преодолява твърдостта.
2. **и (yǐ)** или **ци (qi)** 乙 (乚 и 乛) – „Кълновете растат с всеки изминал ден“ трясък, разпукване – безброй неща са породени от разпуканата материя. Йероглифът изобразява тласък, напрежение, жизнена сила, необходима за цъфтежа (съвр.зн.: един, сам)
3. **бин** (bǐng) 丙 (丙 и 丙) – „Порастването става забележимо“ пътят на „ян“ (yan) е осветен. Йероглифът изобразява „огън в къщата“, „семейно огнище“ (съвр. зн.: огън) и предполага нарастване на енергията „ян“ (огненото, светлото начало). Като по-далечно значение йероглифът означава семейно огнище, дом, и е производен на nei 內 – вътрешен, домашен, семеен.
4. **дин (dīng)** 丁 (口 и 丁 – „Посевът става голям и силен“ – множеството неща са здрави и жизнени. Йероглифът изобразява човек в разцвета на силите си, глава на семейство, упражняващ професия, и се отнася до съзряването на силата и мощта (съвр.зн.:

зрялост, пълнолетие, самостоятелност, професия, стопанин, мъж в разцвета на силите си).

5. **ву, у** или **му (wu mou)** 戊 **(𠂇 и 𠂇)** – „Реколтата е богата“. Йероглифът изобразява човек, държащ сърп в готовност да започне жътвата, а по-старата форма от епохата Шан – оръжие, алебарда, бойна брадва. Липсва съвр. смислово зн. на йероглифа. Той е твърде близък до йероглиф „юе“ (*yuè*) в др.кит. *w(h)at*, среднов. кит. *w(h)ət,* който означава човек с бойна брадва, но първоначалното значение е представител на народа Юе – народа Виет, правиетнамците, които в древността са обитавали долното течение на р.Янцзи. Вероятното смислово развитие е оръжие > въоръжен мъж > сърп > жътва.
6. **цзи, ци (jǐ, qǐ)**己 **(己 и 5)** – „Реколтата е узряла“. Йероглифът изобразява нишка за тъкане, зигзагобразният ѝ ход, се тълкува като различни възможности за решения и действия, които могат да бъдат осъществени. Материали и възможности (съвр. зн.: сам, личен, собствен, към себе си).
7. **ген** (gēng)庚 **(𠂤 и 𠂤)** – „Обновяване и преобразяване“ – Ин Ци (yin qi), превръща много неща едно в друго (съвр.зн.: възраст). В китайската философия qi означава жизнена енергия, която поражда всичко на земята чрез вибрациите си, осъществявани между двете начала „ин“ и „ян“.
8. **син** (xīn)莘 **(莘 и 𠦪)** – „Новият живот започва да се заражда трудно“ – множеството неща имат големи трудности при [съхранениото] на своята жизненост. Може да се тълкува като страдание и огорчение. Трудностите свързани с приближаващия край. Йероглифът изобразява горчива билка (съвр. зн.: растението див джинджифил. *Asarum sieboldi*, също множество, дължина, дълъг). Близък по форма и значение е знакът 草 *cao*, др.кит. *shū* – трева. Древното значение на този знак е малко по-различно, в др.кит.

sin, или *siŋm* и според американската китаистка Джули Ли Уей е означавало специална билка за ритуал, за жертвоприношение. Тя я свързва с шумерски *shim* – ароматни треви и билки, *sham* – треви, акадски *šammu, samīdu* на арамейски, еврейски *sam(mā)*, араб. *samm, simm, summ,* древноегипет. *sm.w*, южноараб. (бедуински, Оман) *soma, sayam* – билки, растения, треви, посеви. Индоиранската дума „сома“ – специално растение, от което се приготвя ритуална напитка, има същия семитски, в по-широк смисъл афразийски произход. Тя е заимствана от завареното неиндоевропейско население и затова не е позната в останалите индоевропейски езици. Следователно първоначалното значение на знака е било точно специално растение, използвано за ритуали и жертвоприношения.[34] Авторката предполага връзка с арамейската и финикийска буква 𐤎 „самекх“ с аналогично значение. Тук трябва да посочим и чувашката дума *şimĕk* – народен празник, свързан със събиране на билки.

9. **жен (ren)** 壬(工 и 𡈼) – „Земята е забременяла“. – Ян и Ци създават безброй неща долу. Йероглифът представя човек, носещ товар. Негови производни са rèn, rén – дълг, задължения, служба, тежест и rèn – бременна жена. Това е съхранената потенциална енергия, готова за реализиране. (съвр. зн.: също – лъжлив, измамен).
10. **гуй (guǐ)** 癸 (𠀤 и 癸) – „Второто поколение започва да покълва“. Измерване – безброй неща могат да се претеглят и измерят. (без съвр.зн.) (7) Знакът се тълкува от някои китаисти (Моран, Кели, Дж. Ли Уей), като производен на zhao пръсти, и shou

[34] В поема на китайския поет Цу Юан (Qu Yuan)屈原 (342-278 г. пр.н.е.), се употребява думата „шума“ 疏麻 в смисъл на трева, употребявана за ритуални цели. Самите йероглифи означават 疏 *shu*, клас.кит. *şa* – грубо зърно, 麻 *má*, клас. кит. *mhrāj* – коноп, хашиш. (9)

– държа в ръката си, което смислово се свързва с претеглям, измервам.

Според Джули Ли Уей, която анализира най-древните пиктограми на 10-те „небесни стълба“, запазени от епохата Шан, първоначално това са били дни от седмицата, всеки от които е бил свързван с различни дейности: 1.甲 jia (кожа) – ден на лова, 2.乙 yi (течение, поток) – ден на риболова, 3.丙bing (домашно огнище, стопанка) – ден на съпругата, на пазителката на домашното огнище, 4.丁 ding (мъж, стопанин, глава на семейство) – ден на патрона на фамилията, 5.戊 wu (бойна брадва) – ден на мъжете войни, 6.己 ji (копринена нишка) – ден на копринатa, 7.庚 geng (укрепено селище, заграждение, аналог на亙 geng (простира се от…до), 埂 geng (синор, граница между нивите),梗 geng (стълб, ствол, закривам, укрепвам, бодлив плет, твърд) – ден за строителни работи по защитата и фортификацията на селището (освен мнението на Дж. Ли Уей мога да посоча алтернативно тълкуване във връзка с更 geng (променям, обменям), т.е. пазарен ден), 8.辛 xin (свещено растение, „сома / шума“) – ден за ритуали и жертвоприношения, 9.壬 ren (връзка с 紝 ren гранка, кълбо коприна, тъкане на коприна) – ден на тъкачите на коприна), 10.癸 gui (достигам, хващам в ръка, Дж. Ли Уей го свързва с委 wei – отхвърлям, освобождавам се, и手 – държа в ръка) – свободен ден. (8)

Погребални статуетки изобразяващи дванадесетте животни от календара, от ер. Тан. (открити в 1955 г. Хансенчжай до гр. Сиан, пров Шенси)

В началото 10-те небесни стълба са означавали просто ден от седмицата, но с развитието на китайската философия тяхното съдържание се усложнява, предвид и другата им основна функция – в комбинация с другите символи (12-те земни клона, 5-те елемента и 2-те начала), календарът започва да се използва за правенето на хороскопи и астрологични предсказания.

От времето на епохата Хан е откритото бронзово огледало, изработено от майстор Ван, на което са били отбелязани 12 йероглифа в кръг, изобразяващи 12-те земнни клони, като напр. шестият цикличен знак „си“ (*sì*)巳 изобразява змия, а седмият „у“ (*wǔ*)午 , съответства на коня, йероглиф „мао“ (*mǎo*) 卯е 4-тия клон, отг. на заека, йероглиф „вей“ (*wèi*) 未 отг. на 8-мия клон – овца. 12-тият знак „хай“ (*hài*) 亥 , отговаря на свинята. Символите на дванадесетте „земни клони“ са подредени по часовниковата стрелка.

60-годишен цикъл																		
Йероглифни означения			Небесни стълбове												Китайски зодиак	Двойни часове от денонощието
			дърво 木 mù		огън 火 huǒ		земя 土 tǔ		метал 金 jīn		вода 水 shuǐ					
			甲 jiǎ	乙 yǐ	丙 bǐng	丁 dīng	戊 wù	己 jǐ	庚 gēng	辛 xīn	壬 rén	癸 guǐ				
			1 yáng 陽	2 yīn 陰	3 yáng 陽	4 yīn 陰	5 yáng 陽	6 yīn 陰	7 yáng 陽	8 yīn 陰	9 yáng 陽	10 yīn 陰				
	子 zǐ	I yáng 陽	1		13		25		37		49		плъх 鼠 shǔ	11 – 1 нощ
	丑 chǒu	II yīn 陰		2		14		26		38		50	бик 牛 niú	1 – 3 нощ
	寅 yín	III yáng 陽	51		3		15		27		39		тигър 虎 hǔ	3 – 5 нощ
	卯 mǎo	IV yīn 陰		52		4		16		28		40	заек 兔 tù	5 – 7 сутрин
	辰 chén	V yáng 陽	41		53		5		17		29		дракон 龍 lóng	7 – 9 сутрин
	巳 sì	VI yīn 陰		42		54		6		18		30	змия 蛇 shé	9 – 11 ден
	午 wǔ	VII yáng 陽	31		43		55		7		19		кон 馬 mǎ	11 – 1 ден
	未 wèi	VIII yīn 陰		32		44		56		8		20	овца 羊 yáng	1 – 3 ден
	申 shēn	IX yáng 陽	21		33		45		57		9		маймуна 猴 hóu	3 – 5 ден
	酉 yǒu	X yīn 陰		22		34		46		58		10	петел 鷄 jī	5 – 7 вечер
	戌 xū	XI yáng 陽	11		23		35		47		59		куче 狗 gǒu	7 – 9 вечер
	亥 hài	XII yīn 陰		12		24		36		48		60	свиня 猪 zhū	9 – 11 вечер

В централната част на огледалото са изобразени символични животни – два феникса, две обвити със змии костенурки и два цилина (еднорози), които в подобни огледала от по-късните епохи са заменени с дракони, тигри и човек, яздещ елен. (10)

Традицията за изготвяне на подобни огледала се разпространява и сред тюркските племена. Напр. при разкопките на обекта Отрартюбе (Казахстан) са открити фрагменти от бронзово огледало, съдържащи изображения на животните от календарния цикъл. Находката е датирана в период XI-XIII в. (11)

С разпространението на будизма в Китай възникват и други представи за появата на „дванадесетте животни“. Според такава легенда този календар е дошъл от запад, по Пътя на коприната. В будидистката сутра „Mahāsamnipāta sūtra“, в китайски превод „Да фан ден да цзи цзин“ (大方等大集經), направен от Дхармакшема (Тан У Чен)曇無讖в 414–433 г., във фрагмент от 23-ти цзюан (глава) се съобщава, че 12-те животни от календарния цикъл живеели в пещерата, намираща се в Лазуритовата планина на свещения остров Джамбудвипа, в средата на морето. (12)

Бронзово огледало VII – VIII в., с изображенията на 12-те животни, открито в Минусинската котловина.

Най-голяма популярност цикловият календар с 12-те животни, получава особено по времето на династиите Северна Чжоу[35] (557–581 г.), Суй (581–618 г.) и Тан (618–907 г.).

[35] Която наследява империята Вей.

Произходът на „12-те земни клони“ е свързан с представата за 12-те животни. Но първоначално са изобразявани с пиктограми, които нямат нищо общо с 12-те животни и са имали съвсем други значения. И най-вероятно според Дж. Ли Уей, това са отдавна забравени названия на 12-те месеца в годината, които в съвр. китайски календар се обозначават с поредни номера:

1. „зи / цзи“ (zi / ji) 子 , др. форми , , . Днес 子 означава син, потомък, а съвсем близкият йероглиф 字 *zi* – име, название, писмен знак. Китаистите тълкуват древните форми като „знак, печат“. Също така се вижда и очевидна прилика на древните пиктограми с друг един йероглиф 豈 , 凱 *kai*, др.кит. **khəj*, зн.: празник, тържество, или месец, в който се отдава почит на предците.

2. „чоу“ (chǒu) 丑 , др. ф-ма . Първоначалното значение не е много ясно, но освен като самостоятелен знак, свързан с 2-рия земен клон, 丑 участва като съставен в няколко йероглифа: 扭 *niй* – стягам, вързвам, свивам, 紐 *niй* – възел, примка, „ухо“ на предмет, 鈕 *niй* – тока на колан, закопчалка, копче, 妞 *niū* – малко момиченце. Видно е че първоначалното значение е възел, свит, ярем, откъдето и 牛 *niú* – вол, впрегнато животно. Вероятно значението е месец на впряга, на оранта.

3. „ин“ (yin) 寅 , др. ф-ми , , тълкува се като цел за стрелба с лък, *yi* 弋 – стрелба с лък, стрела. Вероятно значние „месец на стрелбата с лък“, свързан с някакъв ритуал.

4. „мао“ (mǎo) 卯 , др. ф-ма , пиктограмата е пределно ясна – река, съотв. подобен е съвр. йероглиф за река 水 *shui,* но особено близък е знакът 茆 *mǎo*, др.кит. *m(h)rū* – воден слез, 茅 mao, др.кит. *mrū* – камъш, тръстика. Или значението е месец свързан с пълноводието на реките.

5. „чен“ (chen) 辰, др. ф-ми , , пиктограмата се тълкува като напоителен канал. Също виж 娠 *zhen*, др.кит. *tərs* – бременост, т.е. плодородие. Вероятно това е месец на напояването, когато започва активната

земеделска работа. В най-древни времена това е бил и първият месец в календара.

6. „си“ (si) 巳, др. ф-ми , , , пиктограмите се тълкуват като растеж и покълване на посевите, т.е. месец на разтежа на посевите.

7. „у“ или „ву“ (wŭ) 午, др. ф-ма . Знакът 午 освен календарен символ, означава още пладне, средата на деня, и „срещу“. Негови производни са 忤 wu – поравно, съперник, противник, двойка противоположности, 迕 wu – един срещу друг, съперничество, противопоставяне, 矢 shi – стрела. Вероятното значение е свързано с връх, острие, противопоставяне, среда на две противоположни половини и най-вероятно първоначалното значение е било среден месец, среда на годината.

8. „вей“ (wei) 未, др. ф-ма , . Знакът 未, под формата на производния 味 wei, означава вкусен, ароматен. Сходен е със знака 木 mu – дърво. В речника „Шувен“ (Shuowen), съставен в епохата Хан, в който се цитират различни стари текстове, се посочва че 未 има първоначално значение „вкусен“, „зрял“ и се свързва със селскостопански култури или „всички неща, които са зрели и вкусни“. Първоначалната пиктограма е изобразявала плодно дръвче и йероглифът е означавал „месец за събиране на плодовете“.

9. „шен“ (shen) 申, др. ф-ма , , . Според Гао Хонцзин (Gao Hongjin), първоначалното значение на пиктограмата е било мълния, гръм, проливен дъжд, порой. Днес се изразява с 電 dian, произн. в др.кит. *l(h)īnh*, а на самия знак *shen* е било *ļin.* Така че първонач. зн. е било „месец на дъждовете“.

10. „ю“ (y u) 酉, др. ф-ми , , , . Древната пиктограма пределно ясно изобразява съд, гърне. Много сходен е знакът 酒 *jiu* – съд за вино, а и самият знак 酉 *yŏu* е с първоначално значение вино, съд за вино. Така че значението е било „месец на виното“ или за приготвяне на вино.

11. „су“ (xū)戌 , др. ф-ма , . Първоначално в епохата Шан, пиктограмата изобразява бойна брадва, алебарда, а по-късно (Чжоу) мъж с копие. Производни са威wei – величие, сила, власт, 戚*xuè* – унищожавам, разрушавам, убивам. Дж. Ли Уей го тълкува като „месец на лова“.

12. „хай / гай“ (hài / gāi) 亥 , вариант , др. ф-ми , , , Първоначалното значение на пиктограмата според „Шоувен“ е корени на треви, съвр. ф-ма 荄 *gai*. Вероятно и значението е било „месец за почистване на нивите от коренищата“ или нещо подобно. (13)

Първоначално 12-те „земни клони“ по всяка вероятност са били названия на 12-те месеци на годината. Впоследствие, когато представата за 12-те животни като тотеми на 12-тичния годишен цикъл се утвърждава в Китай, тези 12 йероглифа започват да се свързват с всяко едно от 12-те животни във връзка с фонетичните си стойности, като са загубили своя първоначален смисъл. Установено е, че те отразяват едни по-древни и некитайски названия на същите тези 12 животни, които днес се изобразяват с други йероглифи, различни от тези на „12-те земни клона“. Още в 1935 г. френският лингвист Жорж Седес (George Coedès) стига до извода, че тези древни названия за възприети от китайците от някой австроазиатски език или това са езиците говорени от народите в Индокитай (виетнамски, лаоски, монски, кхмерски, палаунг, хмонг и др.). По-късно тези несвойствени за китайския език названия са забравени, и за обозначаването на 12-те години в цикъла започват да се използват собствено китайски названия. Теорията на Седес е потвърдена по-късно и от други лингвисти: Бенедикт (Benedict), 1975, Смит (Smyth), 2002, Ферлус (Ferlus), 1992, 2013.:

1. „мишка“ –子 др. кит. *cə, cəə`s*, еп. Хан *cə / cjə* – във виетнам. *chuộ̂t*, хмонг *tsuag* – мишка, добра кореспонденция. Интересен паралел, в хинди *cūhē* – плъх, явно субстратна дума.

2. „вол“ – 丑др.кит. *nru`, ŋrəw,* ранносреднов. кит. *trhuw`*, виет. *trâu*, хмонг *twm,* кхмер. *krabei* – бизон. Добър кореспонденция с виетнамски (*trhuw` – trâu*).

3. „тигър“ – 寅др.кит. *łən,* еп.Хан *lən / zən* – кхмер. *la / kla*, виетнам. *hổ*, кхму *səŋgēt,* Тай *sïa* – тигър, кореспонденцията между Ханската (Изт. Хан) форма и кхму е най-добра).

4. „заек“ – 卯др.кит. *mhrū*, еп. Хан *mhrəw* – във виетнамския календар отговаря на „котка“, във виетн. *mão, mèo* – котка, хмонг *miv*, аналогично в китайски 貓 *māo* , др.кит., еп. Хан *mhrāw* – котка, добра кореспондеция. Названието „заек“ е възникнало вторично, по-старото зн. и в китайския календар е било котка!

5. „дракон” –辰др. кит. *dər, (l)dzïr*; еп. Хан *d(h)ən / dz(h)ən*, в палаунгски (Палаунг е Мон-Кхмерски диалект в Бирма) **joŋ*, хмонг *zaj* – дракон, виетнам. *sấu* – крокодил, първообраза на дракона в представите на древните виет-монски народи.

6. „змия“ – 巳др. кит. *lhə*, еп. Хан *lhə / zhjə* – в палаунг *səik, set*, кхмер. *psa* – змия, задоволителна кореспонденция, формата на кит. йероглиф е подобен на змия!

7. „кон“ –午др. кит. *ŋ(h)ā*, еп. Хан *ŋ(h)ā,* виетнамски *ngựa*, хмонг *nees*, лаоски *sṇā²*, кхму *səŋa,* кхмер. *seh*. Добра кореспонденция с виетнамски.

8. „коза / овца“ – 未 др. кит. *məts*, еп. Хан *məs / mwəs* – прототайски **mot,* лаоски *mŏt,* кхму *môt.* В тайски *meš* – овца, хмонг *muaj / mes*, виетнам. *dê*. Общо име на животното: *mits*, добра кореспонденция с тайски и хмонг, лоша с виетнамски.

9. „маймуна“ – 申др. кит. *slən*, еп. Хан *ʃjən / sən*, тайски *ling, liŋ*, лаоски *ling,* хмонг *liab,* кхмер. *swa,* виетнам. *khỉ.* Добра кореспонденция с тайски и лаоски, лоша с виетнамски.

10. „петел“ –酉 др. кит. *lu*, еп. Хан *ləw / zəw* – прототайски *raw*, тайски *rakā*, лаоски *rau*, кхму *raw,* виетнам. *gà trống* – петел. Кореспонденцията между *ləw* и *raw*, е добра.

11. „куче“ –戌др. кит. *swhit*, еп. Хан *swjət / sjwət* – тайски *sunạ̄kh*, лаоски *su*, палаунг *sho*, виетнам. *chó* – куче, кхмер. *chhke*, протоавстроазиатски **c(h)ə* – куче. Кореспонденцията с тайско-лаоските форми и палаунг е добра. Прави впечатление, че този знак съвпада почти напълно с петия небесен стълб 戊 (wu), вкл. и древните форми – пиктограма на бойна брадва / алебарда.

12. „прасе“ –亥 др. кит. *g(h)ə*, еп. Хан *gə*, *γəj* – прототайски **gə,* тайски *hmū*, лаоски *gaị, mu,* кхму *gə*, виетнам. *cúi, heo*. В прабахнарски **kĕ* – глиган. Интересен паралел е монгол. *gakhai* – прасе[36], тъй като показва австроазиатски произход. (14)

Както се вижда, всички „земни клони“ имат адекватни езикови аналози в австроазиатското езиково семейство или с езиците от п-в Индокитай, при това паралелите са най-точни с китайските форми от епохата Хан или както посочват източниците, малко по-рано, при съвсем кратко просъществувалата династия Цин (221 пр. н.е. – 206 пр.н.е.)! Следователно, няма как представата за 12-год. животински цикъл да е дошла от север, от Сюнну и др. древноалтайски народи. Пътят на разпространение е бил обратен, от юг на север, а след III в., от Китай към съседните народи: тибетци, корейци, японци, а по-късно и към монголи, тунгусо-манджури, тюрки.

Например времето на заемане на китайския календар в Корея и Япония се вижда от названията на „10-те земни стълба“. Сравняването показва, че заемането е станало след епохата Хан:

1. „цзя“ *jiă*甲 , в средновековен кит. (след епохата Хан) *kāp* – корейски *gap*, японски *kō*.

2. „и“ *yĭ* 乙, в среднов. кит. *`it* – корейски *eul*, японски *otsu*.

3. „бин“ *bĭng*丙 , в средновек. кит. *penγ* – корейски *byeong*, японски *hei*.

---

[36] И е дало чув. *kăkăi*, евенк. *kiki* – месо (за консумация). (15)

4. „дин“ *dīng* 丁 в средновек. кит. *tiēnγ* – корейски *jeong*, японски *tei*.

5. „у / ву или му“ *wu*, *mou* 戊, в среднов. кит. *məw* – корейски *mu*, японски *bo*.

6. „цзи / ци“ *jǐ, qǐ* 己, в средновек. кит. *kï* – корейски *gi*, японски *ki*.

7. „ген“ *gēng* 庚, в сревновек. кит. *kēnγ* – корейски *gyeong*, японски *kō*.

8. „син“ *xīn* 辛, в средновек. кит. *sjin* – корейски *shin*, японски *shin*.

9. „жен“ *ren* 壬, в средновек. кит. *nim* – корейски *im*, японски *jin*.

10. „гуй“ *guǐ* 癸, в средновек. кит. *kjwi* – корейски *gye*, японски *ki*.

Така стигаме до въпроса кои са били носителите на тези тао-виетмонски езици, от които представата за 12-те животни е проникнала в Китай. По време на империята Хан и преди това от дълбока древност, носителите на тези езици обитават не в Индокитай, а в земите на съвр. Южен Китай, течението на р. Янцзи и земите на юг от реката. Тук те създават високоразвитите за времето си царства Юе, У, Шу, Ба, Дян. Дори самото название Янцзи (Yangzi) 揚子 или Янцзицзян (Yángzǐjiān) 揚子江 е от австроазиатски произход, цзян (*jiāng*) 江 „река“, в др. кит. и еп. Хан *krōŋ* (ŋ = nγ). Това название е широко представено в мон-кхмерските езици в Югоизточна Азия, напр. в бахнарски *krôŋ* – река, катукски *ruaŋ* – река, *rôŋ* – поток, мон-кхмер. *kruṇ, krūṇ*, кхму *krôŋ*, тайски и лаоски *khôŋ* – река. Във виетнам. *sông*, монски *khoŋ* – река, съотв. и названието на р. Меконг. Също така, цзян участва в много думи, образувани върху корена **roŋ*, чиито значения са свързани с понятия за течаща вода.

йероглиф	**др.кит. (Старостин)**	**значение**
jiāng	**krōŋ**	**река**
lóng	**roŋ**	**крокодил>дракон (воден змей)**
jiàng	**kroŋ-s**	**течение**
jiàng	**gōŋ**	**небесна дъга**
jiang	**krōŋ**	**залив, устие на река**

Пра-виет-монски племена в Южен Китай

Тези примери, заедно с названията от дванадесетичния цикъл, показват ясно наличието на езиковото и културното влияние на австроазиатския адстрат при развитието на китайския език. Когато древните китайци са се запознали с дванадесетичния цикъл, имената на животните не са били абсолютно същите, и впоследствие са били заменени съобразно географските условия. Названието „бивол / див бивол“, е име на животно, обитаващо топлите и дъждовни области на Южен Китай, и започва да се тълкува като „вол“ в Северен Китай, а след това отново е преименуван на „бивол“ във Виетнам и Камбоджа, при много по-късното разпространение на китайския календар в Индокитай (след VIII – X в.). Китайската традиция показва, че змеят, митично животно, първоначално е бил крокодил. По този начин, названието „дракон“ заменя нетипичното за Северен Китай животно „крокодил“. Но връзката с водата остава и първоначално се е възприемал като „воден змей“ и от същия корен произлиза понятието за „река“ и „вода“ в австроазийските ез. Първоначалното название на 4-ти знак от „земните клони“ е котка и така е възприето първоначално от китайците, а след това при разпространението на кит. календар в Индокитай във виетнамския му вариант се възприема отново като котка, а не като заек, както е било заменено при китайците. Споменът за участието на котката в календара е съхранена, в една от легендите за възникването му[37].

[37] Според легендата, Нефритовият император Юй ди 玉帝 (върховен бог в даоистката религия, да не се бърка с Юй Велики) наредил да се изберат 12-те най-красиви животни, всяко от които да получи по 1 година в календара. Съветниците му избрали известните ни животни, но вместо свинята първоначално се спрели на котката. Извикали ги в двореца и им казали за решението на императора, и им съобщили уречения час, в който те трябвало да се представят пред

Тези два примера ясно подкрепят идеята за австроазиатския произход на китайския дванадесетичен цикъл. (16)

Въпросът за австроазиатския адстрат много добре се демонстрира от легендата за Юй Велики или Да Юй (*dà yǔ*) 大禹 , която възниква в басейна на р. Янцзи, (владетелите на царство Юе се смятали за преки потомци на Юй). Юй е митичен герой, полубог, който спасява Китай от потопа, проправил пътя на р.Хуанхе като прокопал прохода Лунмен (Драконовата врата), с помощта на дракона Ил Лун, глиган и черна змия. След това изчистил китайската земя, измерил я и разделил на 9 области. Легендарният император Шун го осиновил и Юй наследил трона, като поставил началото на династията Ся.

Австроазиатските племена, известни като Юе (Yue)越, (в др. кит. *wat*, днес е названието на Виетнам), У (Wu)吳 (др. кит. *ŋuā*, Нгуа, във виетнам. *ngua* – кон), Шу (Shǔ) 蜀 , Ба (Bā) 巴 (в др. кит., еп. Хан вкл. *prā*, зн.: голяма змия, боа), Чу (Chu) 楚 (др.кит. **Sra, Shra,* еп. Западна Хан *Şha,* във виет. *Sŏ,* възм. връзка с хмонг *tsov*, лаоски *seu*, тайландски *śeo̯x*, виет. *cọp* – тигър. Тигърът е бил на особена почит[38] в Чу, тъй като управляващата династия е носила името Сюн (*xiong*) 熊 , в др. кит. *whəm* и показва прилика с виетнам. *hum* – тигър), създават древна уседнала и развита цивилизация. Известно е, че от австроазиатските племена, собствено китайците, заимстват отглеждането на ориза и отглеждането на копринената буба. Напр. йероглиф шу (shọ) 蜀 днес означава копринена буба, а йероглиф „цан“ (can) 蠶 означава копринен пашкул и про-

него. Тъй като котката била поспалива, пропуснала срещата. Тогава съветниците възложили на мишката да я уведоми. Но по-късно мишката забравила да каже на котката и така тя не присъствала на приема при императора. Оттогава котката и мишката станали врагове, а тъй като не достигнало едно животно, в календара била включена и свинята, въпреки че не е особено красива и затова е на последно, 12-то място.

изн. му в др.кит. *žhəm*, което пряко съвпада с таи *họm*, лаоски *haim*, ветнам. *săm, tăm* – коприна.

ПЕЧАТ С ПИСМЕНОСТТА ОТ ЦАРСТВО ДИАН

В периода на Воюващите царства (481–221 г.пр.н.е.), тези южни некитайски държави вземат дейно участие в борбата между северно-китайските или собствено китайските държави. В резултат на това започват да изчезват една по една. Напр. в IV в. пр.н.е. царство Юе (Виет) поглъща съседното царство У (Нгуа), но на свой ред е погълнато от царство Чу. Управляващата династия на Юе се оттегля на юг и създава нова държава Мин Юе (Южен Виет), разположена на южнокитайското крайбрежие, срещу о-в Тайван, която просъществува до епохата Хан. Царство Шу съществува от IX в. пр. н.е. до 316 г. пр.н.е., когато е присъединено към империята Цин. Подобна е съдбата на царство Ба – конфедерация от свободни родове и племена: Пу (*pu*)濮 (др. кит. *bōk,* във виетнам. *bò* – бик, крава), Цун (*cóng*)賨, Цзю (*jū*)苴 (др. кит. *ca,* виетнам. *ca* – риба), Гун (*gōng*)龔(др.кит. *kroŋ,* във виетнам. река, воден дракон, крокодил), Ну (*nu*) 奴(др.кит. *nhā,* във виетнам.*nhà* – дом), Жан (*ráng*)獽 (във виетнам. *ran* – змия), И (*yi*) 夷 (др.кит. *ləj,* племето *луюе*[39]) и Дан (*dan*) 聃 (във виетнам.

---

[39] „И“ (Yi) 彝 , съвр.форма *yí*, в древнокитайски, класически старокитайски и епохата Хан *ləj*, т.е. отразяващо сричката „Ло“. Този народ е известен и с по-древното име **Даи-Ди** (Dai-Di) 代翟Възстановката е съотв. *„ł(h)əks-ł(h)ēkws“, „ł(h)ēwh-ł(h)ēwh“, „ləh-ljāwh“*, и твърде много наподобява на тибето-бирманския народ **лоло** (Luóluó) съвр. транскрипция 猓猓 倮倮 , и 羅羅. В миналото те са обитавали в значително по-северните райони, сред племената Цяни (Qiāng) 羌, отколкото днес (в южен Китай). Лоло имали легенда, че техните предци се преселили от провинция Шанси. (18) Предполага се, че предците им са били европеиди, пракавказци. Названието идва от прасевернокавказкото **lĭwłĕ,* в чечено-ингушки *lo*, бацбийски *law*, лакски *lak*, хиниалугски *lïgïld*, кавказки аварски *le*, в бурушки *lei, le, lale, lalum* – човек, мъж, също в чечено-ингушки *laj*, бацбийски *lag*, в абхазо-адигски а-*ləg* – слуга (от абхазо-адиг. зает в осетински *læg* – човек, мъж и у древните българи като **луге** – хора, използва се основно

dan – господар, почетно обр. „господин“), също погълнато от Цин в 316 г. Характерен за Ба е култът към тигъра (белия тигър) и змията, самото название Ба означава в кит. змия. Интересно е, че Ба е създадена от северните племена Бао ху (Bao-Hu) 豹胡 букв. „почитащи тигъра“, „варварите на тигъра“, които участват като съюзници на Чжоу в разрушаването на китайската държава Шан. След това се преселват на юг, смесват се с местните австроазиатски племена (почитащи змията) и създават държава. Впоследствие северните мигранти, за които се смята, че са били европеиди (пратохари), се асимилират в местната среда. Изключително интересно е, че в погребалния ритуал на племената „Ба“ се използвали ковчези под формата на лодки. Аналогични погребения са типични за тохарските некрополи около ез. Лоб-нор и Лулан (некропола Сяохе). Идентичен погребален обред се е съхранил сред обските угри – мансите, хантите, както и при селкупите. Те погребват починалите в недълбоки (~50 см) гробове, като ковчегът има форма на лодка. Ковчегът или се е затрупвал с малка могилка, или се е оставял незатрупан, тъй като според поверието трябва да се помогне на душата да напусне ковчега. (17) Днес потомците на народа „Ба“ се наричат Туцзя

в Македония). От пракавказки е заето в хетски *lahha* – войска, др.гр. (микенски) *lāwāgetās*, фриг. *lawagtae*i, дорийски *lāgəfāt* – предводител (дало визант. *логофет* – вид висш сановник, министър). В „Ши-цзи“, гл. 5, е записано че, в 37-та година от управлението на княз Му от Цин (623 пр.н.е.), „Цин нападна царя на Жуните (Rong) 戎 с помощта и хитростта на Йоюй (Youyu) 由余 (др.кит., клас.ст.кит. *ɬûɬâ*, еп. Хан *läwla*). Така Цин увеличи земите си и се разшири с 1000 ли 里 (ок. 500 км), и започна да доминира над Западните Жуни“. (Ю Таишан) Му използва едни „варвари“ срещу други, за да затвърди властта си и да разшири държавата си, която е най-западното от китайските царства. Интересен факт е, че в Мала Азия е живял народ с името лулахи (lulahi), съвременник и западен съсед на хетите. Елините го наричали лелеги (Λέλεγες). Така че някаква част от тази кавказоезична пралулахска общност е мигрирала съвместно с тохарите и гутиите, далеч на изток в Синцзян. Днес техни далечни потомци, съхранили и древното име, са етническата общност „лаху“ част от тибето-бирманската група лоло, която обитава в пров. Юнан на Китай, Сев. Виетнам, Сев. Тайланд, Лаос. Според легендата лаху следвали свещен елен, който ги отвел на юг. Живели са в Съчуан и Юнан до VIII в., когато са принудени да емигрират на юг.

(Tǔjiā)土家(в др.кит. и клас. старокит. *thākrā*, и вероятно е отразявал първоначално етнонима тукри или тохари (?) и наброява около 8 мил.души. Тези паралели с мансите недвусмислено показват наличието на доста тесни връзки между пратохарите (тукри) и праугри в древността, за каквито съобщава и лингвистиката, резултат от смесване, съвместни миграции и участието на праугри във формирането на тохарските общности в Синцзян.

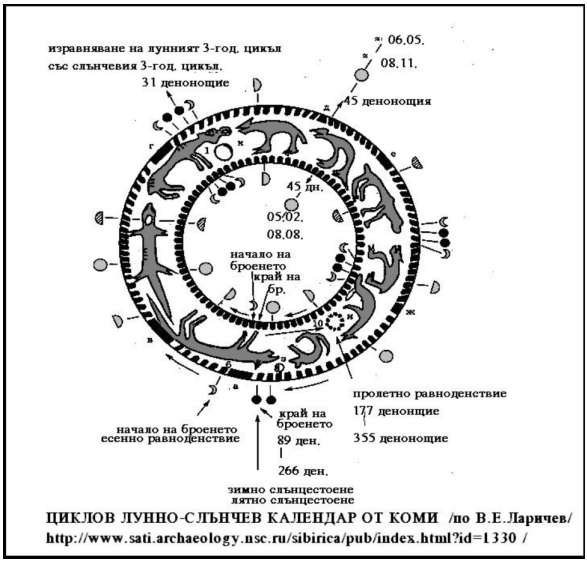

ЦИКЛОВ ЛУННО-СЛЪНЧЕВ КАЛЕНДАР ОТ КОМИ /по В.Е.Ларичев/
http://www.sati.archaeology.nsc.ru/sibirica/pub/index.html?id=1330 /

Аналогична е съдбата на царство Дян, или Диан (*Diān*) , (във виетнам. *dân* – народ), което възниква в VI в.пр.н.е. в северната част на пров. Юнан около едноименно езеро и просъществува до възхода на империята Хан при император У ди, когато е завладяно в 109 г.пр.н.е. Дян е непосредствен южен съсед на Ба и Шу и населението е било напълно сродно. Държавата е създадена от носителите на специфична култура на „конниците-мечоносци“, проникнали от северозапада към горното течение на р. Янцзи. (19) Изображенията на „варварите“ от Дян твърде напомнят тохарските аристократи-дарители от много по-късните будистки стенописи от Дунхуан. Високи бели хора, препасани с дълги мечове, с обръснати бради, но с мустаци и прическа „тянпус“, изразяваща се в обръсната глава с плитка, пускаща се от темето. Също често срещан мотив в техния „анималистичен“ стил е сцената на бик, нападнат от няколоко змии. Жертвоприношението на бик е било ритуална практика в Дян. Характерно за Дян, както и за Ба и Шу, е високото развитие на металургията и

качествените отливки от бронз. Използвали са собствена писменост, различна от китайската, недешифрирана и до днес. (20) Прави впечатление силно изразеният анималистичен (животински) култ, със сцените на борби и „терзание“ между животните. В тези държави са почитали различни тотемни животни, напр. Ба – тигъра и змията, У – коня, Дян – бика, животни които се срещат в животинския цикъл.

При угрофините също има данни за използването на животни, но в означаването на месеците (вж. посочената схема). Интересна е находката на бронзов пръстен на левия бряг на р. Вычегда, до светилището Джуджыд Яг (Высокий Бор) в с. Сторожевска, Корткероски район на република Коми (Руска федерация). Върху външния и вътрешния ръб на пръстена са нанесени щрихи, а върху самия диск има нарисувани 9 животни: **лисица, видра, пор, росомаха, елен, мечка, самур, белка.** Находката е датирана твърде широко в интервала I – X в. (I хил.сл.н.е.) и представлява лунно-слънчев календар. (21)

Особен интерес представлява съществуването в Предна Азия на още един животински цикъл, имащ близко сходство с източноазиатския. Той е известен от книгата на Тевкрос (астроном от вавилонски или египетски произход, живял не по-късно от I в. от н.е. и писал на гръцки език), който е дал следния списък на животни, „управляващи часовете“ в денонощието: 1) котка, 2) куче, 3) змия, 4) скарабей, 5) магаре, 6) лъв, 7) козел, 8) бик, 9) ястреб, 10) маймуна, 11) ибис, 12) крокодил, и свързва всяко едно от тях с отделна страна: Персия – котка, Вавилон – куче, Кападокия – змия, Армения – скарабей, Азия – магаре, Йония – лъв, Ливия – козел, Италия – бик, Крит – ястреб, Сирия – маймуна, Египет – ибис, Индия – крокодил.

Седем животни от този списък, от кучето до бика, и със замяна на скарабея с рак, са изобразени върху, т.нар. „планисфера на Бианчини“. (вж. картината[40]), съхраняващ се в Лувъра. Франческо Бианчини

[40] На Planisphère céleste Egiptien et Grec 1705, Paris 1709: http://www.atlascoelestis.com/Bianch%20egizio.htm

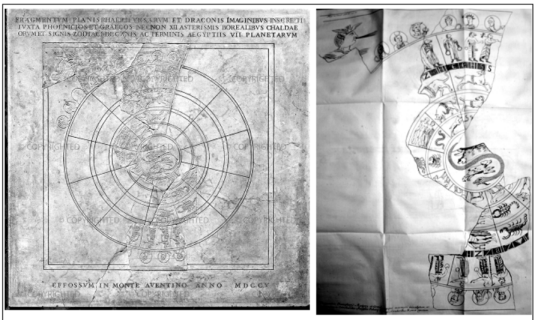

Планисферата на Бианчини, мраморните фрагменти и тяхната скица

(1662–1729 г.) е италиански астроном, археолог и секретар на папа Климент XI, по въпросите на календара. През 1709 г. той публикува във Френската академия на науките рисунка на мраморни фрагменти, намерени от самия него при разкопки в 1705 г. и предава самите фрагменти. Това е част от схема на зодиака, като паралелно с известните ни съзвездия е изобразен и по-малък, вътрешен кръг, съдържащ 12 животни, но са запазени изображенията на 7. В центъра на композицията се вижда една змия, разделила симетрично две мечки. Бианчини определя, че вероятната датировка на находката е около епохата на император Октавиан Август.

Подобна находка намира и френският египтолог Жорж Дареси (Georges Daressy) (1864-1938 г.). През 1901 г. той открива сред предметите на търговец на антики в Кайро добре съхранен мраморен диск, аналогичен на „планисферата на Бианчини“. Дарес закупува предмета и му прави отливка. Днес самият диск е загубен, но е съхранена отливката на Дареси, известна като „Зодиак на Дареси“, която се съхранява във Френския институт за Източна археология (Institut Français d“Archéologie orientale) в Кайро. Самото изображение представлява три концентрични кръга, разделени меридиално на 12 сектора. В най-външния кръг са изобразени стандартните зодиакални съзвездия, в средния – 12-те животни, описани от Тевкър, и в най-вътрешния – елинските божества Аполон и Феба, символите на Слънцето и Луната, и змия. Всяко едно животно е свързано с едно зодиакално съзвездие: Овен – котка, Телец (бик) – куче, (или чакал), Близнаци (мъж и жена) – змия, Рак – скарабей / рак, Лъв – магаре, Дева – лъв, Везни (държащи се от чо-

век) – коза, Скорпион – бик / вол, Стрелец (Кентавър) – ястреб, Козирог (Рибокозел) – маймуна, Водолей – ибис, Риби – крокодил.

Зодиак на Дареси

От текста на Тевкър където той използва термина *dodecahōros* – 12 часа, става ясно, че всяко едно животно се свързва с 2 часа от денонощието. Връзката между съзвездията и животните Тевкър обяснява, че когато е двойният час на даденото животно, тогава изгрява на Небосвода съответното съзвездие. (22) Аналогично е деленето на денонощието и според китайската традиция, съобщено в следната легенда: „В древността денонощието било разделено на 12 части, всяка от които отговаряла на един от „земните клони“. Времето от 11 до 1 часа през нощта (3-та стража) – е под властта на плъха, от 1 до 3 часа през нощта (4 стража) преживя бикът, от 3 до 5 ч. сутринта (5 стража) ловува страшният тигър, от 5 до 7 ч., когато слънцето още не е изгряло, играе вълшебният нефритов заек, който приготвя на Луната лекарството „мао“ (заекът се свързва с Луната), а от 7 до 9 часа предиобед драконът гони облаците, предизвиква порои и дъждове, от 9 до 11 часа изпълзява змията, от 11 до 1 часа през деня играе конят, от 1 до 3 часа – тревата е най-сочна за пашата на овена, от 3 до 5 часа – се забавлява любопитната маймуна, от 5 до 7 часа, вечерта кокошките отиват да спят, а от 7 до 9 часа вечерта (1 стража) кучето започва да пази дома, и от 9 до 11 часа вечерта (2 стража) свинята се наслаждава на сладък сън.“[41] При тюрките и другите народи, използващи „12-те земни кло-

[41] Китайский зодиак: http://russian.people.com.cn/31857/43808/43809/3145933.html Источник: Китайский информационный Интернет-центр: http://russian.china.org.cn/russian/30977.htm

ни“ и животинския цикъл, денонощието се дели по абсолютно същия начин. При монголите юртата се дели на 12 части, като всяка част носи название на животно от цикловия календар. Съотв. през определена част от деня осветява определена част от тях. Това е т.нар. малък мушел. (23)

Като се сравнят животните в централноазиатския и предноазиатския цикъл, се откриват много съвпадения, които не могат да бъдат определени като случайни. В централноазиатския цикъл в по-древната му форма има котка вместо заек, коза вместо овца, дракон-крокодил. Единствено не се срещат скарабей (рак), ястреб и ибис. Замяната на лъв с тигър / барс и на магаре с кон е логична предвид особеностите на географската среда. Всички очевидни съвпадения, независимо от различията, подсказват за далечен общ произход. Предноазиатският цикъл се отнася само за часовете в денонощието, но подобно нещо се открива и в китайската легенда, която също свързва 12-те животни, освен с годините, така и с часовете от денонощието, което се наблюдава и при всички народи, използващи китайския календар. (24)

Въпросните съвпадения поставят много въпроси, показващи вероятността за наличие на прадревни контакти между Предна и Централна Азия, при които представата за властта на животните върху денонощието, впоследствие у австроазиатските племена, се е прехвърлила върху годините, като по-късно е заимствана от китайците и доразвита до 12-годишния животински циклов календар, какъвто го познаваме и днес. И дали тези контакти са резултат от миграцията на „тукрите и гутите“ (пратохарите и прахуритите) към Централна Азия на гра-

№	Предноазиатски цикъл	Централноазиатски цикъл
1.	куче	куче
2.	змия	змия
3.	бик	бик
4.	маймуна	маймуна
5.	крокодил	дракон (крокодил)
6.	магаре	кон
7.	лъв	тигър (барс)
8.	козел	овен (коза)
9.	котка	мишка
10.	скарабей (рак)	прасе
11.	ястреб	заек (котка)
12.	ибис	петел (кокошка)

ницата между III – II хил.пр.н.е., или при друга по-късна миграция (каситската XVI – XII пр.н.е.), не е ясно, но „тукрите и гутите“, преди да попаднат в Средна Азия, между 2230 – 2019 г. пр.н.е., са владели Месопотамия и Вавилон (Баб-Ил, букв. зн.: Вратата на бога), град, известен със своите астрологически традиции, така че напълно възможно е именно те да са тези преносители. Същото се отнася и за каситите – кавказоезичен народ, завладял Вавилон и Месопотамия и по-късно мигрирал на изток, за което говорят топонимите и етнонимите, свързани с корена **kas-/*kaš-* (Кашмир, Кашгар, Куча, Каси / Турфан и др.). Най-ранните писмени данни за разделянето на денонощието на 12 равни части, или 12 двойни часа във Вавилон, са от времето на Хамурапи или XII – XI в. пр.н.е., т.е. непосредствено след прогонването на каситите. (25) Но това не изключва по-ранното възникване на тази практика, тъй като е била позната в Древния Египет. Появата на календара в Египет е през III хил. пр. н.е. (26)

По-късно техни наследници проникват в долината на р.Янцзи и дават своя принос в развитието на местното австроазиатско население, което създава култура, съизмерима с китайската.

Напр. изследователят на астрологията, немският филолог Франц Бол (1867-1924 г.), смята, че разделянето на денонощието е възникнало в Халдея (Вавилон), като всяка една част от 2 часа е отговаряла на една от 12-те звезди на Вавилон, според които небесният екватор се разделя на 12 равни части и отразява дванадесеттичната бройна система, съществувала във Вавилон. Що се отнася до произхода на животните обаче според Бол той е египетски, свързан с египетската митология:

1. **котка** – свещено животно на богинята Бастет и бог Ра. Бастет отговаря на гръцката Артемида, а Ра е Слънцето. В Египет убиването на котка се е наказвало със смърт.

2. **куче** – то е свещеното животно на бог Анубис, господаря на подземното царство.

3. **змия** – свещенно животно на бог Сет, изобразявана е с брада (аналогично в китайската митология, бог Фуси, който дал на хората мъдростта, е изобразяван като брадата змия).

4. **скарабей** – свещенният бръмбър на бог Хепри, бога на слънчевия изгрев.

5. **магаре** – свещено животно на бог Сет, изобразявано е с тяло на човек и глава на магаре.

6. **лъв** – свещено животно на бог Атум, или Атум-Ра, бога на слънчевия залез. В Леонтополис (лъвовия град) (Тарему /Taremou), днес Тел Ал Мукдам / Tell al Muqdam) са били отглеждани лъвове, които са живели в близост до храма на богинята Секмет, богинята на войната, изобразявана като лъвица или като жена с глава на лъв. Лъвицата е свещено животно на Изида.

7. **коза** – особено почитана е била в египетския гр. Мендес, намиращ се в делтата на Нил (съвр. Джедет). Убиването на коза там се наказвало със смърт, по думите на Херодот.

8. **бик** – свещено животно на бог Птах, почитан като свещения бик Апис, символ на плодородието. Изобразяван в антропоморфна форма, с тяло на човек, глава на бик, а между рогата му е поставен слънчевият диск.

9. **ястреб** – свещената птица на фараона. Според Херодот убиването на ястреб се наказвало със смърт.

10. **маймуна** – свещено животно на бог Тот, бога на Луната, мъдростта, писмеността и магията.

11. **ибис** – свещена птица на бог Тот и на бог Ах.

12. **крокодил** – свещено животно на бог Собек, бога на водите и р. Нил, смятало се, че свещеният крокодил е роден от богинята Нет. (27)

Връзката между часовете от денонощието (представени от свещените животни) и боговете се вижда в митологията на древните египтяни. Така че първоначалното разделяне на денонощието възниква в Еги-

пет и после е заимствано във Вавилон. Майка на всички светила е богинята Нут, която е отъждествявана със самото небе. По тялото на богинята всеки ден на златна лодка плава богът на слънцето Ра. Той плува от изток на запад и пътят му свършва в устата на Нут, отъждествявана с вратата към подземния свят „дуат“. Смятало се е, че влизайки там, Слънцето освещава водата в реката, продължаваща в подземното царство, и побеждава олицитворението на злото – змея Апоп. В шестия част от денонощието, в подземния свят, Ра и Осирис („утре“ и „вчера“) се сливали в едно божество. От това сливане се раждал свещеният скарабей Хепри, символизиращ „новото слънце“, изгряващо над хоризонта. Представата за световния кръговрат носи в себе си идеята за победата на светлината над мрака, на доброто над злото. Пълният цикъл на светилата представлявал безкраен кръг. Също боговете се свързвали с различните светила, напр. Сириус се свързвала с Изида и с богинята Сехмет, чието животно е лъвът, бог Хор – със Сатурн и бика, планетата Марс, наричана още „червения Хор“, се свързвала с ястреба, бог Сет се свързвал със сокол с увита около шията му змия[42], богинята Нут – с Небосвода и крава, богинята Бастет – с планетата Венера. (28) При древните египтяни анималистичният култ има дълбоки корени, тъй като са вярвали, че определени животни са превъплъще-

[42] Това е един много стар сюжет, популярен по-късно във Византия. Аналогична е композицията на т.нар. „Орел от Вознесенска“ – орел с увита около шията му змия. Въпр. орел много наши „изследователи-патриоти“ се опитват да представят като символ на Аспарух. Но тази фигурка няма нищо общо с българите, тя е византийска и е принадлежала на дук Петрос, тъй като монограмът и надписът върху орела гласи „Господи помагай на дук Петрос“. Според проф. Пл. Павлов (изказано в лично съобщение), най-вероятно дук Петрос е висш византийски аристократ, брат на император Маврикий, който търпи поражение във войната с аварите на север от Дунав. И като трофей, орелът е попаднал у варварите (най-вероятно подчинените на аварите кутригури). Самата Вознесенска няма нищо общо нито с Аспарух, нито с българите, а е езическо варварско светилище (вероятно кутригурско), функционирало поне 50-60 години. Орелът е попаднал тук като дар за това светилище.

ния на боговете. Поради това и повечето богове са изобразявани с човешки тела и животински глави. Произходът на това явление е свързан с първобитния тотемизъм, впоследствие преосмислен през религията. Освен боговете, много области „номове“ в Египет се свързвали с култа към дадено животно, а също така много йероглифи от египетското писмо, представляват изображения на животни, птици, влечуги, риби и насекоми, и съотв. са идеограми за обозначаване на някои богове. Напр.: – патица, символ на бог Хеп, брат и мъж на Нут, бил е бог на Земята, – куче, символ на бог Анубис, наричан още Инпу, бог на подземното царство, – гриф, лешояд, символ на богинята Мут, богиня на Небето, – крокодил, символ на бог Себек, бог на р. Нил, – чакал, символ на бог Сет, бог на войната, – ибис, символ на бог Тот или Тут, бог на мъдростта и знанието, – кобра, змия, червената кобра е символ на богинята Уто или Уаджит – спасителката на бог Хор, – заек, символ на богиня Унут, – сокол, символ на бог Хор, – Апис, свещенния бик, - Апоп, световния змей, олицетворение на мрака и злото, – котка, символ на богинята Бастет, – гепард, символ на богиня Мафдет, защитничка на фараона, и др.

Халеви също смята, че цикълът първоначално е възникнал в Египет и оттам се разпространява на изток, към Предна и Централна Азия и Индия. Халеви намира и някои съвпадения в названията на животните в тюрк. календар, с арамейски и коптски ез., напр.: тюрк. *dagaga*, арам. *tagun* – кокошка, тюрк. *tavšan*, арам. *tafza* – заек, тюрк. *pečin / bečin*, копт. *pient* – маймуна. (29) Разбира се, това може да се обясни и с прадревното бореално езиково родство.

Също е твърде интересно, че в откритото бронзово огледало, от епохата Хан, където са изобразени „12-те земни клона“, а в централната част има два феникса, две обвити със змии костенурки, и два цилина (еднорози), които в подобни огледала от по-късните епохи са заменени с дракони, тигри и човек яздещ елен. (30) Принципно наподобява

„планисферата на Бианчини“, където в центъра има една змия и две симетрично разположени мечки, отговарящи на съзвездието Дракон, разделящо Голямата и Малката мечка.

Близкоизточната астрологична традиция произлиза от Древния Египет и Шумер. Там се появява и първообразът на зодиака, който познаваме и днес през неговата древногръцка редакция. Първоначално шумерите са свързвали Небето с представата за Бика, който оплождa Земята чрез дъждовете. Летните месеци са били под властта, на Лъва, а зимните се свързвали с водата и Рибите. Смяната на сезоните се обяснявала с борбата на Лъва с Бика. Първоначално редуването на съзвездията се отчитало само по движението на Венера, която е олицетворявана с богинята Инана. Първоначално шумерите са познавали четири съзвездия Бик, Овен, Козел и Лъв. В по-късния „каситски“ период вече са известни Рак, Скорпион, Рибокозел (гръцкия Козирог), Риба, но и съзведия, несвързани с животни – Близнаци, Житен клас, Везни, Стрелец, Великан. (31) Така че шумерските представи са доста по-различни от централноазиатските.

БРОНЗОВО ОГЛЕДАЛО, ИЗОБРАЗЯВАЩО КИТАЙСКИТЕ КОСМОЛОГИЧНИ ПРЕДСТАВИ: В ЦЕНТЪРА СА ЧЕТИРИТЕ КВАДРАНТА НА НЕБОСВОДА, СВЪРЗВАНИ С ЛАЗУРНИЯ ДРАКОН НА ИЗТОКА (東方青龍), ЧЕРНАТА КОСТЕНУРКА НА СЕВЕРА (北方玄武), БЕЛИЯ ТИГЪР НА ЗАПАДА (西方白虎) И ЧЕРВЕНАТА ПТИЦА НА ЮГА (南方朱雀), СЛЕД ТОВА СА ИЗОБРАЗЕНИ ПОД ФОРМАТА НА ТРИГРАМИ, ТРИТЕ НЕБЕСНИ СТЕНИ: ВЪНШНАТА ЧЕРВЕНА СТЕНА (紫微垣, Zǐ Wēi Yuán), СТЕНАТА НА НЕБЕСНИЯ ДВОРЕЦ (太微垣, Tài Wēi Yuán) И СТЕНАТА НА НЕБЕСНИЯ ПАЗАР (天市垣, Tiān Shì Yuán). ЗАД СТЕНИТЕ Е КРЪГА ОТ 12-ТЕ ЖИВОТНИ СВЪРЗАНИ СЪС „ЗЕМНИТЕ КЛОНИ“ И ЗАД ТЯХ Е КРЪГА НА 28-ТЕ ЖИВОТНИ, СВЪРЗАНИ С „ЛУННИТЕ ДОМОВЕ“.

Въпреки че китайската астрологическа традиция и китайските съзвездия се отличават от месопотамските, се наблюдават някои принципни сходства. По същия начин небето се деляло на четири квадранта с четири основни съзвездия: Лазурния Дракон на изтока, Черната Костенурка на севера, Белия тигър на запада и Червената Птица на юга. Както в зодиака на Дареси, всеки един от 12-те земни клони се свързва с 2 или 3 китайски съзвездия, известни като 28 „лунни до-

мове“, т.е. съзвездия, през които преминава Луната по небосвода, през лунната година. 28-те лунни съзвездия също се свързват с животни-тотеми, въпреки че първоначалните им названия са други. (вж.табл.)

Тези 28 животни са в следния ред: 1. Боа, 2. Дракон, 3. Пор, 4. Заек, 5. Лисица, 6. Тигър, 7. Леопард, 8. Еднорог (Цилин), 9. Бик, 10. Прилеп, 11. Плъх, 12. Лястовица, 13. Свиня, 14. Мравояд, 15. Вълк, 16. Куче, 17. Фазан, 18. Петел, 19. Врана, 20. Голяма Маймуна, 21. Малка Маймуна, 22. Диво Куче, 23. Овен, 24. Голям Елен, 25. Кон, 26. Малък Елен, 27. Змия, 28. Червей. Вижда се, че лунен дом (съзвездие) 1. Боа, има значение „рог“, но се свързва със земния клон змия, 2. Дракон със значение също „гърло, шия“ се свързва със земен клон дракон и т.н. (32), (33)

За вероятните древни връзки между Месопотамия и Древен Китай говори и следният цитат от древноюдейската „Книга на Сътворението“ или Сефер Йецирах (Sefer Yetzirah): „Двадесет и две са основните букви: Той (Бог) ги гравира, Той ги издълба, Той ги размеси, Той ги претегли, Той ги трансформира и с тях Той е изобразил всичко, което е създадено и всичко, което ще се създаде...

Двадесет и две са основните букви: Той ги постави в кръг като стена с 231 порти. Кръгът се колебае напред и назад...

Той създаде вещество от хаоса и направи небитието годно за живот. Той **<u>извая големи колони от въздух</u>**, които не могат да се пипнат с ръка. Това е знак, [Алеф е в началото на всички, и всички те започват с Алеф]. Той предвиди, трансформира и създаде всичко, което е създадено, и всичко, за което се говори: едно име и знак за това нещо: Двадесет и два знака в един-единствен орга-

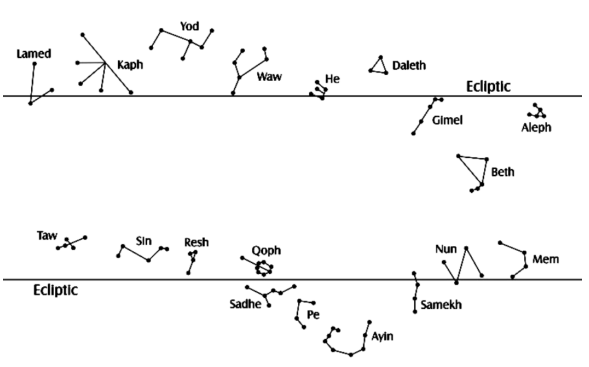

низъм [...] правило на дванайсет и седем и три: Той ги съобщи и постави в кръг, и в сърцето [...] Той свърза двадесет и две букви в език, на който е написан Законът (Тора) и така Той разкри неговата тайна. **Той ги постави във вода, Той ги кали с огън, Той ги разбърка със своя дъх**, и ги освети със седемте светила, Той ги насочи към дванадесетте съзвездия.“

Тук особено интересна е податката за „небесните стълбове“ и „стихиите“, които са част и от китайските представи. Това дава основание на различни учени като Хъг А. Морън (Hugh A. Moran) и Дейвид Х. Кели (David H. Kelley) в 1969 г., (в книгата им „**The Alphabet and the Ancient Calendar Signs“ / „Азбуката и древните календарни знаци“)** да издигнат идеята, че първоначално древната финикийска и арамейска азбука, която разглеждат като производна на египетското синайско писмо, е служела за обозначаване на 12-те зодиакални съзвездия, като всяко от тях се и изобразявало с две поредни букви, обърнати на 90°, от синайската (протоханаанската) и финикийската писменост, напр. алеф и бет – отговаря на съзвездието Бик (синайски аналози), гимел и далет – Овен ( ), хе и вав – Риби ( ), зайн и хет – Близнаци ( ), тетх и йот – Рак ( ), каф и ламед – Лъв ( ), мем и нун – Дева ( ), самекх и айн – Везни ( ), пи и цаде – Скорпион ( ), коф и реш – Стрелец ( ), шин и таф –

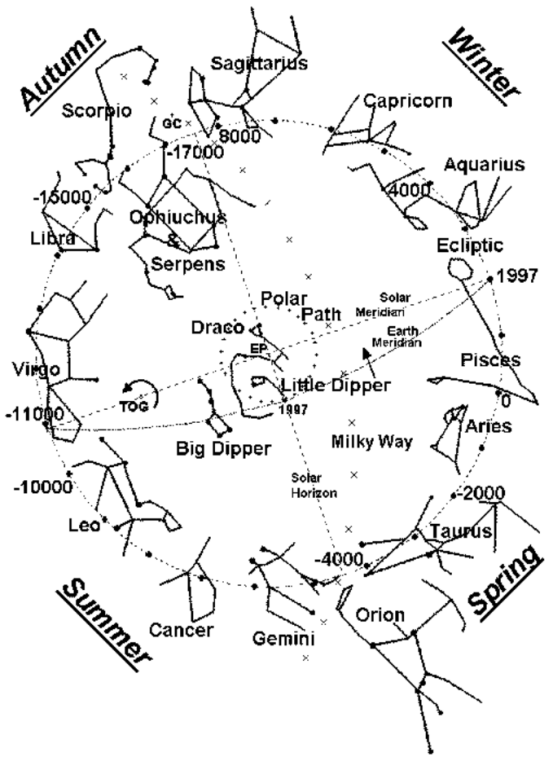

Козирог (ʒ+). По аналогичен начин Морън и Кели смятат, че и китайските знаци, предаващи 12-те земни клони и 10-те небесни стълбове, общо 22, са свързани също с китайските лунни домове или съзвездия. Идеята на Морън и Кели е развита в наше време от Брайън Пелър (**Brian R. Pellar**) и се подкрепя от Виктор Маир. Неин поддръжник е бил и Едуин Пулейбленк, но впоследствие той се отказва от първоначалното си мнение. Брайън Пелър дори стига до извода, че е съществувала първоначална обща древна представа за съзвездията и небосвода, изобразена и върху дисковете от Караново (България) и Тартария (Румъния), датирани около 4800 г. пр. н.е. Така той определя находките от Караново и Тартария като най-древните „звездни карти“, изобразяващи зодиакалните съзвездия. Напр. по-отчетливите знаци върху диска от Тартария са точно 12, колкото и съзвездията! Носителите на културния кръг Караново-Винча-Тартария-Кокутен-Триполе са представители на прединдоевропейското население на Европа, формирало се след ледниковата епоха от Близкоизточни неолитни земеделци и скотовъди, носители на пракавказки и прасемитски езици. (34)

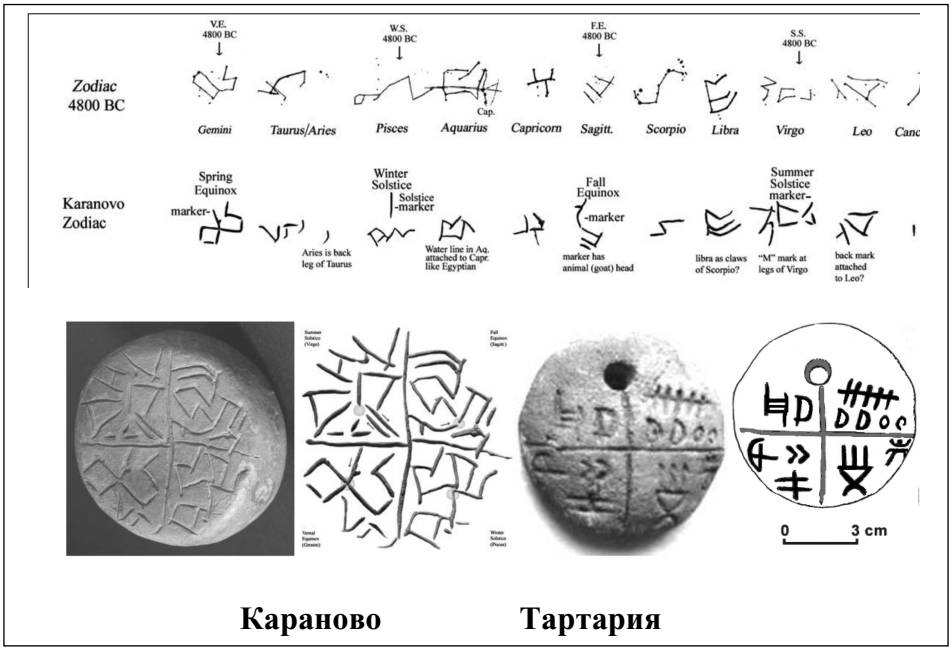

Доколко е основателна смелата хипотеза на Бр. Пелър не може да се каже, но наличието на древни контакти между Предна и Източна Азия се открива и в разпространението на културата на рисуваната керамика, характерна за доиндоевропейска Европа (Караново-Винча-Кокутен-Триполе), Предна Азия и Китайската равнина (културата Яншао).

Напълно логично е в съзнанието на древния, неолитен човек съзвездията на небосвода да се възприемат като „знаци“, начертани от боговете, и много по-късно, когато развитието на цивилизацията води до необходимостта от възникването на писмеността, е възможно тези знаци да са се превърнали в прототипи-пиктограми. Въпреки че ханаанското или финикийско писмо предава звуци и по същество е фонетична азбука, названията на буквите ясно показват, че те са възникнали като опростени варианти на по-ранни пиктограми-йероглифи. Напр. **алеф** в иврит озн. бик, но в акадски *alpu, alap*, означава свещен бик, за разлика от *tor* – бик/вол. В Предна Азия и прединдоевроп. Европа, бикът е свещенно животно, превъплъщение на върховния бог, който носи луната на рогата си. **Бет** означава дом, в акад. *bît* – дом, храм, *binītu* – дървена греда на къща. **Гамал** обикновено се обяснява с камила, но това е вторично възникнало. Самият знак е под формата на закривен на една страна островърх предмет и показва ясна връзка с акад. *gml, gamlu* – сърп, крив меч, знак на аморейските (вавилонски) богове, *gamališ* – извит. **Далет** е врата, в иврит *dal,* акад. *daltu, dalat* – врата. **Хе** се превежда обикновено като молитва, ритуал, от семит. *haw* – тържество, акад. *hadiš* – радост, иврит *hag* – празник, предвид синайскиата протоформа , – човек с вдигнати ръце, или от *hll, halâlu* – отвор, *hilânu, hilannu* – прозорец, преддверие, в иврит *he* – ограда, предвид ханаанската (финикийска) форма на знака . Най-вероятно е значението „ограда“ или „прозорец“ да е допълнително възникнало, тъй като в южносемитските писмености тази буква се изобразява по подобие на синайската протоформа, в южноарабското писмо – h. **Вав** идва от

иврит *waw* – кука, или др.египет. *ua* – харпун, пика. **Заин** – „меч“, библейския иврит, *zayin* озн. меч, а глаголът *lezayen* – да се въоръжим. В съвр. иврит тази дума е изчезнала [43], но са съхранени нейни производни *maavak mezuyan* – въоръжена борба, *kohot mezuyanim* – въоръжени сили. В акад. *zn' zinû, zenû* – изпадам в ярост, гневя се. Според Брайън Колес (Brian Colles), първоначалното значение в синайската писменост е било *ziqq* – белезници. Предвид обаче формата на знака в синайската , и във финикийската писмености, вероятното първоначално значение е било „дъжд“, в акад. *znn, zanânu, zunnu* – проливен дъжд, араб. *zahh-at* – дъжд. **Хет** означава оградено място, двор, в иврит *hacer, huc* – оградено място, двор, значението се потвърждава и от синайския първообраз , . В южноарабските писменост буквата , се нарича *ḥasir* и е производна на друга пиктограма – нишка, в араб. *xajtş* или *xe:tş* – конец, нишка. **Тет** – пръстен, в иврит *tabaat* – пръстен, в акад. *ţimbuttu, ţimbûtu, ţimbu'u* – пръстен с печат, а синайският първообраз е и наподобява пръстен с печат. **Йод** означава ръка от рамото до дланта, в иврит, арам., араб. *yad*, акад. *jd, idu*, финик. *yd* – ръка. **Каф** в иврит *kaf, kapo* – длан, акад. *kappu* – длан, разтворена ръка. **Ламед** – превежда се като остен, но първоизточникът е египетски йероглиф, изобразяващ фараонски жезъл, имащ форма на остен. Значението е да подтикне, да направлява и има смислова връзка с акадската дума *lmd, lamâdu*, в иврит *lamad* – уча, научавам. **Мем** – вода, буквата изобразява река, вълни, в акад. *mj, mâmu,* арамейски *may,* иврит *mayim* – вода. **Нун** в акад., староевр., арамейски *nûn* – риба, но първоначалното значение е било водна змия или риба змийорка, тъй като буквата е производна на египет. йероглиф от синайската писменост – *naḥš,* в иврит *nahaš* – змия. **Самек** – трева, дърво, в акад. *šammu* – растение, тре-

[43] В съвременния жаргон на разговорния иврит, *zayin* означава „пенис“, а *lezayen* – извършване на полов акт.

ва, плодно дръвче, *sumadu* – ароматни треви. **Аин** ○ око, синайска протоформа , в ивирт *ayn*, акад. *înu, ênu* – око. **Пе** ʔ, в иврит *pe* – уста, акад. *pû* – уста, слово, реч. **Цаде** ٣ – лов, буквата изобразява мрежа за лов, в иврит *tsaid* – лов, акад. *şjd, şâdû, şajâdu* – ловец, араб. *ṣād* – лов. Предвид поредността на буквите, свързана с части от главата, вероятно първоначалното значение на цаде е плитка, в иврит cicit – плитка. **Коф** ᛩ , предполага се че означава тил, задната част на главата, в акад. *qaqdu*, иврит *gav*, араб. *qāf* – тил, или „маймуна“ (ᛩ – маймуна, гледана отзад) от иврит *kof* – маймуна. По-вероятно обаче означава „тил“ предвид поредността на буквите със значения око, уста и следващата „реш“ – глава. **Реш** ᛩ , в иврит *roš* – глава, акад. *r'š, rêšu, rîšu* – глава, начало. **Шин** ᛡ зъб, в акад. *šnn, šinnu, šînu,* иврит *šen* – зъб. **Тав** ✕ означава печат, в иврит *tav*, арамейски *tva`tà* – клеймо, печат, акад. *ṭuppu* – глинена плочка с надпис, печат, буква, писмо. (35), (36), (37)

***

Календарните практики в Месопотамия, които използва уж за доказателства П. Добрев, на народите от „шумеро-акадо-еламския културен кръг“, както той ги нарича, са детайлно разяснени от изследователи като Е. Бикерман, И. М. Дяконов, В. В. Емелянов и др. Вавилонската година се е състояла от 12 лунни месеца и е продължавала 354 денонощия. Началото на всеки лунен месец е започвал с появата на „младия“ лунен сърп. Названията на месеците били свързани със земеделската работа. По-късно се включват и месеци, носещи названия на богове, напр. *месец на Инана, месец на богиня Белет* и пр.

Поради голямото разминаване на лунната със слънчевата година, периодически се добавял 13 – високосен месец, за изравняване. Само че това се правело доста нерегулярно, например във Вавилон се е пра-

вело на 8 години 1 път и са се натрупвали неточности. За да се преодолеят, началото на Новата година се привързвало към пролетното равноденствие.

В Месопотамия всеки град-държава е имал собствен календар, често разминаващи се помежду си. Но в 21 в. пр.н.е. при III Династия на град Ур, за официален се приема календарът на град Нипур. През II хил.пр.н.е. той се налага в цяла Месопотамия и по-късно става известен като Вавилонски. В VI в.пр.н.е., след завладяването на Палестина от асирийците, той става официален и за юдеите. Тук е изместен едва в епохата на Халифата от арабския ислямски календар, но се запазва за изповядващите юдаизма и сирийските християни (айсорите), до днес.

В Елам са познати два местни календара, използвани във II хил.пр.н.е. Някои от названията на месеците са типично еламски – *хултулси, зиллилити*, а други като *аби* са от акадски произход. В документи от Суза, от VII в.пр.н.е., всички месеци са обозначени със шумерски логограми (клинописни символи), но някои месеци са носели еламски названия, като например шумерското *Ra-hal,* отговарящо на еламското *манишарки.*

В еламски документи от Персепол (Парсаргард), отнасящи се за периода 509 – 494 г.пр.н.е., се откриват календарни названия, представляващи еламска транскрипция на древноиранските месечни названия. Древноперсийският календар първоначално е бил слънчев, селскостопански, но под влияние на месопотамската традиция е възприет лунно-слънчевият Вавилонски (Нипурски) календар.

Най-старото споменаване на древноиранските месеци е в Бейхустанския надпис на цар Дарий I, писан в 519-518 г.пр.н.е. През цялото съществуване на Ахеменидска Персия официален е Вавилонският календар. По-късно е наследен и в Селевкидската държава.

Така наречения Зороастрийски календар (ЗК), възниква в Средна Азия. При персите той се появява през VI пр.н.е., но не по-рано от царуването на Дарий I (522 – 486 г.пр.н.е.). Първоначалното разпро-

№	язат	значение	животно-тотем	антитоем
1.	Ахурамазда	творец	елен	жаба
2.	Фраваши	предци	овен	козел
3.	Атар	небесният огън	мангуста	пор
4.	Раман	сила	вълк	чакал
5.	Асман	небе	щъркел	кълвач
6.	Вайо	голямата пустота	паяк	тарантула
7.	Апам-напат	божествената вода	водна змия	смок
8.	Ардвисура-Анахита	небесната вода	бобър	нутрия
9.	Зем	тайнството на земята	костенурка	гол охлюв
10.	Мараспент	свещеното слово	сврака	черен гарван
11.	Даена	вярата	белка	плъх
12.	Тиштрия	звездите	врана	папуняк
13.	Сраоша (Сявуш)	благата вест	петел	пъдпъдък
14.	Геуш-урван	живата душа	бик	лос
15.	Кейван	пазача на съкровищата	язовец	къртица
16.	Рашно	благото	камила	хиена
17.	Хварна	благодат	таралеж	земеровка
18.	Арта	истината	сърна	коза
19.	Аша-вахишта	висшата праведност	слон	мравояд
20.	Митра	божественото око	кон	катър
21.	Шахривар	небесното войнство	гепард	блатна котка
22.	Спента-майньо	светия дух	паун	дрозд
23.	Хаурват	висшата истина	лебед	патица
24.	Хаома	божествената напитка	рис	мишка
25.	Спента-армаити	благодетелния свят	магаре	муле
26.	Анграоша	безкрайната светлина	бяла мечка	кафява мечка
27.	Амертат	безсмъртието	орел	скакалец
28.	Вата	вятъра	лисица	невестулка
29.	Воху-ман	благата мисъл	делфин	каракуда
30.	Веретранга	победата	глиган	дом. свиня
31.	Мах	луната	бухал	сова
32.	Хваршат	слънцето	сокол	врабец

странение става в последните години на Ахеменидска Персия. В сравнение с названията на древноиранските месеци съществуват някои различия, повлияни от зороастрийската традиция. Така например в древ-

ноиранския календар названието на седмия месец е *багайадиш* – поклонение на Бога, а в ЗК е посветен на Митра, 9-и месец от ЗК е посветен на Свещенния огън, аналогично е названието на 9-и м. в древноиранския к-р, *ашийадйа* – поклонение на огъня.

Календарът първоначално се използва само за религиозни цели, но при Артаксеркс (Арташер) I (464 – 424 г.пр.н.е.) е официално въведен в Ахеменидската империя. Наследниците на древна Персия продължават да използват слънчевия календар – Партия (III в.пр.н.е.- III в.н.е), Хорезъм (II – VII в.), Согдиана (IV – IX в.), Сасанидски Иран (224 – 651 г.). В средата на VI в. е наложен в Източна Армения, като част от Сасанидската държава. Поради това той става господстващ в пределите на Средна Азия. В Партия не е имало точно определен новогодишен празник, а са отбелязвали с голяма тържественост дните на пролетното равноденствие и лятното слънцестоене. През своето кратко царуване (272 – 273 г.) сасанидският шах Хормизд I извършва реформа, с която обявява за единствен празник Невруза на 23.03. Понятието *newruz* означава „нов ден“, согдийците го наричали *nausard,* а хорезмийците – *nausardži.* Шах Хормизд се аргументира с факта че *невруза* в началото на пролетта е лично определен от пророка Заратущра, под внушението на върховния бог Ахура-мазда.

Персите са делили месеца на шест петодневки. (38) Месопотамската календарна традиция също не е познавала седмицата. Вавилонският календар пък е делял дните на *добри* и *лоши*, като през лошите дни се е забранявала всяка работа. Едва с еврейската традиция се появяват интервали от по 7 дни. Това става защото всеки седми ден, наричан *šabbath,* е бил смятан за лош и се превърнал в почивен. Еврейското *шабат* (събота) е свързано с акадското *šabatum,* означаващо пълнолуние, или фаза на луната. Явно, че всяка нова фаза на луната се е смятала за по-особен ден, в който, ако се работи, ще се обиди божеството и ще се случат нещастия. (39)

От изложеното ясно се вижда, че сред календарите от Месопотамия, 12-год. животински цикъл не е бил познат и самите те нямат нищо общо с животинските циклови календари от Централна и Източна Азия. А деленето на денонощието на 12 двойни часа според описанието на Тевкър, в Източна Азия се прехвърля и върху календара.

Но при зороастрийците е познат един друг животински цикъл – 32-год. цикъл, основаващ се на 1 пълна обиколка на Сатурн (в перс. Кейван или Зурван, наричан още „господарят на времето“) по небосвода. Всяко едно животно е превъплъщение на зороастрийско божество „язат“. Язат, озн. „достоен за почитане“, може да се преведе приблизително като „ангел“. Тези животни са: елен, овен, мангуста, вълк, щъркел, паяк, водна змия, бобър, костенурка, сврака, белка, врана, петел, бик, язовец, камила, таралеж, сърна, слон, кон, гепард, паун, лебед, рис, магаре, бяла мечка, орел, лисица, делфин, глиган, бухал, сокол. За човека,

Сравнителна таблица на названията на месеците в Месопотамските календари

Нипурски	значение	Вавилонски	Ашурски (Акадски)	Древно-еврейски	Еламски	Еламо-персийски	Древно-персийски
барагзагара от шум. barag – трон и zà(-ĝar-ra) – свято място, храм (зикурат)	месец на победата на новия бог (новогодишен месец, начало на годината)	нисанум нисан – от шумер. nisag – начало.	шибум, в акад. ṣâb – войн, ṣabâtu – завоювам, побеждавам.	нисан	зикли	хадуканаиш	адуканиш
гудсизу шум. gudĝeš – впрегнат бик	месец на запрягане на бика (за оран)	аиарум шумер. harâru – ровя, копая, разравям	каратум, в акад.erēšu, угарит.,арам., араб. hrt, финик., иврит hrš, етиоп. harasa – оран	аииар	зарпаким	турамараш	туравахара
сигга шум. šeĝuš , акад. šigūšu-ечемик	месец на захранване с ечемик на овцете	симанум šimanu – време за земеделска работа.	танварта, акад. tanattu – почит, w'r wa'âru – започва, настъпва	сиван	хадар	сакурезиш	тхаиграчиш

шунумуна от шум. šu – ръка и numun – семе, т.е. сея	**месец на сеитбата**	**дуузум от шум. duzu / tamuzi – бог Тамузи, също акад. tamzîzu – сито, респ. сея**	**тийнатум**	**тамуз**	**халлиме**	**кармапаташ**	**гармапада**
изизигара от шум. izi – огън, zi(g) – издигам се, ага – време	**месец на огъня**	**абум шум. api – факел (?)**	**кузаллу, акад. qlw qalû – гори**	**`абх**	**зиллатам**	**тарнабазиш**	**дрнабазиш**
кин-д-Инана шум. kin –сърп и името на богинята Инана	**месец на Инана, Инана се връща от подземния свят, месец на жътвата**	**улулум шум. elulu / ululu – очистване**	**алланатум, акад. alâlu – радост, празник**	**`елул**	**пелилит**	**карабашияиш**	**харапашия**
дулкуг шум. dul – скрит, покрит, kug – празник.	**допълнителен месец, празнува се връщането на Инана от подземното царство**	**ташритум акад. tašritu – начало**	**Белет-екелим, акад. belet – господарка, ekallum (ekal) – дворец, покои, т.е. връщане на господарката в двореца**	**тишри**	**маншарки**	**багиятиш**	**багайядиш**
апиндуа шум. apin – разорано поле	**месец на мотиката и плуга (?)**	**варахсамна шумер. bâru – копая**	**нармак-ашурша-саратим, в акад. nâru – вид жрец, nwr, nawâru – освещавам, erēšu – оран, şêru – поле**	**мархешван шумер. majâru – плуг, marâru – ора**	**ланкелли**	**макашанаш**	**вркажана**
ганганед шум. gan – зърно, посев, и ĝanun – склад, ganum – кош, голям съд	**месец на прибиране на плодовете (?)**	**кислимум шумер. qiššû – краставица**	**нармак-ашурша-кенатим, акад. nâkantu – житница**	**кислев**	**шипари**	**хайшиятаиш**	**ачиядия**
абаед шум. ábba – дядо, прадед, прародител	**почит на предците**	**тебетум шумер. tappu – роднина**	**махур-или, в семит. maḫrûm (maḫrī-) – предтеча, ilum (ili) – бог**	**тебетх**	**шерми**	**самиямаш**	**анамака**

зиза (удра) шум. zíz, udra – лимец	**месец на суровата пшеница (на лимеца)**	**шабатум шумер. šepad – ечемик, зърно**	**аб-шараним, в иврит s ōrā, арам. sara – пшеница, ечемик**	**себхат**	**кутмама**	**самияман-таш**	**тхваяхва**
шегуркуд шум. še – ечемик, зърно, gur – жъна, kud – откъсвам, подрязвам	**месец на жътвата**	**еберум шумер. ebûr – жътва**	**хубур, акад. ebūru, иврит, арам.*habūr(ā) – жътва**	**адхар**	**ашшетук-пе**	**мияканаиш**	**вияхана**

роден в съотв. година, животното, с което тя се свързва, е негов тотем и характерът му е свързан с това животно. Напр. родените в годината на елена са благородни, в годината на вълка – са много смели, в годината на щъркела – пътешественици и т.н. Всеки един 32-год. период има 4 периода: творение, смешение, разделение и съединение, и свой цвят: бял, виолетов, син, сивосин, зелен, жълт, оранжев, червен. Всеки тотем е имал своя антитотем – дело на дявола (Ахриман), който носи нещастия. Тотемите принадлежат към групата на „чистите животни“ в зороастрийската религия, а антитотемите – към „нечистите“. (40)

Основното приложение на 32-год. цикъл е било изготвянето на хороскопи и този животински цикъл не се е използвал за обозначаване на годините в календарната практика, както е при китайския календар и производните му източни календари.

Въпреки някои прилики с 12-ичния и 28-ичния цикъл на „лунните домове“, зороастрийският цикъл не може да се смята за първоизточник на китайския поради съществените принципни разлики.

Бележки:

1) Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков.

(2) Асия Мухамбетова. Тенгрианский календарь (мушель) как основа кочевой цивилизации казахов.

(3) Захарова, И. Двенадцатилетний животный цикл у народов центральной азии, с. 61-65

(4) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 245-246
(5) Starostin, S. Altaic etymology. с. 614
(6) Roel Sterckx, „Religious practices in Qin and Han", in Loewe-Nylan, China's Early Empires, 2010:424-25.
(7) The Heavenly Stems, Early Origins and Development.
(8) Julie Lee Wei. Correspondences Between the Chinese Calendar Signs and the Phoenician Alphabet. Sino-Platonic Papers, № 94, march 1994.
(9) Zhang He, „Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma?" Sino-Platonic Papers, 216 (October, 2011)
(10) Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков.
(11) Сборник „ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КУЛЬТУРА ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И АЗЕРБАЙДЖАНА IX–XV ВЕКОВ" Том III – ТОРЕВТИКА. Самарканд-Ташкент, 2012., стр. 31
(12) Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков.
(13) Julie Lee Wei. Correspondences Between the Chinese Calendar Signs and the Phoenician Alphabet.
(14) Ферлус, Мишел. Шестдесетгодишният или шестдесетичният календарен цикъл в китай и югоизточна азия.
(15) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1 (А-НГ)., с. 392
(16) Ферлус, Мишел. Шестдесетгодишният или шестдесетичният календарен цикъл в китай и югоизточна азия.
(17) Е. Г. Федорова. ПОГРЕБАЛЬНЫЙ КУЛЬТ СЕВЕРНЫХ МАНСИ В ЭТНОИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ ОТ БЫТИЯ К ИНОБЫТИЮ ФОЛЬКЛОР И ПОГРЕБАЛЬНЫЙ РИТУАЛ В ТРАДИЦИОНЫХ КУЛЬТУРАХ СИБИРИ И АМЕИКИ. Сборник статей Санкт-Петербург. 2010.
(18) Г. Е. Грум-Гржимайло. Западная Монголия и Урянхайский край. Том – 2. Л. 1926, с. 17, т.3 под линия
(19) А. Д. Таиров. Кочевники Восточного Туркестана и формирование раннесарматской культуры Южного Урала. стр 132-140. Вестник Древней Истории, бр.1, 2006 г., с. 132-140)
(20) Д. В. Деопик Центрально-азиатские связи раннегосударственных объединений на Верхней Янцзы в позднем бронзовом – раннем железном веке.
(21) В. Е. Ларичев. СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КАЛЕНДАРИ ФИННО-УГРОВ. Važ Kalendar финно-угров северо-востока европейской России.
(22) Lucia Bellizia. The Paranatellonta in ancient Greek astrological literature.
(23) Асия Мухамбетова. Тенгрианский календарь (мушель) как основа кочевой цивилизации казахов.
(24) Захарова, И. Двенадцатилетний животный цикл у народов центральной азии, с. 55-56
(25) Николов, Н., Харалампиев, В. „Звездочеты древности" Мир, М., 1991, гл. Эпоха Хаммурапи
(26) Николов, Н., Харалампиев, В. „Звездочеты древности" Мир, М., 1991, гл. Когда появился календарь
(27) Lucia Bellizia. The Paranatellonta in ancient Greek astrological literature.

(28) О. Дубровская. Краткая история Астрологии., с. 91-93
(29) Захарова, И. Двенадцатилетний животный цикл у народов центральной азии, с. 58
(30) Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков.
(31) В. В. Емельянов. Ниппурский календарь и ранняя история Зодиака. С-П. 1999, с. 78, 179-181
(32) Pellar, Brian R. „On the Origins of the Alphabet“ *Sino-Platonic Papers*, 196 (December 2009)
(33) Ирина Палагина. ЗОДИАКАЛЬНЫЙ КРУГ В КИТАЙСКОЙ АСТРОЛОГИИ
(34) Pellar, Brian R. „On the Origins of the Alphabet“…
(35) Большой иврит-русско-ивритский словарь д-ра Баруха Подольского и программы для изучения иврита.
(36) Л. А. Липин. Словарь шумеро-аккадского языка
(37) Akkadian Dictionary
(38) Галина Дресвянская. Навруз. Сп.“Санат-арт“ бр.1, 2003 г.
(39) Э. Бикерман. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность., приложения, с. 301-320
(40) Ариман Португалов. Все гороскопы мира Глава 3. Календарь Зенд-Авесты (стр. 22 – 30)

НАХОДКАТА ОТ РАЗЛОГ – СЪВРЕМЕНЕН ФАЛШИФИКАТ ИЛИ КЪСЕН ВНОС?

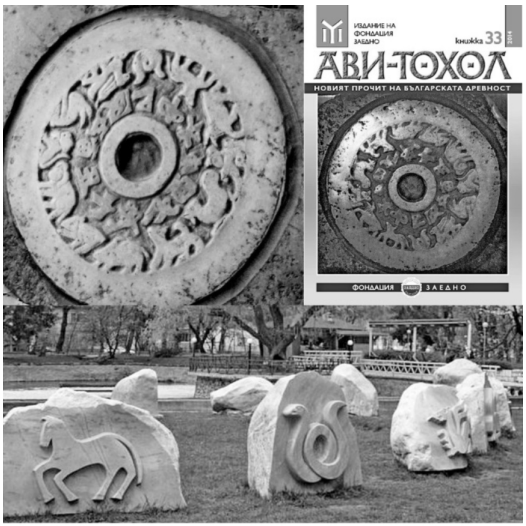

КАЛЕНДАРЪТ ОТ РАЗЛОГ

През 2014 г. сп. „Авитохол“ в бр. 33 публикува на корицата си изображение на „прабългарския календар“, случайно открито през 70-те год. на XX в. в района на гр. Разлог. Списанието се утвърди в последните 15-20 години като трибуна на родното „фолк-хистъри“!

Информация за тази находка се открива в интернет-пространството, в 1-2 съобщения, отнасящи се за Разлог.[1] Също получих информация и в лично съобщение от г-н Веселин Тракийски, който беше коментирал това във Фейсбук.

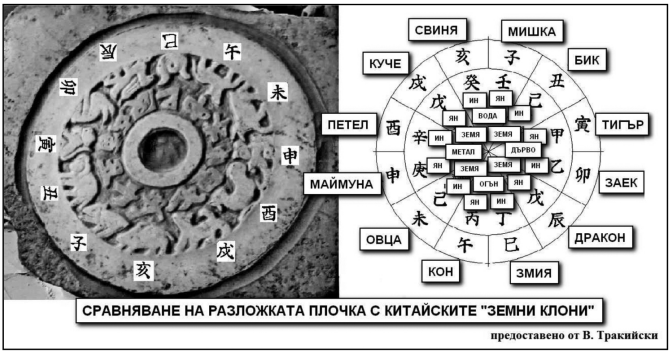

[1] „Възстановен древен слънчев календар, намерен в Разлог, ще бъде открит в централния парк на града на 22 септември от 11 ч., съобщиха от общинската управа.“ : http://www.vesti.bg/tehnologii/nauka-i-tehnika/dreven-slynchev-kalendar-v-parka-na-razlog-4139351 и също „Възстановен древен слънчев календар откриват в парка на Разлог“.: http://www.vesti.bg/tehnologii/nauka-i-tehnika/dreven-slynchev-kalendar-v-parka-na-razlog-4139351

Става дума за една мраморна кръгла плочка с диам. около 10 см с отвор в средата, изобразяваща 12-те животни. Откривателите ѝ са я предали в Разложкия музей. Там е направена силиконова отливка и плочката е предадена на НИМ София. Оттам следите ѝ се губят. Скулпторът, направил отливката, съобщил, че хората, открили плочката, са намерили и метален медальон със същото изображение. Опитите за изкупуването му от НИМ или негово поделение са неуспешни и от медальона е останала само снимка. У кого е снимката не се коментира (явно у частен колекционер). Семейството, което го е предложило за изкупуване, е доста обществено известно, но като не са били доволни от предложената цена, повече контакти не са правени и е останала само снимката и един все още жив представител от това семейство.

Естествено, тогава находката е преценена веднага като „българска“ от езическия период. В самия Разлог е придобила гражданственост, защото през 2011 г. в централния парк на града е открита композиция от 12 каменни блока, подредени в кръг, като на всеки един от тях е изобразено по едно животно от 12-год. цикъл по същия начин, по който са изобразени и върху отливката от плочката. И с това информацията за находката се изчерпва.

От изображението веднага се набива на очи следният факт. Срещу всяко едно животно е изобразен китайски йероглиф от 12-те земни клонки, свързан със съответното животно. А това отхвърля абсолютно всякакво „българско“ авторство на плочката!

Обсъдихме тази информация с археолога Т. Чобанов. Изводите, до които стигнахме, са две възможности:

1. Съвр. фалшификат, правен по китайски предмет с чисто комерсиална цел, такива предмети има много – огледала, медальони и пр.

2. Късен внос, плочката е попаднала през късното средновековие, може би с куманите или с татарите. В Китай подобни предмети се появяват в по-голямо количество едва след епохата Тан (618 – 907 г.). Така че и дума не може да става са древен български автентичен произход.

ЧАСТ II.

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

ТИТЛАТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ

Това е единственият роден източник за най-старата ни история. Той съобщава за наличието на 12-тичния животински годишен цикъл и дава единствените сведения за първите български владетели. Известен е като „Именник на Българските князе“.

Титлата княз не е позната от нито един друг източник като титла на българските владетели от езическия период. По своя произход тя е славянска, в ст.бълг. *кънѧзь*, и по единодушното мнение на лингвистите е стара готска заемка, от гот. *kuning* – владетел, крал, като се има предвид, че при готските заемки в старославянски се наблюдава преход *g* > *z,* напр. *куниг* > *княз*, *пфениг* (монета) > *пеняз* (ст.бълг. *пенезъ* – монета), *калдинг* (студен, източник на студена вода) > ст.руск. *колодяз* (кладенец, бълг. диал. студунец), *викинг* (от др.нем. *vīg* – борба, битка, нидерланд. *vechten* – боря се, воювам, явно чрез преходна форма *вихтинг*) > *витяз* – войн, борец, и др. (1), (2)

„Именникът“ е създаден в дворцовата българска езическа среда в Плиска, поради което е напълно невероятно българските владетели да се титлуват с една славянска титла. От друга страна, оригиналният текст на „Именника“, който без съмнение е бил на гръцки език, официалният език на владетелската канцелария в Плиска, е загубен, а това, което днес познаваме, са три руски редакции на старобългарски текст. Почти всички учени, занимавали се с въпроса, смятат, че първоначалният текст е бил на гръцки език, като според едното мнение е бил издълбан върху каменна колона в двореца в Плиска и после преписан и преведен на старобългарски (по времето на Борис и Симеон Велики), а според другото – върху пергамент, но пак преведен на старобългарски. (3) Така напълно логично, късният руски преписвач е заменил неразбираемата за него оригинална българска титла „кана“ с близкозвучащото славянско „княз“. Титлата „кана-сюбиги“ или „от бога владетел“ е позната един-

ствено от надписите на Омуртаг, Маламир, Пресиан, и частично от Хамбарлийския надпис на Крум, като „архон субинги“.

Произходът на българската титла „кана-сюбиги“ винаги е бил предмет на много спорове. Традиционно в българската и световната литература се наложи погрешното мнение, че езическите ни владетели са се наричали „ханове“. Според В. Бешевлиев „формата *kana*, вместо очакваната *kan,* не е ясна“ и не може да се тълкува задоволително от гледище на тюркските езици“. (4) Пропуска се обаче важният факт, че титлата **хан** е непозната във Волжка България, където владетелят се титулува ***илутер***[1], а в по-късния период, преди монголското нашествие – ***ĕмпў***[2]. Също при българите (дунавски и волжки) не се употребява и титлата „каган“, използвана от аварите и хазарите.

Произходът на бълг. **„кана-субиги“** (ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ) е твърде интересен. Титлата е двусъставна, **„кана“** – владетел и **„субиги“** – от бога, или божествен. Че владетелят се е наричал **„кана“**, а не *канас*, според друго широко разпространено мнение[3], се вижда от други бълг. титли, ***кана-бойла колобър*** и ***кана-ертх-ткин (кана-иртхи-тхин).***

---

[1] Мовсес Каланкатуаци предава името/титлата на савирския владетел като **Алп-Илитуер** и Ашмарин я свързва с чув. лич. име **Илетер**, обяснява я като **Иле + -тер**; аналог на татарското име **Ильдар / Ӭльдар**, което ясно показва, че по-вероятно зад **илутер / илетер** се крие аланската титла **ælдар** – княз, подчинен владетел, титлата има смесен кавказко-ирански произход. В чечен. *ēla*, ингуш. *ăla*, бацбийски *ālĕ* – княз, господар, в арчински *hal-lu* / *hal* – господар, в хуритски *all-ae* –господарка, царица, **allae-yə* – глава на семейство, стопанин, урартски *al-ae* – господар, владетел, *al-awe* –велик, и иран. *dar*– държа. При българите тя е съхранена като лично, сега вече само фамилно име: **Елдър(ов)**. Среща се и при унгарците като **Аладар**.

[2] **ĕмпў** - цар. В ТМ *amba(n),* орок. *ambaramdži* – велик, голям, монг. *amban, amba* – тежък, голям, др.яп. *om(w)o*, съвр. яп. *omo-*, диал. *`mbu-* тежък, кор. *mug p* – тежък, праалт. **ambe* – голям, тежък. Основателят на киданската династия Ляо (X в.) е носил името Абаоцзи (Елюй Амбагай), така че „амбаг“ е титла. Според М. Федотов *ĕтрй* – цар, владетел, е произв. на *ĕт* – по-старши, но ясно се демонстрира древна алтайска чувашко-монг.-ТМ-кор.-япон. лексикална аналогия. (5)

[3] Според Томашек, е **κανασ υβηγη,** и в „канас“ вижда гърцизираната форма на тюрк. *qan* – хан, а в „юбиги / ювиги“ – др.тюрк., куман. *öweghü, öwghü, övägü, övgü* – велик, прославен. (11)

Произходът на титлата „кана“ е близък до този на „каган-хан“, но е различен като време и начин на заимстване. Най-старият запис на „кан“ е в кит. историческа хроника „Ши-цзи“ (Историческите записки на Сима Цян), „Хан-шу“ и „Хоу Хан-шу“ (Династичните истории на Старша или Западна Хан и Младша или Източна Хан), където се казва, че владетелят на усуните се наричал Кунмо (*kūn-mó*)昆莫 , Кунми (*kūn-mí*) 昆彌 или Кунбян (*kūn-biàn*)昆便, което е съвр. произношение, в епохата Хан, съчетанието от тези два йероглифа се е произнасяло съотв. *kwən-mâk, kwən-mje* и *kwən-bjanh*, което К. Сиратори чете като *хан-бег,* Калгрен и Л. Базен – като *kūn-bag* – господар на племето „кун“, Ю. Зуев – като *кан-баг* – „господар на хуните“, тъй като в „кун“ вижда „хун“. (6) Но Проф. Г. Турчанинов разчита в един от надписите от Маяцкото градище израза **„алануй кан“** – алански кан ( ). Турчанинов смята (погрешно), че думата **кан** е заета от „тюркоезичните прабългари“, непосредствени съжители на аланите-аси в салтово-маяцката общност. (7)

Интересно е наличието на сарматското име **Χανάκης (Кханак)**, в надпис от Пантикапей. Абаев и Хармата го свързват с авест. **hanaka* – старец, т.е. да доживее до дълбока старост, но по-вероятно отразява титлата **khan*, позната и при усуните (асите / асиани), т.е. „господар, владетел“. (8) Ф. Юсти посочва още сарматските имена **Χανωσος (Кханос)** – стратег от Олбия, **Χανσαβογαζος (Кхансабогаз)** – име от Танаис, като последното твърде прилича на бълг. титла „кана-субиги“. Интересна е и титлата на владетеля на ефталитското владение Шартах, **канас-тархан (χανας-ταρχαν)**, съюзник на Незак, също ефатлитски владетел, оказал сериозна съпротива на арабските завоеватели в началото на VIII в. и името **Кана** (Kānā), носено от „бухар-худата“, владетеля, „господаря“ на Бухара (632 – 634 г.). (9)

Непосредственото съседство на българи и аси (усуни[4]) вероятно предполага ранни контакти, възм. родство и общ произход на владе-

[4] Усуните, асиани в западните гръко-римски извори, са народ от източноирански или тохарски произход, съседи са на тохарите (арси/юечжи) и пра-хазаро-българската общност (Чеши-Пуле/Беилу) в Синцзян.

телската титла? Но произходът на ***кан-/кана** е свързан с друга езикова общност – енисейската, която някога е била голяма и могъща (тя е и в основата на народа Сюнну), но днес е представена единствено от малката сибирска народност кети. Другите езици от тази група – югски, котски, арински, пумпоколски, вече са мъртви. В кетски *esь-kъanь* (от *esь* – небе, *kъanь* – владетел, цар, или небесен владетел)*, kъa-nь* – цар, *kъanam* – царица, *kыy* – власт, владетел, цар, *kъe, kъyga* – глава, ръководител, старейшина, арински *ke-dake* – глава, в котски *hijan*, арински *kej* – владетел. С кетското *eskъanь / kъanь,* може да сравним тохарското (б) *ekaññe, ekaññi* – владение, и най-вероятно това е енисейска субстратна дума. Енисейските езици спадат към голямото синокавказко езиково семейство, и съотв. интересуващата ни дума „кан“ там има широки аналогии в кавказките ез., в абхазки *khə*, абазински *qa* – глава, в чечен. *qēna*, ингуш. *qäna*, пранахкски **qāni,* лакски *qunas*, даргвински *uqna* – стар, старейшина (чечено-ингушката форма бе посочена и от П. Добрев, като възм. паралел на бълг. *кана*). Всъщност от пракавказки имаме в авестийски hanō – стар, старейшина (10) От същия корен е тибет. (диал. лимбу и кулунг) *hang*, *hō*, пратибет. **q(w)anγ* – владетел, кит.君, съвр.форма цзюн (*jūn*), в ст.кит. и епохата Хан *kun* – княз, владетел, господар, глава на семейство, баски *handiko* – висок, *handi, haundi* – голям, 考 *kăo*, др.кит. *khū* – старши по възраст, стар, баща, предтеча, шумер. *hzn, hazânu* – старейшина, бореален паралел с еврейското *koen* – вожд, предводител, жрец, в протосемит. **kVhVn*, угаритски, финик., арамейски, араб. *khn*, иврит *kōhēn* – жрец. (Старостин) Др.индоиран. *kavi* – жрец, цар, согд. *kāw* – цар, са субстратни прединдоевроп. думи от същия произход. Така че бълг. ***кана*** – владетел, е древна субстратна сино-кавказка дума, употребявана също от усуните, сарматите и аланите. Заимствана е от енисейската езикова общност в Централна Азия.

Втората част на титлата е **субиги**. Среща се във вариантите „CANE SYBHГI“[5], **„**KANE CYBГH“[6], и по-различния вариант „(A)PXON YBHNГH“[7], Наличието на титлата „кана боил колобър“[8] доказва че втората част на върховната владетелска титла е именно „субиги“ а не „ювиги“. Традиционно се обяснява от тюркските *sü-baši, sü-bägi, sü-beki,* със значение **„хан-бег, предводител на войската“,** *sü*[9] – войска. Само че традиционната формула, с която се превежда българската владетелска титла „от бога владетел“ (**ЕК ΘЕОУ АРХОN)** е напълно различна от „предводител на войската“! В съчетанието „биги“, предвид и усунския паралел, трябва да видим в санскрит *bhaga*, общоиран. **baga,* партски *bāγ*, согд. *b`γ* (*bāγ*), скито-сарматски *baga,* кушано-бактр. *baγa, baγэ* – бог, господар, щастие, добра съдба, в ср.перс. *bgy* (*bāgi*), кушано-бактр. *bagi, bagia* – божествен. (12)

Словосъчетанието „су-биги“ може да се обясни с индоиранската представка „*su- / hu*[10]*-“* която, поставена пред съществително, подчертава съответното качество, напр.: санскрит *su-kśatra,* авест. *hu-xšaθra* – благороден (от добър род, по-точно с произход от кшатрийте – военната

---

[5] Върху златния медальон на Омуртаг, открит на хълма Царевец (Търново), написано с латински и гръцки букви, т. е. „Кане субиги Омуртаг“.

[6] Надпис на кан Маламир, владетелската титла е написана с гръцки букви, като е използвано латинското „C“ вместо гръцкото „Σ“.

[7] Хамбарлийския надпис – „Крум архонтът уби(н)ги излезе с войската си срещу Адрианопол...“

[8] Това се потвърждава и от надпис на Кан Пресиан: „На многото българи, от бога архонтът Персиан изпрати капхан Исбул, като му даде войски и ичиргу боила и ***кана боил колобъра***. И капханът срещу смоляните...“

[9] Смята се за китайска заемка от кит. 戍, съвр.ф-ма *shü,* др.кит. *śwó,* кл.старокит. *śú* – охраняващ границата, граничен гарнизон. (20) Аналогично от тюркските форми, в среднов. турски *subašy* – командващ армия, предводител, главатар, чагатайски *subašy* – началник на охраната > в рум. *subaşă* – предводител (куманско наследство ?), и в среднов. рус. *шубашь* – началник на полицията (Афан. Никитин). (21)

[10] Аналогично по значение е тох.(а) *si,* тох.(б) *soy* – харесван, добър.

аристокрация), санскрит *su-dānu,* авест. *hu-dānu* – добре държащ се, с добри обноски, санскрит *su-sravas,* ср.перс. *hu-sraw* – прочут, прославен (с добра слава), санскрит *su-kratu,* авест. *hu-xratu* – с голяма (добра) власт, санскрит *su-apas,* авест. *huu-āpah, huu-aspa* – с добри коне. (13) В осет. дигор. *siau* – хубав, добър, в пущун. *sse, śhā* – добър, хубав, са запазили първоначалната индоиранска форма, без преход *c-x.* (14) В пущунски се срещат и двете форми, напр.: *śhā-īstah* или *khā-īstah, śh`kulaey* или *kh`kulaey* – добре изглеждаща, красива. (15) Така българското „су-биги“ означава като бог, хубав, подобен на бог, с божествен произход. Това е ясна индоиранска конструкция, подчертаваща качеството. Според Цв. Степанов, който пръв предложи индоиранския произход на **„кана-субиги“**, титлата е означавала, „със щаслива съдба, честит, блажен, богопомазан“, респ. „от бога владетел“, от др.инд. (ведическо) *su-bhaga,* авест. *hu-baga* – хубава съдба, удача, тъй като *bhaga / baga* освен бог означава и щастие, добро. (16), (17), (18) В случая обяснявам граматичната конструкция, допълвам, коригирам и доуточнявам това мнение с пояснението за тази индоиранска граматична конструкция, която съвсем ясно означава „от божествен произход“ или „като бог, подобен на бог“, а не „с щаслива съдба“ което не е особено удачно. Титлата „кана-субиги“ под варианта „**кани-зауци**[11]“ е била позната и на аварите.

Особено интересна е по-ранната формулировка от Хамбарлийския надпис на кан Крум – **(A)PXON ΥΒΗΝΓΗ**. В. Бешевлиев го транскрибира като **архонт субиги**, като приема, че каменоделецът е издълбал надписа много небрежно. (19) Затова вероятно и началното Σ, или не

[11] Съобщена е от Псевдо-Айнхард в „Аналите на Франкското кралство“. За годината 811 се казва, че: … „Също в Аахен (столицата) бяха очаквани велможите от Панония: ***канизауци*** господарят на аварите, и тудуна, и другите първи [хора], и вождовете на славяните, обитаващи около Дунав. Те както им беше заповядано от предводителите [на нашите] войски, на

е добре запазано, или е изпуснато. Едва ли обаче, владетел като Крум, би допуснал такава небрежност! От самия надпис е напълно ясно че между PXON и Y[12], няма празно място ( ), т.е. буква Σ не е имало. Предполагам че израза (A)PXON YBHNГH, може да се разгледа като изафетна конструкция (A)PXON – Y BHNГH, а BHNГH, или е грешен запис на BHГH, с излишна буква N, или е сбъркан запис, с размяна местоположенията на буквите N и Г (BHГNH), на дума сходна със согд. *bāgānīk*, кушано-бактр. *bagano* – божествен. (26) Изафетните конструкции са типични предимно за западноиран. ез. и представляват изрази от прилаг. и същ. име, свързани със съюз, наречен „изафет“.[13] Първата дума винаги е съществително, а второто пояснава нейно свойство, и е прилагателно или местоимение, напр. *xāne(h)-ye man* – моят дом. Така че *архон-у биги*, или *архон-у бигни* вероятно е озн. „божествения архонт“ или „от бога владетеля“.

Както казах, тюркското и монголско „каган“ има аналогичен произход. В китайски запис се предава като кехан (*kě-han*)可寒 , 可汗, и две-

---

мирящи се в Панония, дойдоха при господаря“… Става дума за първенците на разгромената от Карл Велики Аварска държава, които идват на поклонение в неговата сталица Аахен, като представители на победен народ. Виждаме, че господарят на аварите е носил титла *кани-зауци*, а *тудунът* е един от най-близките му приближени. Е. Хелимский вади цитата от съдържанието на текста, и вижда в *кани-зауци* просто посланик, пратеник, а Дюла Немет, отива подалеч и свободно тълкува титлата като „шаман-посланик“. (22) Тези мнения са изцяло неверни. (23) Титлата е аналог на българското *кана-субиги*. Вероятно означава „кан подобен на бог“, с подобна конструкция от пущунски *sse* – добър, хубав, и сармато-аланското ***хуца,*** осет. *хиъ-саъі* – бог, а *хісаи* – главен, господар, в ст.рус. (от ст.бълг. или волжкобълг.) ***хозя*** – господар. (24) В тох.(б) *kace, kacem* – управление, ръководство, господство. (25) Такова е значението на **кани-зауци**, аналогично и идентично с **кана-субиги**.

[12] Буквата **Y,υ** „ипсилон“ в среднов. гръцки до 1030 г., предава звуците „у / ю“, в съвр.гр. – „й“.

[13] Самата перс. дума *ezâfe* (изафет) идва от араб. *idāfa* – присъединяване. Изразите са от вида *mazār-e sharīf* – където *mazār* е гробница, *sharīf* – свят, а „*-e“* (в ср.перс. *-i*, тадж. *-и*, дари и съвр.перс. *-e*), е свързващата буква, изафета, т.е. името на гр.Мазар-и Шериф в Афганистан озн. „свята гробница“, и т.н.

те форми в епохите Вей-Суй-Тан са се произнасяли като *khā-gān*. Първоначално е известна у древномонголските племена ухуани (Wuhuan) и жужани (Ruran). В. Таскин прави анализ на данните в китайските хроники „Цзин-шу“ (Jin shu) и „Сун-шу“ (Song shu) за древномонголските, сянбийски племена и стига до извода, че титлата каган първоначално е използвана от тях още в епохата Източна (Младша) Хан (I – III в.), съотв. от племената Цифу (Qǐfú) 乞伏[14], Жужани, Туйхуни (Tǔyùhún) 吐谷渾, и впоследствие чрез жужаните е заета от тюрките. (27) При тях първоначално е била позната като „ю-кехан“ (*yú-kě-han*)蝚可汗 – старейшина, като йероглиф 蝚 е предавал фонетично тюрк. дума *ev, äv* – дом, или букв. каган на дома, т.е. старейшина, глава на семейство. (28), (29) Ху Саншен (Hu Sansheng), коментатор на енциклопедията „Зичжи тунцзян“ (Zizhi tongjian) (Цялостно обозрение, букв. огледало, в помощ на управлението), казва, че най-рано използването на титлата „каган“ е започнало от племенните вождове на сянбийското племе туба (Tuoba) 拓跋, но преди тях тя е известна при жужаните, където е използвана за пръв път от владетеля им Юцзюлу Шелун (Yùjiǔlǔ Shèlún)[15] 鬱久閭 社崙 (391 – 410 г.), който в 402 г. приема тронното име Цюдуфа кехан (Qiudoufa Kehan)[16]. 丘豆伐可汗 По-късно титлата се използва и от императорите на Тан като „небесен каган“ или „хуан-ди тян кехан“ 皇帝天可汗 аналог на трад. китайско „тян-зи“ или „син на небето“. (30) Открита е и върху согдийска монета: *bagddiggo kagano* – божествен каган. (31)

Според Евгений Хелимский, в ТМ ез. е съхранено първоначалното значение, в евенк. *qaγэn* (*qaγэna*, *kahán*) – старейшина на род, жрец,

---

[14] Цифу (Qǐfú) 乞伏 , произн. в еп.Хан *khət-bwək*, което показва вероятен кетски произход.

[15] Произн. в IV – V в. *`wətkwər(h)a d(h)iarwən*, вероятно Укурга Дарун (в монг. *ug* – начало, в ТМ *uγ* – връх, монг. *darhan, darga* – господар, суверен).

[16] Произн. в IV – V в. *khəwd(h)wāhb(h)wat khägānh*, или Худах-бат каган, вероято от монг. *xutag* – щастие, удача, божие предопределение и *bat* – твърд, силен, каган.

(охотски) *kagan* – старец, старейшина. (31) Откъдето в др.тюрк. *qaŋ* (*kъang*) – баща. (32) Първопроизхода на думата е свързан с кетското *qъjenγ* – владетел, господар, *kъyga* – глава, ръководител, старейшина.

Ако при усуните/асиани, сарматите, аланите и българите имаме заемане на изходна форма завършваща на *„-n“* (*eskъanь, kъanь*), то при алтайските форми заемането е от *kъyga* – главен, старши, дало *kъygan* > *kagan*. Впоследствие средното „g“ > „γ“ се асимилира, така *каган* дава *каан*, което в тюркските ез. се възпроизвежда като *хан*, в чагатайски *khan*.[17] В Европа титлата „хан“ се появява едва с монголското нашествие! Особено интересно е, че прагерманската титла kōnīga, kōnīgaz, няма убедително обяснение в германските езици. Няма убедителна етимология и в индоевропейските езици. Поради това лингвистите са склонни да смятат, че това е дума-реликт, останала от прединдоевропейското население на Европа. Имайки предвид, че това са били племена употребявали пракавказки и прасемитски езици, не е трудно да се досетим, че в основата на „конунг“ стои същия прасинокавказки корен, от който произлизат и титлите кана и каган! В езика на баските, който е реликт от това древно население, имаме handiko – висок, handi, haundi – голям, или първоначалното значение на „конунг“ е било старши, старейшина, което еволюира да вожд и владетел.

Бележки:

(1) Български етимологичен речник, Т. 2.(И-крепя). София 1979. 496 с.
(2) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т.2. (Е-Муж). 266 с., 293 с.
(3) Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988. 44 с.

[10] Най-рано формата „хан“ е употребена в южнокорейската държава Сила, отбелязяна с кит. йероглиф 干, съвр. кит. произн. *gān*, среднов. кит. *kān,* докато в севернокорейската Когурьо се използва „кей“ 皆 , съвр.кит. произн. на йероглифа *jiē*, среднов.кит. *kəj*, а в съседната на Сила, държава Бакцзе или Пекче, се използва „ке“, *ke,* изписвана с кит. йероглиф 瑕 съвр. ф-ма *xia*, в среднов.кит. *γa,* което също потвърждава енисейският първопроизход.

(4) Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България. С. 1999. 80 с.
(5) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (А-Р). 149 с.
(6) Зуев, Ю.. К этнической истории Усуней. // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КССР Т. 8. Алма-Ата. 1960, с. 12 – 13.
(7) Турчанинов, Г.Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европе. Л. 1971. 71 с.
(8) Хармата, Я. Изследване върху историята и езика на сарматите. Сегед. 1970.
(9) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895, с. 169 – 170, 155 с.
(10) Вернер, Г. Словарь кетско-русский и русско-кетский. С-П. 2002.38 с., 50 с. , 52 с., 54 с., 55 с.
(11) Славова, Татяна. Владетел и администрация в Ранносредновековна България. Филологически аспекти. С. 2011, с. 210 – 214.
(12) Разторгуевя, В., Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2.(b-d). М. 2003, с. 48 – 49.
(13) Lubotsky, A.. Indo-Aryan inherited lexicon.
(14) Цховребова, З. Ойконимия Осетии. Цхинвал. 2003, с. 15 – 17.
(15) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.
(16) Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България. 49 с.
(17) Степанов, Цв. Средновековните българи. С. 2000, с. 170 – 172.
(18) Разторгуевя, В., Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2.(b-d), с. 49 – 50.
(19) Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. С. 1981. 36 с.
(20) Дыбо, А. Лексикальные контакты ранных тюрков. 73 с.
(21) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т-Ящур). 482 с.
(22) Хелимский, Е.. Тунгусоманьчжурский языковой компонент в Аварском каганате и славянская этимология: Материалы к докладу на XIII Международном съезде славистов.
(23) Немет, Юлиус. К вопросу об аварах. Перевод с немецкого И. Г. Добродомова.
(24) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. 197 с.
(25) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.
(26) Разторгуевя, В. Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. (b-d). 51 с.
(27) Таскин, В. С.. О титулах шаньюй и каган. // Mongolica. М.: 1986. с. 213 – 218.
(28) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969. 419 с.
(29) Зуев, Ю. А. Древнетюркская социальная терминология в китайском тексте VIII в.// Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы-М.: 1998. с. 153 – 161.
(30) Han-je Park. From Barbarians to the Middle Kingdom: The Rise of the Title „Emperor, Heavenly Qaghan“ and Its Significance. (Journal of Central Eurasian Studies – 3, 2013)
(31) EKŠĪD. F. GRENET, N. SIMS-WILLIAMS. Encyclopædia Iranica.
(32) Хелимский, Е. Тунгусоманьчжурский языковой компонент в Аварском каганате и славянская этимология.
(33) Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969. 419 с.

БЪЛГАРСКИТЕ ВЛАДЕТЕЛИ В „ИМЕННИКА“

Другият пласт информация, която дава „Именника“, е свързан с първите български владетели от династията Дуло, както и името на самата династия. Нека разгледаме датировките на българските канове според „Именника“ и да ги сравним с годините, носещи имена на животни според 12-годишния циклов китайски календар. Ако се представят данните от „Именника“ в табличен вид, се получава следната интересна картина.

№	ВЛАДЕТЕЛ	год. на възкачване	год. по китайския к-р	срок на управление
1	Авитохол	дилом-твирем	змия	300
2	Ирник	дилом-твирем	змия	150
3	Гостун	докс-твирем	прасе	2
4	Курт (Кубрат)	шегор-вечем	вол	60
5	Безмер	шегор-вечем	вол	3
6	Аспарух	верени-алем	дракон	61
7	Тервел	теку-читем твирем	овен	21
8	неизв. владетел или Кормесий	дван-шехтем	заек	28
9	Севар	тох-алтом	петел	15
10	Кормисош	шегор-твирем	вол	17
11	Винех	имен / шегор-алем	кон / вол	7
12	Телец	сомор-алтем	самур (мишка)	3
13	Умор	дилом-тутом	змия	40 дни

Според определението, че първите пет владетели са управлявяли общо 515 г. „оттатък Дунава“, т.е. преди 680/81 г., се получава, че Авитохол се възцарил в годината на змията, която би трябвало да отговаря на 165 г. Сравнено с годините, изчислени по китайския календар[1], 165 г. наистина е година на змията.

[1] Вж. в Уикипедия, съотв. таблици в статията „Китайски календар“, имена на годините по столетия: *http://bg.wikipedia.org/wiki*

1. Кой е Авитохол?

Митичният прародител, пръв владетел на българите от династията Дуло, с началото на управление **дилом твирем** (змия-девети). Бари фон Арним (1933 г.) предлага връзка с библейския герой Ахитофел. Й. Миккола смята, че името е двусъставно и го обяснява като сбор от др.тюрк. *apit* > *awit* – баща, прародител, и *oγul* – син. Така Апитогул (Авитохол) ще означава сина на дедите. Х. Хаусиг конкретизира предложението на Миккола и посочва др.тюрк. *aba* – дядо и *oγul* – син, потомък, т.е. потомък на дедите. Маркварт и Бурмов предлагат, че Атила се явява съкратена форма на Абатогул, а името Атила обяснява като готска транскрипция, от *atta* – баща и *ila* – умалителен суфикс, т.е. „бащицата“. Б. Симеонов го извежда от др.тюрк. **ata* – баща[2] и **el / il* – народ, т.е. „баща на народа“, респ. и Авитохол озн. същото. (1) Тюркологът Ив. Добрев предлага тълкувание „Яфет-оглани“ (Син на Яфет), като посочва хипотет. прабълг. *apït* (*апът*) – баща, респ. митолог. прародител, Япет (Яфет) и *охол,* тюрк. *oγul* – син, син на прародителя. (2)

Мнението, че Авитохол е Атила, а Ирник – съотв. най-малкият син на Атила – Ернах, трайно се затвърждава в историческата литература, без да има конкретни исторически доказателства за това. Спомага и условното и непълно съвпадане на крайната дата от упр. на Авитохол според „Именника“, и начална за Ирник – 465 г. или „дилом-твирем“ (змия-година, месец девети) със смъртта на Атила в 453 г., още повече че 453 г. също е година на змията. Така М. Москов приема, че „годината на змията“ в „Именника“ всъщност е 453, а не 465, според изчислението, за да съвпадне с годината на смъртта на Атила. (3) И основание за това

---

[2] Ностратически корен. В тохарски *ātäl* - мъж, хетски *atta,* лидийски *ata,* латински *atta*, албански *at*, др.гръцки *atta,* др.келтски *aite,* ирландски *athair, athar,* славянски отец, осетински *æda* – баща. В среднов. корейски *ată* – мъж, ТМ ез. *eti* – старец , в дравид. ез. **atai*, ескимос. ез. **ata, *ata-ata* – баща. В шумер. *atua* – жрец, *atuku* – могъщ, силен, *atah* – помагащ, спасител, в етруски *ati, ativu* – майка, прародителка, които показват и древните бореални паралели на това понятие.

действително има, тъй като корекцията с един 12-год. цикъл „поправя“ много неточности в датировките на следващите владетели. Така че М. Москов, въпреки доводите му за пряка връзка между Авитохол и Атила, е принципно прав.

П. Добрев предлага хипотезата, че Авитохол означава „син на сърната“ и се аргументира със съответната легенда за българския княз, отгледан от кошута: „От една старинна литовска хроника, записана през XIV – XV в., личи, че българите са разказвали една легенда за своя произход – те вярвали, че създателят на техния народ е бил отгледан в горският пущинак от една милосърдна кошута“. (4) Той посочва хипотетичното „прабългарско-памирско“ *афи, аху* – сърна, кошута[3] и *тофъл, тафъл* – дете[4].

Тази хипотеза поддържа и Цв. Степанов, аргументирайки се с факта, че при древните саки еленът е имал важен, сакрален смисъл и е бил почитан. Еленът е основен персонаж в сакското изкуство на т.нар. „животински, анималистичен или „зверин“ стил“. При българите в народното творчество еленът също заема важно място на обожествявано животно, и т.нар. „сур елен“ е свързван със слънцето, тъй като на рогата си носел „ясно слънце“, а на гърба си – „ясен месец“. (5)

Обаче тюркологът Ив. Добрев основателно посочва, че иран. *tifl* – дете се явява късна арабска заемка طفل (*tifl*) – младенец, новородено дете[5], навлязла в иран. ез. след налагането на исляма. И оттам следва, че посоченото от П. Добрев етимологично обяснение изобщо не е екзактно. (6)

---

[3] Съотв. в авест. *āba*, санскр. *ābhā*, перс. *āf, āhū, ahwal*, пахлави *āhūg*, пущун. *afi, ahu*, хинди-урду *āhū,* искашим. *axvi*, кашмир. *āhō,* раджахст. *aphandī*, белуджи *ask* – елен, в осет. *хъuaz* - кошута. В тох.(б) *aiyye, aineye* – антилопа, елен. (15), (16) В келтските езици, кимвърски *ewig,* корнуелски *euhik* – сърна.

[4] В кюрд. *tifal, tьfal,* пущун. *tiflak,* перс. *tefl, teflah, teflak,* гилян., тадж., шугнан. *tifl*, сарикол. *tēxēl* – дете. (17)

[5] В потвърждение на това виж в прасемит. **ţap-*, иврит *ţap(p),* етиоп. (геза) *taf* – дете, новородено, арам. *təw(w)* – малко слонче, *ţalay* – момче, *ţal* – раждане, арам. *təkēl* – семе, араб. *t`kl* – новородено дете. В палмирски арам. *ţly,* юдейски *ţālē, ţəlē* – малко дете, чадски **dawal-* новородено дете. (Старостни)

Името се открива при чувашите като *Апайтал, Апайтул, Тукаль, Таккăл, Токилта*, *Тогил*, а при осетинците *Тугул.* (7), (8), (9) Познато е и бълг. име ***Токал, Токол, Тухол.*** (10)

Съществува и още един документ, даващ информация за митичния прародител на българите. Това е писмото до Хасдай ибн Шафрут от хазарския каган Йосиф, титулуващ се и цар тогарски, който казва, че хазари, барсили, българи, алани, савири, угри, дигори, оногури и др., общо 10 народа от Северен Кавказ, произлизали от синовете на Тогарма. Тогарма е библейски персонаж, който се смята за родоналник на кавказките народи, вкл. и местните – арменци, грузинци, лакци. Възможно ли е именно тук в Кавказ хазарите, българите и другите народи-пришълци да са възприели представата за Тогарма като прародител или са носели представата за него още от Централноазиатската си прародина?

Авитохол наистина е двусъставна дума. Първата част **Ави**, има твърде древни, бореални корени. В тюрк. ез. **apa / aba / ava* – баща, чув. *apaj* – майка, в монг., бурят. *abu, aba,* халха-монг. *av, aav*, калмик. *āwə,* монгурски *ba, āwa*, ордоски монг. *awagъa* – баща, в ТМ ез., негидал. *apa* – дядо, негидал. *epo,* манджур. *efū* – по-възрастен, чичо, орок. *ēpi* – дядо, монг. *ebüge*, халха-монг. *övög* – прародител, кор. *abi, abədži* – баща, *əbəi* – родители, унгар. *apa* – баща. (11), (12), (13) В тох.(б) *āwe* – дядо, прародител, тох.(а) *āp*, тох.(б) *āppo* – баща, шумер. *ab, abba*, етруск. *apa* – баща, латин. *avus* – дядо.

Тук трябва да споменем и ст.бълг. дума **ѣфѣ**, ( ), позната единствено от надпис в скалната църква в Мурфатлар (Сев. Добруджа), поставена пред името на Исус Христос и както се вижда озн. „отче“, виж в ТМ ез. *abuga, abka, apka*, което освен баща, означава и бог, върховен бог, творец, създател, покровител.[6] (14) А в тохарски-

[6] В абхазки се открива бог ***Аффа*** – название на Гръмовержеца и също покровител, **защитник** на домашното огнище, аналогичен на аланския *Сафа..* Абаев доказва, че Сафа е къс-

те езици, тох.(а) ār, тох. (б) ārро означава баща. Г. Турчанинов публикува рунически надпис от каменен блок от Маяцкото градище: , което се транскрибира като „`æфе...тф“ и интерпретира от „ефе (отче, обръщение към бога-отец) милостиви, и хазарското (юдейско) *m`в* – благ**טוב**(в иврит *tov* – добър). (20) Така че **Ави** означава божествен прародител, създател.

За втората част на името **Тохол = Тогарма.** Култът кам Тогарма е широко застъпен и сред местните народи в Кавказ, грузинци, арменци, леки и др. Тогарма е библейски персонаж. Според библейската традиция родоначалникът на кимерите Гамер / Кимер се явява син на Тогарма и внук на Яфет. В „Книгата на Езекиил“ (27:14) Тогарма се споменава съвместно с Тувал (от областта Тубал в Хетското царство), Яван (прародителя на гърците) и Мешех (Мушки / Моски – друго древно название на арменците), които доставяли коне и мулета на тиряните (жителите на гр. Тир), а в (38:6) се казва, че са доставяли войници в армията на Гог (цар Гигес от Лидия). Братята на Тогарма са Ашкеназ и Рифат. Гамер се свързва с гимараите, асирийското название на кимерийците, Ашкеназ, с ашкузите – скитите, Рифат – със сарматите (според Иполит Римски и арменските автори Ованес Драсханакертци и Мовсес Каланкатуаци) или с патлагонците (индоевропейски малоазиатски народ, родствен на арменците, според Йосиф Флавий). Връзка с т.нар. Рипеиски планини (Урал), намиращи се на север и обитавани от скити и покъсните сармати, подкрепя мнението на Иполит и арменските автори.

Според Йосиф Флавий (37 – 100 г.) и Исидор Севилски (560 – 636 г.) Тогарма е прародител на фригийците. Според гръцката митология

но възникнало, християнско название, свързано с култа към св. Сава. (18) Така че най-вероятно *Аффа* е първоначалният вариант на божеството, донесено от сарматите или аланите и заето в абхазката митология. И произходът на името му е тохарски или алтайски. При осетинците се срещат имената ***Афай, Афæхъо, Афгай, Афæ,*** явно свързани с това божество. (19) Досега, изкл. моето мнение, липсва адекватно обяснение на старобълг. **ефе** – отче, бога-отец!

Тевкър е родоначалникът на троянците, за които се знае че са родствени на фригийците. Названието **тевкри**, т.е. народа на **Тевкър**, се е приемало като вариант на името на троянците. Т.е. **Тогарма** и **Тевкър** са един и същ персонаж. Така че потомството на Яфет и Гамер са всъщност индоевропейските народи, смутили семитския свят през III – II хил.пр.н.е. Според Иполит Римски (170 – 236 г.) и Евсевий Кесарийски (263 – 339 г.) арменците произлизат от Тогарма. А арменците са фриги по произход. Твърде вероятно е разгромът на Фригия от кимерите да е станал причина за миграция на част от тях на изток, към урартските земи, където в IV в.пр.н.е., възниква и първото арменско държавно обединение, известно като Арма, Арматана или „Дом на Тогарма“. Според арменските и грузински летописци Тогарма е живеел във Вавилон и е получил във владение земята между две морета (Черно и Каспийско море) и две планини (Елбрус и планината Арарат), когато хората започнали да разделят земята и да се разселват в различни части на света. Той се установил близо до планината Арарат и разделил земята си между своите синове. Най-вероятно Тогарма е свързан с пратохарите, които мигрират през Анатолия и Загроса съвместно с пракавказки племена на изток към Централна Азия, но преди това владеят за няколко века Вавилон и са познати от месопотамските източници като *tukri* и *guti.* Неслучайно Тогарма владее Вавилон.

В потвърждение на това заслужава внимание факта, че като топоним, име на селище и река, **Тогарма** съществува и днес в Западен Тяншан и най-източните части на Памир. Река **Голяма Тогарма** тече в едноименната планина **Тогарма**, в XIX в. това е името на съвр.планински хребет Конгур, в близост до Кашгар. (21) В миналото е известен и като Болор-таг[7].

[7] **Болор-таг** е старото име на надлъжната планинска верига в източната част на Памир, простираща се от планините Кунлун на юг до Трансалтайския хребет на север. Най-високите върхове са Конгур-таг (7649 м) и Музтарг Ата. Болор-таг е разположена изцяло в провинция

Като втора податка може да се посочи един персонаж от китайската митология, свързан с народите от запада (народите йоюй (хиаона) и ди). Това е митичният герой **Шаохао** (Shaohao) 少昊 , известен като „Белия прародител“ или „Белия император“. Според „Шанхаицзин“ той е обитавал в западната планина Чанлуо, където се намирал дворецът на бог Веиши, бога на ветровете и слънчевия залез. Смята се, че е бил племенник или внук на Жълтия император, и е бил владетел на Запада. (22), (23) Един от древните варварски западни народи, племената **Йоюй** (Youyu) 有虞 , са го смятали за свой прародител. Не е ясно къде се е намирала планината Чанлуо, но при всички случаи е в „Западните земи“. Шаохао е един от главните богове в пантеона на царство Цин, разположено в западните части на Древен Китай. (24), (25)

Древното произн. на Йоюй (Youyu)有虞 , е „*whə-ŋɣua*“, респ. „*whien-gau / uhengua*“, което твърде много се доближава до тох.(а) *onk, oñi,* тох.(б) *enkwe* – човек, мъж, мн.ч. **onkñi / eńkwi* – хора, и познатите от Авестата източни племена Хиаона. А древното произн. на името на **Шаохао** (Shaohao) 少昊 е било „**Tewg(h)ū“,** в др.кит. се е произнасяло **Тегу, Теугу**, и вероятно отразява същия митологичен образ. Най-вероятно значението на името е свързано с др.индоевроп. **tag* – владетел, водач, цар, в тох.(а,б) *tāś* тох.(а) *tāśśi* (мн.ч) – водач[8], пратох. *tāγs*, хетски *tak-*

Синцзян на Западен Китай. Марко Поло е посетил района през 1271 г. по време на пътуването си до Китай, и описва планината под името „Болор“. Имената Конгур и Музтарг, са най-древни и показват субстратен сино-кавказки произход, севернокавк. ф-ма **GwïntV*, в лакски и лезгински *q:unt*, в бирманските диал. *kunh, kunγ* – планина и севернокавк. акваш. *miži*, чамалал. *miz* – канара, голяма скала, цезки *mizo* – земя, акушки (даргвински) *muza* – планина, хълм, височина, арчински *moc:or* – планинско пасище, адиг., кабардински *bzā-pa* – скала, кавк. авар. *miç:ir* – острие, ръб, край, лакски *miç* – край, връх, в бурушастки **mus* – нос, край, остър край, в баски **mosu* – нос, лице, но също и връх, точка, място. (База данни Старостин)

[8] Думата е с древен прединдоевропейски, пракавказки произход, виж хуритското taš – водач. В хетски takkehal – герой, в хатски taš-tuppa – царски дворец, кипърски догръцки субстрат tako, древногр., античен македонски ταγοσ, атически гръцки strategos – военен командир, от stratos – войска и tagos – вожд, античен македонски tagonaga – аристократ!

kehal – герой, в ликийски *tas-, tesêni, tah-, teseti* – жрец, армен. *tagavor* – цар, др.гр. ταγοσ, др.балт. *po-togus*, келт. *pra-su-tagus* – водач, в ирл. *toghairm* – предсказател, гадател, защитник, водач, ст.ирл. *tovisaci* – вожд, *tighearn*, кимвър. *tigern*, корнуел. *teern,* бретон. *tigernus* – владетел[9], в ирл. *toigh* – предпочитан, *togair, togairim, togra,* шотл. *tograd*h – воля, желание, пракавказки / индоевроп. **tāgyu* – водач, владетел[10]. (26), (27) Среща се и в др.кит. 帝, съвр.форма *di,* др.кит. *tēks*, клас. клас. старокит. *tēh* – император, бог, и в евенк. *tegemer*, евен. *тэгъмэр*, орок. *тэгэтэгi* – цар. (28) Свещената планина за Шаохао / **Тегу, Теугу,** е планина **Чанлуо** (Changliu) **/** 長流 **Чжанлуо** (Zhangluo) 張流 , където залязва слънцето и където според китайската митологична традиция е живял и е погребан „Белия прародител“? Названието Чанлуо (Changliu), се е произнасяло в др.кит. като *drangru* / *ďangru*, *trangru* / *ţangru*, което е съпоставимо с тохарското *tsankar* – висок планински връх, енисейското **tïŋgvr* – висок, съотв. в кетски *tïŋəl*, котски *tïŋgïl* – висок, и с алтайското **t`aŋgiri* – бог, небе[11]. За планината на Шаохао / Тегу не трябва да се търси точна географска съпоставка с планината Конгур, а смислова, отнасяща се за планина, разположена в крайния запад,

---

[9] *Тигерини* – букв. зн.: владетелско племе (келтско племе).

[10] Случайно или не, се наблюдава и съвпадение на митичния Теугу (Тогарма) и етнонима тохари.

[11] Енисейското понятие е изолирано и няма паралели в останалите синокавказки езици, което показва, че то най-вероятно е заемка. от тох. *tsankar* – висок планински връх. (32) Вж. сходното чув. *čănkă* – стръмен, отвесен, в бълг. **чука, чукари**. Алтайското **t`aŋgiri* – бог, небе, е изконно понятие, в др.тюрк. *taŋ* (*tanγ*) – заря, изгрев, монг. *tergel*, евенк. *tärkan* – луна в пълнолуние, ст.корейски **tăr* (съвр.ф-ма *tăl*), ст.япон. *tuki* (сър.ф-ма *tsuki*) – луна, праалтайски **t`iolgu* – небесно светило, луна, което има и ясни ностратически паралели, в угрофин., коми **t[ö]lVč*, еским. **tanqi, tanŗik* – луна, лунна светлина, в езика на чукчите *tirkə* – слънце, ителмен. *tïsγin* – небесно светило, в дравид. ез. *tiŋgąl / tiŋkąl* – луна, от индоевроп. ез. проявление на същия ностратически корен има в германските езици, в готски, ст.норв. **tuŋgl*, ст.швед. *tungel*, ст.англ. *tungol,* ст.сакс. *tungal,* ст.вис.нем. *himil-zungal* – небесен свод, небесно светило, луна, звезда, в лит. *dangus* – небе, нострат. корен **tVlgV(nV)* – небе, небесно светило. (33), (34)

за географските представи на древните китайци. Въпросният Тогарма вероятно е бил древен индоевропейски бог или герой-прародител, от който са водели началото си много индоевропейски народи, вкл. и проникналите в най-източна посока тохари. В такъв случай във връзка с **tag* – владетел, водач, **Ави-тохол** би означавало „баща, прародител на царете“, т.е. пръв цар, пръв владетел, родоначалник, покровител на династията. При чувашите се срещат интересните имена *Тоғар, Токар, Тукар, Тукахар*. (29), (30)

Бележки:

1) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив. 2008, с. 136 – 138.
(2) Добрев, И. Прабългарското ханско име авитохолъ.
(3) Москов, М. Именник на българските ханове…, с. 144 – 146.
(4) Добрев, П. Преоткриването на прабългарския календар. С. 1994. 92 с.
(5) Степанов, Цв. Средновековните българи…, с. 59 – 73.
(6) Добрев, И. Прабългарското ханско име авитохолъ.
(7) Чăваш арçын ячĕсем (Чувашки мъжки имена).
(8) Магницкий, В. К. Чувашские традиционные имена. 84 с.
(9) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 99 с.
(10) Заимов, Й. Български Именник. 315 с., 324 с.
(11) Егоров, В.. Этимологический словарь чувашкого языка. Чебоксары. 1964. 29 с.
(12) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 459 с.
(13) Starostin, S. Altaic etymology. 310 с.
(14) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 8 с.
(15) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.
(16) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.
(17) Stetcuk, Valenyn. Etymological Table dictionaries of language families, Indoeuropean, Turkic, Finno-Ugric, Iranian,Germanic“.
(18) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. III. S-T, с. 9 – 10.
(19) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 90 с.
(20) Турчанинов, Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европе. 72 с.
(21) Чхетиани, Отто. История освоения массива Музтаг-Ата-Конгур. 2000.
(22) „Шанхаицзин“. Каталог гор и морей. М.1977. 44 с.
(23) Юань Кэ. Мифы Древнего Китая. М. 1967., вж. Миф о Шао-хао
(24) „Шанхаицзин“. Каталог гор и морей. М.1977. 152 с.

(25) YU Taishan, The Earliest Tocharians in China. Sino-Platonic Papers, 204 (June 2010), c. 26 – 28.
(26) An Etymological Dictionary of the Gaelic Language MacBain, Alexander Gairm Publications. 1982.
(27) Foclóir Béarla-Gaeilge (English-Irish Dictionary)
(28) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 228 с.
(29) Чаваш арсын ячесем…
(30) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 84 с.
(31) Москов, М. Именник на българските ханове. 175 с.
(32) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.
(33) Древнетюркский словарь. 532 с.
(34) Starostin, S. Altaic etymology. 1402 с.

2. ИРНИК И ГОСТУН, КУЕРНАК И ОРГАНА, ДУЛО И ЕРМИ

Ирник е втори по ред в „Именника“, възцарил се е също в годината на змията **дилом твирем** (змия-девети), която след 300 години би трябвало да се падне в 465 г. Според китайския календар годината 465 е точно година на змията. Управлява цели 150 г., също „библейски“ и митологичен срок. М. Москов измества годините му на управление с един 12-год. цикъл, съотв. 453-603 г. След него следва една от най-неясните личности в „Именника“, наместникът Гостун от рода Ерми. Той започва управлението си в годината на прасето, която според информацията от „Именника“ трябва да се пада в 615 г., и е такава според китайския календар. Управлявал е 2 години, т.е. до 617 г., или в периода 603-605, с корекцията на Москов. Тази година (605, или 617), в която властта поема Курт (Кубрат / Хоуврат), е година на вола според китайския календар.

Гостун е представител на друг род – Ерми, и е бил наместник или регент в продължение на 2 години на рано възкачилия се на трона Кубрат, който продължава династията Дуло. Гостун започва наместничеството си в годината **дохс твирем** (свиня / глиган-девет). В нито един друг известен източник името Гостун не се споменава. Но затова пък други два източника: „Бревиарий“ или „Кратката хроника“[1] на патриарх Никифор (IX в.), и „Хрониката“ на епископ Йоан от Никиу (VII в.), съобщават за Кубрат, че е бил племенник на **Органа** / **Аргана**[2] (Ὄργανος / Ἄργανος) според патриарх Никифор и на **Куернак (** **)** според епископ Йоан.

---

[1] От лат. *brevis* – къс.

[2] Вариантът на името Арган (Ἄργανος) е известен в Лондонския препис на „Бревиария“. (2)

Моравчик (Moravcsik, Byzantinoturcica, II, S. 220, 353) стига до логичния извод, че Гостун от „Именника“ е всъщност Органа на патриарх Никифор. Проф. В. Златарски също отъждествява Гостун с Органа – вуйчо на Кубрат (не може да е чичо, тъй като принадлежи към друг род) и стига до извода, че Гостун-Органа е бил регент на малолетния Кубрат, който е заел твърде млад владетелския трон, за което той съди косвено от големия брой години отредени на Кубрат като управление – 60 според „Именника“. (1)

„Хрониката“ на Йоан Никиуски е съхранена в 4 преписа на етиопски език, правени по превод на арабски препис, през 1601 г. Не е ясна съдбата на първоначалния изходен преведен оригинал, по който те са правени. Според различни специфични термини в текста Французов доказва, че вероятният арабски препис е правен около XII в., като превод на несъхранения гръцки оригинал, написан от самия епископ Йоан през VII в. (3) Поради това са натрупани много неточности при предаването на чужди имена и етноними.

Хрониката е преведена на френски ез. от Херман Зотенберг. (4) Интересуващият ни пасаж е: Lorsque les habitants de Byzance apprirent cette nouvelle, ils disaient que l’auteur de ce projet était **Koubratos**, chef des **Huns**, neveu d’**Organâ**. Cet homme avait été baptisé dans son enfance et reçu dans le sein du christianisme, à Constantinople, et avait grandi dans le palais impérial. Il avait été lié d’une étroite amitié avec Heraclius Ier, et, après la mort de celuI-ci, qui l’avait comblé de bienfaits, il était resté attaché par reconnaissance à ses enfants et à sa femme Martine (Когато хората във Византия научили новината, те казаха, че авторът на този проект беше Кубрат (Koubratos), вождът на Хуните, племенника на Органа (Organa). Този човек е бил кръстен като дете и приет в лоното на християнството в Константинопол и отраснал в императорския дворец. Той бил свързан с близко приятелство с Ираклий I, и след смъртта на последния, той останал верен към децата му и жена му Мартина). (5) Но

в по-стария си превод, публикуван в 1877 г., Зотенберг предлага друга версия, буквално от оригинала: Lorsque ces faits furent connus a Byzance, on disait que cette affaire avait ete insriree par **Qetrades** (ቀጥራድስ), chef du peuple des **Moutanes** (ሙጣንስ), fils du frere de **Kuernaka (**ኩርናካ **)**. (Когато тези факти станали известни във Византия, всички си казали, че това е дело на **Кетрадес / Qetrades** (ቀጥራድስ), вожд на народа **Мутанес / Moutanes** (ሙጣንስ), и братов син на **Куернака / Kuernaka** (ኩርናካ). (6) Тъй като не е знаел как да изтълкува тези названия, под влияние на познатия византийски източник (Патриарх Никифор), Зотенберг е приравнил Кетрадес към Кубрат, Мутанес към Хуни и Куернак към Органа. Думата „хуни“ се среща и на други места в „Хрониката“, но се предава по съвсем различен начин: *tunəs* ትቱስ , и като прилагателно ቱገሳዊ*tugasāwi*, което Х. Зотенберг чете като ቱንሳዊ *tunəsāwi* – хунски от ቱንስ *tunəs* – хуни, също като *tunəs* – ትቱስ и ቶንስ – *tonəs*, които нямат никаква прилика с ሙጣንስ– *moutanes* (*muthns*). (7)

Патриарх Никифор съобщава за същото събитие: „Минало известно време и господарят на хунския народ, заедно със своите управници и дорифории / doriphorii (оръженосци / squires, в бълг. превод – копиеносци) дошъл във Византия и помолил императора да приеме християнството. Той охотно ги приел и ромейските архонти станали кръстници на хунски архонти, а техните жени — на хунските жени. Те били дарени с императорски дарове и санове. Императорът удостоил със сана патриций техния хегемон (владетел) и после с благодарност ги изпратил в тяхната хунска страна“. Събитието е станало в 617-18 г. (8)

Независимо от трудностите с транскрипцията, в крайна сметка Кетрадес е Кубрат, народа Мутанес, вероятно е деформиран запис на Вутанес или Утанес, тъй като в етиопската писменост „геза“ приликата между ሙ „mu“ и ዉ „wu“ е голяма. Така че в недостигналия до нас оригинал, от където са известните днес 4 преписа, вероятно е било записано ዉጣንስ„Wuthns“, което може да е деформирано предаване на ВННТР

– внъндури/унугундури. При предаването на името Куврат, вместо 𐌁 „b“, вероятно неправилно е използвана 𐌈 „th“ и производната ѝ буква 𐌘 „thə“, напр. запис ще се прочете Kəbrdəs / Qeəbrdəs което е много по-близко до Кубрат? Друг вариант на възможната грешка е свързан с гръцкия запис на името **Κούβρατος > Коувртъ > Коуртъ,** като се е стигнало до деформиране на името в старобългарския текст на „Именника“, обяснено от проф. В. Бешевлиев[3]. (9) И при превода от гръцки на арабски вероятно името е било деформирано.

А що се отнася до името **Куернак** (Kurnak / Quernak), то показва недвусмислен паралел не с Органа / Аргана, както е предадено у Никифор, а с Ирник / Хернак. Вероятно Йоан Никиуски е ползвал неизвестен източник, споменаващ това име, като конкретна личност от края на VI – началото на VII в., а не като митологичен персонаж, както е в „Именника“.

Основният въпрос, който логично възниква, е каква е връзката между Гостун, Органа и Куернак (Хърнак)?

В. Бешевлиев посочва няколко версии за етимологията на прабългарското име **Гостун**: Според Куник името Гостун е идентично с иранските имена Γαστεις, Γαστειν и произлиза от староперс. *gasta*, съвр.перс. *gast* – отвратителен, лош, осет. иронски *goze, godza* – изпражнение, което е абсолютно нереално и куриозно. Според В. Абаев – от хипотетичното сармато-аланско *gasti* – гост, съхранено в имената от Пантикапей и Горгопия – Γαστείς, Γαστης, аналогично в ягнобски, пущунски *gašt*, шугнански, язгулемски *gax't*, кюрдски *geşt*, талишки *gêšt*, гилянски *gêštên*, персийски *gäšt* – отивам, вървя. (11) Окончанието *–ун*,

---

[3] Подобна форма на името **Куртъ** не е фиксирана в нито един източник, изкл. грешното предаване в „Именника“, обяснено от Бешевлиев. Така че всякакви аналогии, които се правят с тюрк. *qurt* – вълк / червей, от адептите на „тюркската теория“, са напълно изкуствени и неверни! (10) Тюрк. *qurt* е иранска заемка, от ср. перс. *gurg, gorg*, в съвр.перс., тадж., шугнан. *gurg*, и особенно гилян. *gurd* – вълк.

отговаря на осет. окончание *–on*, др.иран. *–ān/āna* за мъжки лични имена. (12) Според Вернадский Гостун най-вероятно е бил славянин ант, което изобщо не можем да приемем, предвид рода му Ерми, а и поради липсата на славяни в Приазовието, Западен Кавказ и прилежащите северни райони, и изобщо в управлението на Първата Българска държава. Според Б. Симеонов името Гостун произлиза от кощунство, ст.бълг. **кощунъ**, в смисъл на обиждащ, хулител, присмехулник, смешник, шегаджия, което е също изкл. несериозно. В. Томашек предлага друго значение на Гостун – силен, от угрофин. *kostan* – смел, или тюрк. *küstün* – силен. (13) Й. Вълчев стига до прозрението, че „гостун" не е име, а означава „заповедник", т.е. заповядващ от еднозначното чув. *kuštan*. (14) Само че етимологията, която е използвал, е невярна. Думата *kuštan* в чувашки е аналогична на бълг. *кощунство* и има изцяло отрицателен смисъл, лицемер, клеветник, сквернословещ, обиждащ, паразит, лъжец. Й. Вълчев се е подвел по татарската форма *köštən* – ходатайстващ, адвокат, която е възникнала вторично. (15)

Решението на загадката е просто и логично! **Гостун** наистина не е име, а друга дума, която при преписа на „Именника" на старобълг. ез. погрешно е възприета като име! Отговор на това дават алтайските езици: В тунгусоманджурски **gusin* – чичо, вуйчо, в евенкски *gusin, gutin, guhin,* евенски *göser*, улчийски, орокски *gusi(n)*, орочки *gusin*, нанайски *gusi*, удегейски *goso`, guse`* – чичо, вуйчо, улчийски *gočo,* орокски *goču*, солонски *gusu, guču*, нанайски *gučeke, guske* – чичо, близък родственик, в старояпонски *kaso*, среднов. япон. *kazo, kazo* – баща, съвр. япон. *ketsuen* – роднина, *gikei, gitei* – девер. (16) Протоалтайска форма **gus˜t,˜o,˜-č/(n)* се явява изолиран тунгусоманджурско-японски изоглос. (17) Но смятам, че тук трябва да поставим и чувашкото *kukka, kokki*, ТМ, евенското *kēγa*, *kiāγa* – вуйчо, нанайски, манджур. *kēkē* – старша сестра, вежливо обръщение към старша по възраст жена, солонски *χэχэ* – съпруга (аналогично по произход е и бълг. **кака**), при най-близко тюрк-

ско **aqa / aγa / ača* – вуйчо. (18), (19) Чувашката и ТМ форми обясняват и бълг. диал. **гаго** – вуйчо, неясно според БЕР.

Така че в текста „**гостунъ**“ е означавало просто **„вуйчо наместник“** и е загубило първоначалното си значение за по-късния преписвач, който го е написал като лично име, изпущайки името на историческата личност Органа, вуйчо на Кубрат, вероятно несъхранено при по-късния препис.

Патриарх Никифор дава и още една твърде важна информация за първоначална васална зависимост на Кубрат от Аварския каганат. За годините 634-635 Никифор съобщава: „По същото време господарят на унугондурите, Кубрат – племенник на Органа, въстанал срещу кагана на аварите. Той се отнесъл много зле с войската (аварския гарнизон), оставена от него (кагана) и я изгонил от своите земи. Изпратил пратеници при Ираклий и сключил с него мир, който запазил до края на живота си“. От 617/18 г., когато Кубрат вероятно е навършил пълнолетие, до 634 г. е бил васал на Аварския каганат. Този период е свързан с отслабване на Аварската държава. В 618 г. умира силният аварски каган Баян II. Това води до успешно въстание на славяните в 625 г. и образуване в западните територии на Каганата на първата славянска държава, управлявана от Само (франк по произход). Тя не просъществува дълго време и в 631-32 е присъединена от франкския крал Дагоберт. По това време в самия каганат избухва гражданска война поради избирането на нов каган, тъй като наследникът, брат на Баян II (името е неизвестно), ненадейно умира около 630 г. Благоприятната ситуация е използвана от Кубрат за обявяване на независимост.

В „Именника“ се съобщава за Гостун, че е управлявал (като регент или наместник) между годините дохс-твирем (година на прасето, месец девети) и шегор-вечем (година на вола/бика, месец трети), когато управлението поема Кубрат. Според китайския календар 615 г. е годината на прасето, а 617 – година на вола/бика, респ. с корекцията на Москов

603/605. Този период е съпроводен с масирано аварско и персийско настъпление срещу Византия. В 615 г. аварите и подчинените им славяни опустошават Западните Балкани, Далмация, стигат до Тесалия, обсаждат Солун. Персийските войски на Хосров II Правиз успяват да осъществят сериозна офанзива във Византия, като достигат Константинопол и окупират Сирия, Анатолия и Египет. Аварите и персите действат в синхрон и самото съществуване на Византия е поставено на карта. В тези трагични години император Ираклий е смятал да изостави Константинопол и да премести столицата на империята в Картаген – крайната африканска византийска провинция, отвоювана от император Юстиниан I.

Мощта на аварите в Източна Европа е голяма, което и обяснява попадането на българите под аварско васалство. А обикновено васалството се е скрепяло с брак, което се доказва косвено от името на първородния Кубратов син – Баян. Освен собственото си име Безмер, познато от „Именника“, той носи и аварското име Баян, което е името на силния аварския каган Баян II. Най-вероятно жената на Кубрат е била аварска принцеса, а „вуйчото“ наместник, неин близък родственик, съответно Безмер-Баян носи името на своя могъщ аварски дядо.

Името **Ерми** също е показателно, то се е срещало при аварите под формата Ермич (Ερμίτζις). Според К. Менгес и А. фон Габен е производно на монг. *эгэтэгй*, др.тюрк. *ermägü* – ленив, мързелив, което е неприемливо. (20) Според Б. Симеонов най-вероятна е връзката с калмик. *arm* – копие, *armъč* – копиеносец. (21), (22) Смятам, че много по-правилно обяснение е монг. *эrmэg* – мъжествен, храбър, смел[4], в др.тюрк. *ermäk* – живот, битие, *ermiš* – да бъде жизнен, и съотв. отрицателната

[4] В ТМ ез. този корен се е развил в отрицателен аспект, в солонски *эrmэk* – хермафродит (мъжеподобна жена), в манджур. *эrsun* – чудовище, в др.тюрк. *ermäklig* – отвратителен. (32), (33)

форма *ermäksiz* – нежизнен, отпаднал, респ. оттук е и значението на *ermägü* – ленив, мързелив. (23), (24) Така че името Ерми, Ермич е означавало да е жизнен, здрав, храбър, мъжествен и се е разпространило и у други народи!

Вероятно далечни наследници на това име са посочените от Заимов, Й, стари бълг. имена Ярмо, Ярма, Ярмен, Ярмин, Ярмил и съответните им заподнобългарски „Е“-форми: Ермо, Ерма, Ермин, Ермил. (25) Т.е. първоизточникът е бил **Ѣрми.** При осетинците има аналогични имена – Ерам, Ерман, Ермен, Ермине, също и при чувашите – Ерем, Ереме, Еремен, Еремкке, Ерми, Ермок, Ермул, Ермуш. (26), (27)

Личното име **Органа** е най-вероятно аварско по призход. Проф. В. Златарски го свързва с турското Орхан. При чувашите е известно като Орган, Органдей, Органей, Органя, Оргей, Оргинас, Оргун, Оркантей, Орки, Оркум. (28), (29) Виж в монг. *örgön*, бурят. *urgēn* – широк > манджур. *urgēn* – широк, евенк. *urgē*, евен. *urgө* – голям, тежък, др.тюрк. *urγa* – високо, голямо дърво, *örgi* – издигам се, *örgün* – високо място, трон. (30), (31)

И така, неясно кога (най-вероятно в края на VI в.), българите в Западен Кавказ са поставени под аварска зависимост. Но това е станало след разгрома на савирите, които са владели цял Северен Кавказ от Черно до Каспийско море. И както стана дума, името в този период представата за 12-год. животински циклов календар е проникнала в двора на Кубрат посредством аварското наместничество!

Неговото начало може да е било и в 603 г., която също е година на прасето. Тогава Тюркският каганат се разпада на Западен и Източен, започва междуособна война между тях и краткотрайната власт на тюрките над Прикавказието е прекратена. Тюркската опасност за аварите вече е отстранена и аварите, в съюз с персите, използват смъртта на император Маврикий (602 г.), като започват настъпление срещу Византия. Така че регентството на Органа най-вероятно е било по-дъл-

го от две години, а авторът на „Именника“ е обърkал двете „години на прасето“, нещо, което се забелязва и в годините на управление и на предходните владетели.

Друг възможен вариант е, ако приемем, че Органа е бил брат на самия Баян II и след смъртта на последния в 618 г. се е завърнал в Каганата, за да поеме властта, т.е. той е неизвестният каган, управлявал между 618 и 631 г.

Като трета възможност може да мислим, че годините, отредени като управление на Кубрат, всъщност са продължителността на живота му. В 617 г. Кубрат поема властта в свои ръце и веднага търси покровителството на Византия, като приема християнството със своите приближени във византийската столица. Липсват всякакви податки, че Органа е присъствал на това събитие и още по-малко, че също е бил кръстен! Кубрат използва и момента, че в 618 г. умира неговият сюзерен, аварският каган Баян II, и аварският натиск е отслабнал, респ. „гостуният регент“ Органа е заминал в Авария. В 634-5 г., Аварският каганат е в сериозна вътрешнополитическа криза и гражданска война поради избора на нов каган. Имайки зад гърба си договора с Византия и приятелството с Ираклий, Кубрат обявява своята независимост.

За родствените отношения с Аварския двор, говори и още един косвен факт. Когато умира Кубрат (665 г.) и синовете му разделят бащините земи, двама от тях, Кубер и Алцек, се преселват при аварите и са приети от тях, въпреки „предателството“ на баща им Кубрат.

Името Органа, беше напълно погрешно разчетено от В. Н. Залеская (специалист в Ермитажа), на един от пръстените, открити сред предметите на Перешчепинското съкровище. Тя предлага прочит **ΒΑΤΟΡΧΑΝΟΥ ΠΑΤΡΙΚΟΥ**. (34) Според Р. Рашев това четене е много съмнително и всъщност имаме също пръстен на Кубрат с идентичен монограм, което е очевидно. (35)

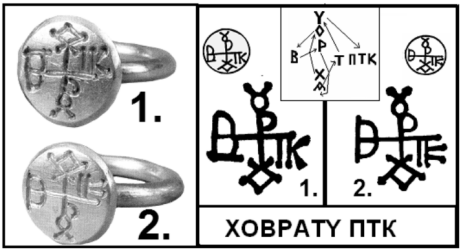

Сравняването на монограмите съвсем ясно показва, че те са напълно еднакви, но са правени от различни майстори, което обяснява и по-различната форма на буквите. Със сигурност може да се каже че става дума за два варианта на един същ монограм – този на Кубрат. Единият е изработен от византийски майстор **(1.)**, а вторият е неговата имитация от местен майстор, предвид лошото изписване или поточно копиране на буквите, подобно на рисунка, от човек незнаещ гръцкото писмо **(2.)**. Залеская чете името Органа, от „варварската имитация“ **(2.)**, както се вижда напълно невярно, дори и поради липсата на буквата **N**, която тя използва! Надписът „**ХОВРАТУ ПТК**“ – „На Кховрат (Хубрат) патриция“, потвърждава съобщението на патриарх Никифор за кръщението на българския владетел и получаването на титлата „патриций“ от император Ираклий.

О. Прицак поставя наместничеството на Органа в периода 603-605 г. и предполага, че победата на Византия над аварите на р. Тиса в 601/602 г. е спечелена благодарение на изпратена българска помощ от самия Органа, но основания за такова допускане напълно липсват и си противоречат с аварската зависимост на българите по това време! Въпреки това може да се предположи, че двамата са действали в съюз, само че в един по-късен период, когато Органа иска да се утвърди на аварския трон.

А. Колаутц и Х. Мийакава виждат в Органа предводител на утигурите кутригури, който побеждава Западните тюрки в 630 г. и загива година след това. Тези автори дори погрешно посочват, че името Органа фигурира в „Именника“, явно поради непознаване на източника. (36) Според тях всъщност става дума за Мохеду кехан.

Л. Гумильов изказва същото предположение, че българският Органа е тюркският владетел **Кюлюг Сибир хан** или в кит. изт.: Мохе-

ду кехан, (Moheduo kehan) 莫賀咄可汗, управлявал между 630 и 631 г. Кубрат е поставен от него като владетел на васалните българи и е негов родственик. Кюлюг-Сибир хан е от източната племенна група „дулу“, но е свален и убит чрез заговор, от противниците – западната група „нушиби“[5]. Л. Гумильов тълкува **moheduo kehan** 莫賀咄可汗 като Багатур-каган, което също е невярно. Моходу莫賀咄в епохите Вей-Тан, се е произнасяло като *mākgā(h)lïuk / mākgāluk*, т.е. славен, от тюрк. *maγ* – слава, *maγlüg* – славен, т.е. „славният каган“. (38) Името му се тълкува от Гумильов като **Bağatur Sepi Kağan,** или Ураг[6] Кюлюг Сибир хан, от тюрк. *ur* – поразявам *urγu* – оръжие, палка за нанасяне на удари, монголски *üre* – удрям, поразявам. (39) Подобна интерпретация няма

---

[5] Nushibi 弩失畢 : 弩 – съвр.ф-ма *nǔ,* клас.старокит. *nhā*, ранносредн.кит. *nhō*, зн. лък-самострел, арбалет. 失 – съвр.ф-ма *shī*, древнокит., клас.кит., *łit*, ранносредн.кит. (еп. Зап. Хан) *ljət*, (Изт. Хан – Тан) *sət (siet),* зн.: загуба, лишение. 畢 – съвр.ф-ма *bi*, древнокит., клас.старокит. *pit,* еп. Хан *pjət*, епохи Вей-Суй-Тан *pjit,* зн.: свършвам, край. Възстановка: *nhō-siet-pjit*. Предава тюркското *onγ-šadapït*, като onγ значи десен, в случая западен (при поглед на юг, която е посоката напред при алтайските народи) а *šadapït* е висша административна титла при древните тюрки, производна на *šad* – висш административен управител. (37) Или значението е: владение на десния (западния) *шад*, или *шадапат*. Титлата *шад* (в китайска транкр. 設, съвр. ф-ма *shè,* произн. в еп. Изт. Хан *sat,* Вей, Суй, Тан *set*), се е носела първоначално от принцовете, синовете и братята на тюркския владетел ябгу, които са командавали съотв. двете крила на армията. В др.тюрк / др.монг. **šat- / šit-, saty* – водач, издигнат, лидер, помощник, в монг. *šidar* > *shadar* – съветник, помощник. В монг. *šijd, šijdver* – решение, *šijdeh* – решавам, в др.тюрк. *šat* – смел, решителен, евенк. *siti,* орок. *site,* евен. *hiten* – смел, решителен, умен, или от друг корен, в монг. *šat,* др.тюрк. *šatu* – стълба, степен, етап, респ. ранг, степен в обществото. (48), (49), (50) В чув. *şit, şitĕn, šăt, šătar* – растеж, достигане, издигане. (51) Според друго мнение *шад* произлиза от согд. *ихшид* (*xsyd*) – сияен, светлост, т.е. сияен господар. (52) Трети го свързват с др.иран. *χšathra* – войн, аристократ. Хармата предлага друго решение, на името „Нушиби“ , в ср.кит. *nuo śi pjiet*, което според него е транскрипция на **Nu-Śäbir* < иран. **nu* < др.перс. *naiba,* средноперс. *nêvak* – бележит, изтъкнат, герой + **Śäbir* < **Śáβir,* т.е. савири-герои (Салмин), което не може да се приеме. Ако обаче 畢– *pjit,* предава звука *„r“*, тогава транскр. ще е **онг-шадапар**, което съвпада с монг. *shadar* – съветник, помощник.

[6] Гумильов го обяснява неправилно като ураган, бурен.

никакви исторически основания и неподкрепена от нито един извор, е плод на съчинителство. (40)

Привържениците на тюркската теория свързват нереално **Дуло** с тюрките от Източния Тюркски каганат, наричащи се племената Дулу, които нямат никакво отношение към събитията, свързани с Кубрат. Нещо повече, формата „Дулу“ е съвр. произношение на китайска транскрипция, а възстановката от епохата Тан на съотв. йероглифно изписване е друга: (Duolu)咄陸 [7] – *twiet-luk*, като отразява тюрк. *tut* – държа и *tölük* – сила, мощ, *tölüklüg* – могъщ, така че *tut tölük* ще означава „държащи силата, държащи мощта“. (41) Или дори и да се допусне съвсем хипотетично, че родът Дуло е представител на тюрките от Източния каганат, то названието ще звучи по съвсем друг начин (Тут Тюлюк), а не както е съвр. китайско произношение (Duolu).

Твърде неясно е защо епископ Йоан е нарекъл чичото на Кубрат – **Куернак** (ኩርናከ – Kurnak / Quernak), което показва, че те с Органа са различни личности. И това име пряко съвпада с предшественика на Органа (гостунът регент) според „Именника“ – митично управлявалия 150 г., владетел Ирник.

Името Ирник е сарматско по произход, познато е под формата **Арнак / Ернак** (Ἀρνάκης) при персите, познато е като сармато-аланско име в надпис от Танаис от II в., и под формата **Хърнак (Хернак)** се е срещало и при българите в XV в., а днес при чувашите – като *Ирнак, Ернука.* (42), (43), (44), (45) Обяснява се със сармато-аланското *arnak*, осет. *ærnæg*, хотаносак. *ārānaia*, авест. *auruna, ársna*, др.инд. *arana*, согд. *ārak*, тох.(б) *arāni*, – див, яростен. (46), (47) В. Кузнецов смята хунското Ернах за форма на аланското име Арнак и директна алан-

---

[7] 咄 – съвр.ф-ма *duō*, от класически старокитайски до периода Тан вкл. *twət (twiet)*, зн.: междуметие ох, ой. И 陸 – съвр.ф-ма *lù*, древнокит., клас.старокит. *ruk*, епохата Хан *rəuk*, епохите Вей-Суй-Тан *lïuk/luk*, зн.: суша, земя, континент, сухопътна войска. (53)

ска заемка. Това е типично сармато-аланско име със заплашваща етимология, „да бъде яростен към враговете“. П. Добрев предложи връзката с Еран / Херан, владетелят на хайландурите или олхонтор-булкар, и това е твърде интересна, но недоказуема възможност. Еран живее в същото време, отредено за Ирник – средата на V в.

Но много по-вероятно е обаче **Куернак / Хърнак** да е живял в края на VI в. и да е прекият предшественик на Кубрат. Освен това епископ Йоан посочва че **Кетрадес / Кубарт** е братов син на Куернак, т.е. последният е брат на баща му, или чичо. А Гостун / Органа е вуйчо (родственик по женска линия), т.е. те са различни личности. По какъв път епископ Йоан е записал това име не е ясно, възможно и от недостигнал до нас източник. Все пак Йоан, за разлика от Никифор, е съвременник на тези събития. Никифор посочва че Кубрат е племенник на Органа, без да уточнява родствената връзка.

Съставителят на „Именника“ не е имал никаква информация за този владетел, изключая името му. Когато е писан „Именника“ (не по рано от втората половина на VIII в.), родовата памет на българите, съвсем смътно е стигала до годините непосредствено преди възцаряването на Кубрат и наместничеството на „гостуна“ Органа, и напълно е възможно личността на Ирник / Куернак, поради неясния времеви хиатус, да е била изтеглена доста напред във времето и митологизирана, като далечен прадревен владетел, живял и управлявал в достолепна библейска възраст.

Какви са били събитията около налагането на аварската зависимост, пристигането на Органа и съдбата на Хернак (Ирник), е напълно неясно. Съвсем хипотетично мога да предположа следната възстановка на събитията: Годината на възцаряване на Ирник, която е „дилом“ или „година на змията“, не е 465 или 453, а доста по-късна. Както съобщава Михаил Сирийски, по времето на император Маврикий (582-602 г.) трима братя, които тръгнали от планината Имеон, достигнали до Меотида и Ромейските предели, и тъй като „аварите опустошили Мизия и Да-

кия по времето на Анастасий“ императорът предоставил правото на единия от тях Булгарос да се засели като съюзник. За другите двама се казва, че се заселили в Кавказ, в Барсилия и Аланската страна, като най-големият се наричал Хазариг. Също се казва, че българите и пугурите (двойно споменаване на българите) били някога християни и се заселили срещу прохода Торайски врати – Дарял в Кавказ[8]. Легендата е многократно дискутирана в историческата литература. Има наслагване на по-стари събития, свързани с идването на българите (барсилите – неназования брат) и хазарите от Имеон (Памиро-Тяншанската верига) и Централна Азия, с по-късни миграции. Българите и хазарите са в Кавказ още в I в.пр.н.е. – I в., според арменските източници и според Плиний, който говори за епагерити, сарматски народ в Кавказ, а Птолемей за пагерити, съседи на аорсите. Връзката и реципрочността на епагерити / пагорити и пугури е пределно ясна[9]!

Съвсем наскоро доц. П. Голийски обърна внимание на един съвсем немаловажен факт. Михаил Сирийски споменава, че „по времета на Анастасий, аварите бяха опустошили Горна и Долна Мизия и Дакия“. Аварското нашествие е 65 год. след възцаряването на Анастасий, т.е. няма как това да е император Анастасий I, тогава аварите са неизвестни в Европа! П. Голийски доказва, че този Анастасий, който споменава М.

---

[8] Названието идва от областта Тори в Грузия (днес Боржоми), където при гр. Каспи е минавал пътят към проход Дарял, или т.нар. „Грузински военен път“, съществуващ и днес.

[9] Като отстраним сарматския (осетински) суфикс за мн.ч. –tæ, тъй като информаторът на Плиний е ираноезичен (Митридат III, цар на Боспорското царство, разгромен от аорсите и римляните в 49 г., при управлението на император Клавдий: 41 – 54 г.), получаваме **пагири / пагери**, което е твърде близко до **пугури**. Споменати са и в „Ашхарацуйц“ като народа **пурк.** В „Добавка в ръкописа на Уистон“ **(**П. Голийски) откриваме формите: **ъпули**, **апури,** аналогични на **пурк.** Сравни с формите **епагерити** и **пагерити / пагорити.** Началното „а-“ във формите **ъпули**, **апури,** може да се обясни с абхазкия определителен член „а-“, поставян пред всички съществителни и пред чуждите заемки вкл. и етноними (свои и чужди), т.е. названието е било предадено чрез абхазки информатор.

Сирийски, не е император Анастасий, а негов едноименник, полководец по времето на Маврикий. При описанието на бунта на персийския пълководец Бахрам Чубин (Bahram Chobin)[10] в Персия, М. Сирийски съобщава, че свалените персийски шах Хосров II Парвис избягал при император Маврикий и поискал военна помощ срещу обявилия се за шах Бахрам, и Маврикий изпратил на цар Хосров, главнокомандващия тракийските войски Йоан, 2 000 човека... и Анастасий, който предвождал 2 000 арменци и българи...“. (54) Друг сирийски автор, Григорий Бар Хебрей, споменава дословно същото, само че завишава броя на изпратените войски, така тракийската и армено-българската войска са съответно по 20 000 души: „И Маврикий изпратил Йоан, военачалника на Тракия, с 20 000 души, и Анастасий, който командвал арменци и българи – също 20 000. И изпратил още 40 таланта злато за покриване на тези разходи. Хосров (Kesru) получил всичко това и потеглил към своята държава“. (55)

От тези съвсем конкретни сведения на сирийските автори се вижда, че през 591 г., група българи се появила на Балканите като съюзно население, и е подчинена на военоначалника Анастасий, с който те са взели участие в потушаването на бунта на Бахрам Чубин в Персия и възстановяването на трона на Хосров II Парвиз.

По-точни сведения за тези събития дава Бар Хебрей, който повтаря историята за преселването на тримата братя от Вътрешна Скития

---

[10] Бахрам Чубин (Bahram Chobin) е талантлив персийски пълководец, прославил се с разгрома на тюрките в битката при Херат в 589 г. След лична обида от страна на шах Хормизд IV вдига въстание, от което се възползват приближените на шаха, които чрез заговор го свалят и убиват. Бахрам се обявява за шах под името Бахрам VI и обявява възстановяването на старата Аршакидска династия, към която принадлежи. Управлява 1 година и е свален от Хосров II Парвиз с помощтта на император Маврикий (което е една голяма историческа грешка от негова страна). Бяга при бившите си врагове тюрките, където е убит по желание, и с подкуп от Хосров II.

(която съобщава и М. Сирийски), но уточнява, че това е станало в четвъртата година от управлението на Маврикий (586 г.) Така че в период 586-590 г. тези българи са се заселили мирно, като съюзно население (федерати) на Византия южно от Дунав, (за разлика от панонските българи, които в същото време, вече като поданници на аварите, грабят Илирик и Тракия). За това преселение съобщава и византийският историк Йосиф Генезий (X в.): „българите произлизат от аварите и хазарите, а своето име получили от владетеля им Булгар, който се заселил с разрешението на ромеите около Доростол (съвр. гр. Силистра). (56) Същото съобщава и Лъв Дякон в своята „История".

Ако погледнем годините според китайския календар в периода на управление на Маврикий, години на змията (дилом) са 585 и 597, а българите се появяват при Маврикий в 586 г. Оттук може де се предположи, разбира се съвсем хипотетично, защото преки извори не са известни, че въпр. Куернак / Хърнак или Ирник, е вероятният предводител на българите тогава, възцарил се най-вероятно в 585 г., и влязъл в съюзни отношения с Византия, като е изпратил и помощни войски под командването на Анастасий. След това, особено след убийството на Маврикий от бездарния узурпатор Фока и настъпилата криза в империята, аварите бързо налагат своята хегемония в Югоизточна Европа и са подчинили българите – византийски съюзници. Вероятно това е станало в 603 или в 615 г. И тогава Ирник / Хърнак е детрониран (вероятно и убит), и заменен са аварския наместник Органа! До подобен извод стига и М. Москов, само че свързва Куернак с Органа и смята, че Органа е митичният Булгарос на М. Сирийски. (57) Особено интересно е наличието в някои дигорски (западноосетински) нартски сказания, на отрицателен герой **Арган-Аурген**, който е враг на нартите и неговите войски често нападат нартските селища. Едно от обясненията на този персонаж, е именно „българският" Органа, чието име се среща в изворите и като Арган (Ἀργανος) у патриарх Никифор. (58) Що се отнася до вто-

рата част на името Аурген, бих могъл да го обясня с аварското самоназвание Варкон, Уаркон, вархонити / уархонити, т.е. Органа / Арган Аварина. А това ясно показва, че аварският наместник се е опитвал да разшири владенията си в посока на съседните алани.

Времето на V и VI в. е свързано с приток на нови емигранти към Кавказ и северните прилежащи територии. Около 463 г. голяма група от угорски и езиково алтаизирани късносарматски племена се заселват в региона. Това са савирите, оногурите, урогите (маджарите) и сарагурите. В периода 463-500 г. савирите се заселват в Дагестан и стават управляващо племе сред хонските / хунските племена, известни и като хуни-масагети (масаха-хона в армен. изт.). Хонското / Хунското царство става държава на савирите. По-старите заселници българи, барсили, хазари и алани-масагети (хони), са покорени от тях. Прокопий описва народите в Северен Кавказ: „...където от дясната страна на границите на Иверия, по разклоненията на Кавказ, обитават разни народи, между тях са аланите и абазгите, от старо време християни и към римляните дружествено настроени, също и зихите, а зад тях са хуните, наречени савири“. В този период названието хони / хуни започва да се приравнява най-вече със савирите. Стефан Византийски пише в V век за сапирите савири, че обитавали на река Акампис (Чорох), (в Западен Кавказ и) между Колхида и Персия. Така става ясно, че около 520 г., савирите контролират източното крайбрежие на Черно море и са установили приятелски отношения с източните римляни (византийците). Действията на савирите са локализирани по Черноморското крайбрежие на Кавказ: на север от Лазика покрай морето, където живеят абазгите (абхазците), зихите (адигейците) и сагините (по-точно саниги – адигското племе „жане“). Земите около Азовско море са били обитавани от „хуните утригури“, а от другата страна (на север) от Кавказ са живеели аланите, също водещи номадски начин на живот. В описания на племената, които в 550-552 г. обитават в близост до Кавказките пла-

нини като цяло, Прокопий пише за хуните, известни като сабири, че живеели на изток от зихите, които населявали северната част на понтийското крайбрежие. С други думи савирите са заемали земите, разположени от другата страна на Кавказ до зихит, и са били в непосредствена близост до аланите. На съвр. географска карта това ги поставя приблизително в Осетия. Топонимия, свързана със **савирите,** се е съхранила също в Централен и Западен Кавказ, което показва, че са били монголоиден народ и в определен етап от своята история са властвали над целия Севернокавказки регион. В Северна Осетия се срещат, в Дигория – Савир-ком (букв. Савирска клисура), р.Савир-дон (Савирска река), планината Савартизон-хох (Савирска планина). Етнонимът савири е съхранен в езика на сваните (картвелска, западногрузинска етн. група), които и до днес наричат съседите си карачаево-балкарци „савиар“. Това показва, че в ранното средновековие сваните са били непосредствени съседи на савирите и по-късно названието се е пренесло на кипчакоезичните пришълци – карачаевци и балкарци. Т.е. в този период са владели земите на Балкария и Дигория и са били подчинили българите и барслите под своята власт! В средата и началото на втората половина на VI век, сабирите/савири все още са сред племената, намиращи се в близост до Черно море. (59) Смятам, че именно савирското господство е причината за първоначалната алтайскоезична инфилтрация сред българската общност в Кавказ и е първоосновата за българо-чувашките езикови паралели. В. Бартолд смята, че в резултат на савирското господство в Кавказ савирският „прачувашки“ език станал език, говорен от българите и хазарите и „по всяка вероятност това е бил езикът, който сега е оцелял само сред чувашите“. Всъщност савирският език се налага изцяло върху хазарите, тъй като и основните места на заселване на савирите са именно в Източен Кавказ. Според Людмила Гмиря савирите са обитавали между устията на реките Аксай и Самур, Каспийско море и Източен Кавказ, в южната част на Прикаспийски Дагестан (от

град Махачкала до делтата на Самур) или около 160 км дълга крайбрежна равнина, която има стеснения на три места, образувани от планинските вериги, спускащи се към морето – от Махачкала до Избербах и Дербент. (60) В това отношение е интересно съобщението на Ал Масуди за хазарите, които по тюркски се наричали сабири, по персийки – хазаран, а по арабски ал-хазар. (61)

В 558 г. савирите са на върха на своето могъщество и контролират цял Северен Кавказ, от Колхида до Каспийско море, но тогава се появяват аварите. Новите нашественици първоначално побеждават утигурите и залите (сарматското племе, съобщено от Птолемей като *сали*), неочаквано разгромяват и савирите, както казва Менандър „Аварите скоро влезли във война с утигурите, после със залите, които били от унските племена, и съкрушили силите на савирите“. (62) Малка част от тях остават в съвр. Дагестан, за което свидетелства съвр. дагестанска народност авари / аварци. Но поради натиска и заплахата от Тюркския каганат, аварите не се задържат в Предкавказието и в 565 г., основната маса мигрират в Панония, като увлича със себе си по-голямата част от кутригурите. Тук в съюз с лангобардите разгромяват Гепидското кралство и се заселват в земите му.

Самите савири загубват предишната си мощ, част от тях се заселват в Кавказка Албания, други – в Армения (народа севордик), а трети се подчиняват на хазарите, чиято мощ е във възход. Хазарите по това време са васали и съюзници на Западно-Тюркския каганат, а след неговото оттегляне от Източен Кавказ в 658 г. наследяват ръководната му роля. (63)

За сблъсъка на новите нашественици със заварените народи – българи и алани, красноречиво говорят както Нартските сказания, за битките на нартите със северните нашествениците – народите **уангур** и **мукар**, или оногури и маджари (в староунгар. *moger*), така и самата унгарска генеалогична легенда, записана в „Унгарската хроника“ на Ши-

мон Кезай (XIII в.), която съобщаваща как братята Мадяр и Хунор (същите Мукар и Уангур), отвлекли дъщерите на князете Алан-Дуло и Белар – аланите (сарматите) **двали**, (съвр. осет. *tualtæ*) и **българите**. Самият етноним **Алан-Дуло** ни кара да мислим, че всъщност българската династия, управленчески род **Дуло**, произлиза от сарматите-двали, дуласите, днес част от осетинския народ, но тогава сарматско племе, преселило се в Кавказ, около I в.пр.н.е. – I в., заедно с **пагеритите (пугури)** или **внъндур-болгар**.

Дуло или двалите присъстват в Нартския епос и под още една форма **„Тулон“**. Буквално означава **„тули“** или народа **„тул“** (*tul*), тъй като *„–on“* е древно иранско оконч. за мн.ч., употребявано в осетински, само за етноними, напр. *Allon* – алани. Според преданието, „страната на тулонците“ се намирала в съседство с Куртатингската клисура, до планината Кариу. (64) И точно там арменската география „Ашхарацуйц“ помества народа кудети (Kowdētk), като съседи на туалите (двалите). Кудетите са осетините кударци, чиито предци са обитавали Алагирската клисура, съседна на Куртатинската. Или косвено може да се приравнят легендарните „тулонци“ с двалите (Дуло), които днес живеят основно в Южна Осетия, но първоначално са обитавали земите, съседни на тези две клисури в Кавказ.

Гадло изхожда от същата унгарска генеалогична легенда и счита, че зад Дуло се крие именно сарматското племе дуласи / двали. (65) Сармато-аланско име Δουλασ е открито сред надписите от Боспорското царство. Съвр. осетински форми са Дола, Дула, Дули. А Дулатæ, Дулитæ, Дулутæ (Дулаевы, Дулиевы, Дулуевы) са съответните осетински аналози на това име. (66) Заимов, Й. посочва българските имена от XIV в., Дуле, Дульо, Дулчо, Дуля, Дулян. При чувашите – Тула, Тулай, Тули, Тулли. (67)

Смятам, че името е във връзка с пущунското *ddála* – племе, *ttolэy, ttolgei* – група хора, прослойка, класа, осет. *dzыle* – общност, група, хора,

народ, племе, явно староаланското (сарматско) *dual / dwal / tual / twal*, е аналог на пущунското понятие. И. Стеблин-Каменский свързва пущунските и осетинските думи като производни на индоарийското ***tola***[11] – отряд, група хора, в хинди, пенджаб., непал. *dal*, маратхи *dala*, в дард. ез. *dala*, кховар. *dāl*, ория *dała*, в авест. *dara* – армия, въоръжен отряд, група хора. (68), (69) Т. Н. Пахалина, също смята че осет. *t/dwal* е от ирански (или индоевропейски) произход и го свързва с древноиран. ***t/dwar/lā*** или ***t/dūr/lā, t/daur/lā,*** разширение на индоевроп. корен ***t/deu*** – увеличавам се, раста, набирам сили, и предполага че тази дума е означавала също неголяма група от хора, семейство, род, племе, аналогично в келтски (кимврски) *deulu, theulu* – семейство, род.[12] (70)

Топонимът „маджар“, илюстриращ реално унгарско присъствие в района, е често срещан на територията на съвр. Кабардино-Балкария и по поречието на р.Кума, а крепост Оногурис е съществувала в Колхида, получила името си в памет на победа на местното население над пришълците оногури. За тези древни и враждебни първи контакти на древните българи и аланите с оногурите и маджарите говори и една интересна българо-осетинска дума, в бълг. **унгурин** – проклетник, лош човек (обида), **унгури** – злодеи, в осет. *agъirtæ / agurtæ* (**агури**) – скитници, злодеи, разбойници. (71) Българското **унгур** се е изговаряло с начална носовка **ӈгур,** идентично на осетинската форма. Агурите са страшен и силен народ „хранещ се само с кръв и мляко“, който нападал всичко и всички по пътя си. Според Абаев това са оногурите, които той погрешно свързва с древните българи и тълкува превратно и невярно като

---

[11] Сравни с балтийското и тракийското *dulo, dulos* – дете, потомък, ирландското *diulach* - младеж. (75) В древногръцки τελοσ – семейство, род, племе, опълчение, войска. (76)

[12] Вероятно имаме индоиранско наследство, или ностратическо понятие в тюрк. ез., в чув. *tüle* – род, раса, *tülen* – размножаване, в чагатайски, и в езика на алтайските тюрки (кумандинци, телеути, лебединци), киргиз., татар., башкир. *töl* – род, раса, размножаване, потомство. (77)

он-огур/огуз или 10 рода, по инерция на традиционната заблуда. (72) В случая решението е друго, в санскрит *aghaŕ* – дявол, зло, перс. *ughrī,* тох.(б) *eñcare* – неприятен, недружелюбен, враждебен, съотв. самоназванието оногури / унгури, от което произлиза и съвр. „унгарци“, е вторично насложено над това иранско понятие и предвид историческата обстановка, трайно е останало в езиците на българи и осетинци. Интересен факт е наличието на хидроним Кафяр-Агур, река приток на р.Уруп и планина Ангур, разположена при сливането на реките Кафяр и Кафяр-Агур в Карачаево-Черкесия. (73)

„Нартският епос“ споменава и аварите. В „Сказанието за Урузмаг и сина на Хаммиц, Батраз“ се казва, че „войската на (народа) авари приближава, изгаряйки и изтребвайки всичко по пътя си“. В сказанието „Раждането на Батраз“ се казва, че баща му Хамиц се оженил за аварска принцеса – красавица Агунда, дъщерята на Сайнаг-алдар“. Сайнаг-алдар е силен самостоятелен владетел, който ту воюва с Нартите, ту е в приятелски отношения с тях. Неговите владения били по р.Уруп, но също между „Ак-дениз и Кара-дениз“, т.е. Азовско и Черно море, на Таманската равнина. Трябва да се посочи, че преди всичко в осетинския Нартски епос никъде не се споменават кавказките аварци и племената от Дагестан. Самото название на кавказките аварци в съвр. осетински е съвсем друго „солы“ (мн.ч), и „солиаг“ (ед.ч.) (от самоназванието на един от кавказо-аварските родове Sul, в мн.ч. Sulul). Географските ориентири, свързват аварите на Сайнаг алдар (в Нарт. епос – Ауари), не с Източен, а със Западен Кавказ и Западното Предкавказие, или р. Уарп – Уруп и Таман – „Тамани быдыр“ (Таманска степ, Таманско поле). (74)

Нартският епос е съхранил и названия, свързани с българите, въпреки че този въпрос е много слабо проучен, а в българската литература – изцяло непознат. В осетниските предания се среща хидронима и топонима *Bælq*, река приток на Терек и областта, през която преми-

нава. Това е съвр. р. Малки протичаща през Кабардино-Балкария и вливаща се в Терек. Кабардинците и днес наричат р. Малки, с името **Балк**. Според Л. Г. Лопатинский, съвр. название **Балкария**, произлиза именно от хидронима Балк. (78) Всъщност, топонимът и хидронимът идват от названието българи (**булкари** в „Историята“ на Мовсес Хоренаци), и показва че древните българи са обитавали Западен Кавказ и са оставили своето име в названието Балкария.[13] В абхазките варианти на Нартските сказания, долината по горното течение на р.Кубан се нарича Ашвады – „полето Ашва“ и Ашватвы – „страната Ашва“. Тук нартите воювали с великаните. Ашва идва от Ашуя – страната на абазинците в най-западните части на Кавказ в съседство с Черно море. В адигските нартски предания същият този район се нарича Барс-губгъуэ или „Барсово поле“ и се свързва с народа барсили и страната Барсилия. Барсилите са част от българската общност, както в Кавказ, така и на Балканите – „бърсяците“ в Македония. (79) Под друга форма „бурка“, „бурдари“ или „бурсари“, българите/барсилите също присъстват в Нартския епос. Според легендата на осетинците от Куртатинската теснина (куртагитите), записана от Пфаф, преди техните деди да се заселят тук, е обитавал загадъчният народ **Бурдартæ** или **Бурсартæ**. Местното население си го обяснява като русокоси, жълтокоси, от осет. *bur* – жълт, светъл. Всъщност **Бурдартæ** би означавало **бурдари** и **Бурсартæ** – **бурсари**, тъй като –тæ е частица за мн.ч. (сравни с **бар-**

[13] Днес в произведенията на някои „балкарски историци“, като Мизиев, напр., тюркоезичното население на Балкария, се представя като пряк наследник на Кубратова България. Това е една от проявите на балкарския пантюркизъм. Трябва да се знае, че няма нищо вярно в това. Съвр. карачаевци и балкарци са много късно население, потомци на кумани, заселили се в Кавказ, едва в Златноордински период и особено след опустошителния поход на Тамерлан в 1399-1402 г. Тези кумани се заселват сред асите, коренното до тогава население на Балкария (дошли тук след разпада на Кубратова България и изселването на българите, от които е останал само топонима), смесват се с тях и постепенно налагат езика си, поради числеността си превъзходство.

сили). В преданията на осетинците дигори има мъгляви спомени за митичната област **Бурка**, намираща се в близост с техните земи, където обитавал някакъв митичен народ „царциатæ“, загинал от природни бедствия и глад. Топоними свързани с „царциатæ“ са разпространени в Алагирската, Кобанската и Трусовската клисура в Сев.Осетия и около Казбек между Южна Осетия и Грузия. (80) Според добрия познавач и изследовател на „Нартския епос“ Борис Алборов, е съществувала реална област **„Бурка“**, разположена в Западен Кавказ в земите на съвр. Балкария и Дигория. **Дори Албаров смята, че родът Бората от „Нартския епос“ всъщност отговаря точно на загадъчните бурка.** Те са споменати в арменската география „Ашхарацуйц“ като народа **пурк**, разположен между зихите и цанарите, следователно народът **пурк** е живял някъде на Моздокската равнина, простирайки се до зихите на Черно море. Това е територията на съвр. Северна Осетия и Кабардино-Балкария. **Пурк** от „Ашхарацуйц“ точно отговаря на осетино-дигорското **Бурка,** заключава Борис Албаров, известен изследовател на осетинските предания. (81) Или ако продължим логичните разсъждения на Алборов, виждаме, че загадъчнтите **бурка / пурк** отговарят точно на Плиниевите **епагерити** и **пугурите** на М.Сирийски и барсилите (бурсари). Пугури / бургари и съотв. епагерити / пагорити са едни от най-древните названия на българите в Кавказ. В потвърждение на казаното, каганът Йосиф в писмото до Хасдай ибн Шафрут, посочва града **Бурк**[14]**,** намиращ се в западните покрайнини на държавата му. (82) Вероятно отговаря на ранносредновековната крепост **Бургустан / Боргустан**, раз-

[14] „...6. С западной стороны Ш-р-кил (Саркел), С-м-к-р-ц (Тмутаракань-Таматарха), К-р-ц (Керчь), Суграй (Сурож/Сугдак), Алус, Л-м-б-т (Ламбат), Б-р-т-нат (Бартанат), Алубиха, Кут, Манк-т (Манкат), **Бурк**, Ал-ма, Г-рузин.“. (С. Плетньова) Названието Г-рузин, озн. Грузия. Това е екзоним, който се появява в началото на нашата ера, от ср.перс. *gurğ / gurğān*, аналог. на ср.перс. *vrkān / waručān* – вълк, вълча страна. Заето в арамейски (сирийски) *gurz-ān / gurz-iyān* и араб. *ǰurǰan / ǰurzan*. От арамейски е попаднало и в хазарски юдейски.

положена в близост до Хумар, съвр.селище Рим-гора, на 17 км от Кисловодск. През VI – IX в. тук е имало селище и добре укрепена крепост. Некрополът Клин-Яр е принадлежал на нейните жители. А те са били древни българи и алани. В близост, в района на Кольцо-гора, са открити салтово-маяцки селища. В района на Кисловодск са открити древнобългарски некрополи. Районът между Теберда, Хумар, Кисловодск и Рим-гора (Бургустан), е бил гъсто заселен. Името Боргустан или Бургустан, местното карачаево-балкарско население тълкува като „твърдо място“, респ. твърдина или крепост, но това е късна интерпретация. (83) В случая е пределно ясно, че това е хазарският град Бурк, название, което отразява българския етноним.

Самият нартски род Бората също директно се свързва с българите. Единият от седемте синове на Бурафарнæг, старейшината на рода Бората, се нарича Болгар. Алан Туаллагов свързва това българско присъствие с ранното упоменаване на българите в Кавказ от Мовсес Хоренаци. Съдържанието на разказа е свързано с това как Болгар отмъщава чрез хитрост, като отвлича табуните с коне на другите нарти, тъй като те прогонили баща му от тяхното (нартското) селище, защото останалите нартски родове се отнасяли с недоверие към рода Бората. Това може да се обясни с възможността, че Бората олицетворяват заварените сарматски племена в Кавказ, с които се сблъскват идващите от север алани. Сарматите вече са уседнали, част от тях се занимават и със земеделие, за разлика от аланите-номади, които ги възприемат като родственици, но не чак дотам, приписвайки им отрицателни според техните виждания, черти – стремеж към богатство и уют, занимаване със земеделие[15], а не с „балц“ – военни грабителски походи, смятани за висша форма на мъжество и героизъм и основно занимание на мъжете войни. Независи-

[15] По записите на Мусо Цаллагов „Фолклорни материали“, от разказа на Ягор Бигулаев (1932 г.) се казва, че в Северна Туалетия (Двалия, Двалетия), живял някога силният народ царцата, който бил постигнат от някаква заразна болест (гып) и те умирали със стотици. И.

мо от изключителното рядко срещане на сюжета за Болгар (само в едно сказание, записано в Южна Осетия), самият факт, че се среща като име сред героите на един от нартските родове, говори за някаква далечна остатъчна народна памет сред осетинците, за някогашен съседен народ на име „българи“. (84)

Савирите също присъстват в Нартския епос, като народа *Særæbi / Særæbitæ* (85), което пък кореспондира със съобщението на Птолемей (кн.5) за народ „серби“, съседи на „валите“, т.е. двалите, живеещи в Кавказ. Вероятно това са савири, които са проникнали в Кавказ по-рано, няколко века преди основната им миграция около 463 г., но не по-късно от средата на II в. (времето на Птолемей).

Натискът на тази вълна на нови нашественици, идващи от Средна Азия и Южен Сибир (археологически за това говори залезът на саргатската и съседната ѝ таштъкска археологически култури в Западен и Южен Сибир) е предизвикал раздвижване и сред българите (внъндури-уногундури[16]), които са потърсили контакти с Византия при управлението на Маврикий, когато начело е хипотетичният Булгарос-Ирник, а след това и при наследника му (племенник – братов син) Кубрат. Раз-

---

Джанаев, запис в с.Кесаты Кау, 1932 г.). В Санибанската теснина „ущелье“ народните предания твърдят, че на север от селата Старая и Верхняя Саниба, по пътя към село Верхнее Кани, на планинския склон и близо до реката, се намират древните селища на народа царциата, който загинал от чума (рын). Умрелите погребвали в катакомби. Това станало преди 2000 години според разказвача Гатази Дзусов. Що се отнася до названието царце / царца, то е митично. Значението е неясно. Днес в осет. *carcatæ* означава нещо приказно, удивително. Но може да посочим и диг. *cæræg* – местен жител, туземец, т.е. старо, заварено население.

[16] Названието **„уногундури“** се явява пълен синоним на етонинма „българи“. М. Хоренаци го е предал като **Վղընդուր**(Vlëndowr), който би трябвало да се прочете в староарменски като „Влъндур“, а не „Вхъндур / Вгхъндур“ какъвто е съвр. прочит. Това е така защото в староарменски буквата „ład“ **ղ**, е предавала звука „л“. Но с развитието на езика, в периода IX – XI в., постепенно **ղ** започва да предава звука ġh. И в същото време, от други източници (хазарски – писмото на каган Йосиф, арабски) се вижда, че българите са наричани ВННТР, или **венентери,** което е останало и в унгарски като **„нандор“** (nándor). Грешката на М. Хорена-

бира се, това е само една хипотетична примерна възстановка на събитията и опит за синхронизация между крайно оскъдните източници!

ци, вероятно е резултат от неправилен препис на етнонима, от изходния сирийски оригинал (книгата на Мар Аба Катина или Мараба Мцуримски), тъй като в сирийското писмо „ламед“ ܠ (л) и „нун“ ܢ (н) са твърде близки и лесно могат да бъдат объркани от чужд преписвач, особено като се отнася за чуждо (несирийско и неарменско) име. Но в същото време светлина по въпроса хвърлят и китайските източници. Китайските хроники съобщават, че управляващият род при юечжите (Yuezhi) 月氏, (тохарите Арсите / Роучжи 月氏) е наречен **Вен** (Wen) 溫, чиито представители управлявали държавите, създадени от Юечжите (Арси) в цяла Средна Азия, след като последните напуснали Гансу под натиска на Сюнну в 165 г.пр.н.е. В „Ханшу“, гл.94б, се съобщава, че владетелят на „Малките юечжи“ (тези, които останали в прародината и се подчинили на Сюнну), станал васал на шанюя (shanyu), чиито владения били в района на старата столица на юечжите – Чжанйе (Zhāngyē) 張掖 (съвр. пров. Гансу), се титулувал Веноуто-ван (89 г.пр.н.е.), като се предава със същия йероглиф (wēn) 溫. По този въпрос А. Малявкин пише: „Титлата **Вен-ван** (**Wen-wang**) 溫王 се съобщава в повечето китайски източници, но подробна информация за нея няма. Може да се предполага, че в случая това е обозначение на родоплеменно название съществувало при юечжите“. (150) Цялата титла е „веноутован“ (wēn ǒu tú wáng) 溫偶駼王 (86), като възстановката на произношението в епохта Хан е било ᵈwānnγwātu / ᵃwānnγwātu (Старостин), ᵃuənnγəuduo (Шуслер), или ᵃwonnγuwthu / ᵃwonnγuwdu (Бъкстър-Сагар), посл. йероглиф wáng 王 озн. владетел, княз. Съчетанието „оуту“ (ǒutú) 偶駼(nγwātu, nγəudu, nguγdu или nγuwthu) не е дума, двата йероглифа като израз озн. чифт, двойка ниски коне (駼 – нисък кон „таоту“, вид „пони“), поради което Н. Бичурин го е превел по смисъл като караул, охрана, граничен княз, а В. Таскин като военен лагер, дори го сравнява с тюрк. *ordu* – орда, войска, което също не е особено удачно. (87), (88), (89) Или съвр. кит. прочит „wēnǒutú“ може да се приеме за китайска транскрипция на чуждо некитайско название, което в епохата на династията Хан е звучало като ᵃuānnγudu/r ᵃuonnγuuthu/r, т.е. владетелят на „Малките Юечжи“ е бил всъщност владетел (ван) на народа **уоннгутури, което изцяло и очевидно е идентично с уногундури** (Οὐννογουνδουροι, Ουνογουνδουροι). **Или казано с прости други думи, българите произлизат от управляващото племе/род у арсите-тохари, известни от китайските източници като Юечжи.** Етимологията на названието се вижда в тохарския език. **Вен** (Wen) 溫 (зн. на йероглифа – мил, приятен, топъл, но в случая предава фонетично чуждо име). Китайското понятие 溫 – мил, приятен, е стара тохарска заемка, от тох.(а) *wañi*, тох.(б) *wīna* – удоволствие, приятен, тох. (б) *wināññentär* – радостен, щаслив, произв. на праиндоевроп. **wēn(h$_x$)iyo* – хубав, красив, надежден, авестийски *vanaiti* – славен, победоносен, санскрит *vanati* – харесвам, радвам се, победоносен, ликуващ, *vanas* – любов, ст.англ. *wine* – приятел, старонорв. *vänn* – надежден, красив. (Д. Адамс) Ванитар или Вандар (Wānitār / Wāndār) е герой от „Авестата“ син на Ирадж (първия цар на Иран). Името означава „Победител на мрака“ или „Победител на злото“. (Ф. Юсти) Сравни тох. *wināññentär* с *вннтр* (*венентер / внъндур*), като смислово сходно значение: носители на щастието, на бо-

Категорично няма никаква причина нито една, нито и половин даже податка от познатите ни извори, които пряко да свързват Атила с българите, респ. Авитохол-Ирник да се приравняват към Атила-Ернах, въпреки традиционно разпространеното мнение.

За българи в Европа (изкл. Кавказ), никой и никъде не говори преди 480 г., до управлението на император Зенон. Често цитираният „Анонимен хронограф“ от 354 г.[17], в който се споменават българите, в т.нар. „Liber generationis II“ (или втора редакция на документа) всъщност е по-късен препис.

Управленията на двата митологични персонажа Авитохол и Ирник са сметнати механично, съобразно представата за една епоха. Напр. при осетинците в „Епоса за нартите“ 300 години са една митологична епоха. Затова владетелят родоначалник управлява една цяла епоха, а наследникът му – половин или 150 г. Така че получаващата се начална година на управление на Авитохол – 165, или 153, едва ли е свързана с някакво събитие, а по-вероятно е плод на механичното изчисление! Но дори да е имало някакво важно събитие през II в., за него, към края на VIII в., вече не е останал никакъв спомен. Въпреки това може да се допусне, както прави проф. М. Москов, че най-вероятно съставителят на „Именника“ е свързал годината на смъртта на българския прародител с годината на смъртта на Атила, която му е била известна, следвайки

жествената предопределеност (*qut* – при тюрките, *χwarna* при иранците). Смислово производно на същия индоевроп. корен, както и славен, възхваляван, т.е. добър, надежден и т.н., Внъндури – славния, „богоизбрания“, управляващия род! В етимологичния речник на Дъглас Адамс още *wäntare* означава действие, *wäntreśśe* – силен стремеж, *weñenta* – възхвалявящ, тох. (а и б) **weñ* – говоря, възхвалявам, и като първооснова той посочва прототохарското ***weonduru,*** съотв. в санскрит *vandāru* – възхвала, в протоиндоевроп. **wn̥dr̥wo* > пратох. **we/onhdoru* / **we/onγdoru* – слава, възхлвала. Буквата ñ = nh/nγ, се произнася като „меко н“ или като „нх“.

[17] (Chronographus anni CCCLIIII), календар притежание на римския аристократ и християнин Валентин, изработен от калиграфа Фурий Дионисий Филокал. Съхранени са негови преписи.

обаче само контекста на събитията. Атила воюва с Римската империя, а нейната наследница със същото име е Ромейската (Римска) или Източноримска империя, която е смъртен враг на българите. Атила също се превръща в една легендарна личност за хората в Европа от Ранното Средновековие. Той присъства в скандинавските саги и в преданията на други народи, напр. германците и унгарците, като последните също го смятат за свой прародител.

Бележки:

(1) Златарски, В. История на българската държава през средните векове Т. I. История на Първото българско царство. Част I. Епоха на хуно-българското надмощие (679 – 852), с.130 – 145.
(2) Гръцки извори за българската история. Т. III. 294 с. : бел. а под линия
(3) Французов, С. А.. Хроника иоанна никиуского: некоторые особенности языка и содержания // ПСТГУ III: Филология 2010. Вып. 4 (22). с. 77 – 86.
(4) Zotenberg. H. Catalogue des manuscrits éthiopiens (ge'ez et amharique) de la Bibliothèque nationale. – Paris: Imprimerie nationale, 1883. 460 с.
(5) John, Bishop of Nikiu: Chronicle. London, 1916., CHAPTER CXX, 47
(6) Zotenberg, H. Catalogue des manuscrits éthiopiens (ge'ez et amharique) de la Bibliothèque nationale. – Paris 1877. 222 с.
(7) Мингазов, Шамиль Рафхатович. Кубрат – правитель великой болгарии и кетрадес – персонаж иоанна никиусского. Казань. 2012.
(8) Гръцки извори за българската история. Т. III. 294 с.
(9) Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите. Античное Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности, Издательство „Наука", Москва 1967, с. 237 – 247.
(10) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. с. 145 – 146.
(11) Абаев, В. И.. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М. 1965. 12 с.
(12) Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите…
(13) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. с. 140 – 142.
(14) Москов, М. Именник на българските ханове. 173 с.
(15) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (А-Р). 319 с.
(16) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1 (А-НГ). 175 с.
(17) Starostin, S. Altaic etymology. 575 с.
(18) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (А-Р). 303 с.
(19) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 386 с., 445 с., 480 с.
(20) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 180 с.

(21) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 118 с.
(22) Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. С. 1981. 151 с.
(23) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 902 с.
(24) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 181 с.
(25) Заимов, Й. Български Именник. 359 с., 148 с.
(26) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 94 с.
(27) Чăваш арçын ячĕсем
(28) Магницкий, В. К. Чувашские традиционные имена. 62 с.
(29) Чăваш арçын ячĕсем
(30) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 283 с.
(31) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 614 с., 388 с.
(32) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 465 с.
(33) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 181 с.
(34) Съкровището на Кубрат, култура на българи, хазари, славяни. Сборник (В. Залеская, И. Засецкая, К. Каспарова, З. Лвова, Б. Маршак, И. Соколова, М. Щукин). С.1989, с. 43 – 44.
(35) Рашев, Р. Прабългарите през V – VII в. С. 2005. 121 с.
(36) Византийские исторические сочинения: „Хронография“ Феофана, „Бревиарий“ Никифора“. М. Наука. 1980.
(37) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 367 с., 519 с.
(38) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 335 с.
(39) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 614 с.
(40) Гумилёв, Л.Н. Древние тюркы. М.1993. 465 с.
(41) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 571 с., 579 с.
(42) Стоянов, В. Кумано-печенежки антропоними в България през 15 в. С. 2000. 217 с.
(43) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895. 27 с.
(44) Чăваш арçын ячĕсем
(45) Магницкий, В. К. Чувашские традиционные имена. 39 с.
(46) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 179 с.
(47) Разторгуева, В., Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1. (а-ā) М. 2000, с. 221 – 222, 226 с.
(48) Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006. 891 с., 890 с.
(49) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 521 с.
(50) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 99 с.
(51) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). с. 123 – 124, 451 с.
(52) Древнетюркский словарь. Лениград. 1969. 519 с.
(53) Starostin, S. A dictionary of Chinese characters.
(54) Сириец, Михаил. Хроника. (пер. Р. А. Гусейнова) Текст приводится по изданию: Сирийские источники XII-XIII вв об Азербайджане. Баку. АН АзССР. 1960.
(55) Hebraeus, Bar. Chronography., IX. The Second Kingdom of the Greeks. Translated from Syriac by E. A. Wallis Budge (London, 1932)

(56) Гюзелев, В., Божилов, И. История на Средновековна България VII – XIV в.. Т. 1. С. 1999. 60 с.
(57) Москов, М. История на българските ханове. 201 с.
(58) Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи, Владикавказ, 1992. с. 188 – 189 (Нартският епос или Нартските сказания, е цикъл от легенди, разпространен основно сред осетинците и някои от съседните им кавказки народи. Нартите за полубогове, герои със свръхестествени способности, но смъртни. Самата дума „нарт“ се обяснява чрез индоевроп. ез. като мъж, юнак, герой. Произходът на епоса е свързан със сарматските и аланските племена и е възникнал още в Средна и Централна Азия, откъдето те мигрират към Кавказ).
(59) Салмин, А. Сувари-Българи-Чуваши. Саарбрюкен. 2014., гл.1.
(60) Салмин, А – пак там.
(61) Новосельцев, А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Глава третья. Восточная европа V – первой половины VII в. И образование хазарского государства, 3. Происхождение хазар глазами их современников.
(62) Византиец, Менендр. История, откъс 5
(63) Салмин, А. Савиры на кавказе. Лавровский сборник : материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010 – 2011 гг., с. 22 – 28.
(64) Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи, Владикавказ, 1992. с.168 – 170.
(65) Гадло, А. В. Этническая история Северного Кавказа IV – X вв. Л.1979. с. 117 – 118.
(66) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 93 с.
(67) Чăваш арçын ячĕсем.
(68) Стеблин-Каменский, И. Этимологический словарь ваханского языка. С-П. 1990. 222 с.
(69) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.
(70) Камболов, Т. Т. Очерк истории осетинского языка. 6.2. Осетинские субэтнонимы.
(71) Илчев, Стефан. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С. 1998. 525 с.
(72) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К с. 36 – 37.
(73) Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи, Владикавказ, 1992. с.186 – 187.
(74) Авары vi века на северном кавказе и в осетинском нартском эпосе (к постановке вопроса). Научно-теоретический журнал „Научные проблемы гуманитарных исследований“ Выпуск 10 – 2011. с. 104 – 105.
(75) Foclóir Béarla-Gaeilge (English-Irish Dictionary)
(76) Indo-European etymology by Starostin, S.
(77) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 261 с.
(78) Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи, Владикавказ, 1992. 86 с.
(79) Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи, Владикавказ, 1992. с. 120 – 121 с.
(80) Цагаева, А. Дз. Топонимия Северной Осетии. Орджоникидзе, 1975. Т.1. с. 180 – 181.
(81) Алборов, Борис. К 120-летию Со дня рождения из неопубликованного. этноним „Царциатæ“ осетинских нартских сказаний.
(82) Плетнева, Св. Хазары. М. Наука 1986. 10 с.

(83) Кузнецов, В. А. Алано-осетинские этюды. Владикавказ. 1993. 30 с., 39 с.

(84) За пръв и единствен път историята на Болгар, сина на Бурафарнæг, е публикувана през 1940 г., като фолклорен материал от Южна Осетия. („Хуссар Ирыстоны фольклор“ („Фольклор Южной Осетии“). Сталинир, 1940, с. 75 – 77; по разказ на Беджызаты Леуан (Леван Бегизов). През 2010 г. книгата е преиздадена на осетински език: „Нарты кадджытæ: Ирон адæмы эпос. Дзæуджыхъæу: ИПО СОИГСИ. Фæндзæм чиныг. – 2010. – 766 ф. „Нартовские сказания: Эпос осетинского народа“. Книга 5. Владикавказ, 2010 г., с. 486 – 488.“ Разказът за Болгар е под № 127 Бурæфæрнаджы фырт Болгар, с. 486 – 488. Преводът от осетински на руски ез. беше извършен от г-н Инал Плиев (мой приятел осетинец, филолог по образование, знаещ и бълг. ез.) от Южна Осетия. Самият осетински текст, ми беше любезно предоставен от самия проф. Алан Туаллагов.

(85) Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи, Владикавказ, 1992. с. 160 – 161.

(86) вж. „Хан-шу“ (Han shu, ch. 94b), гл. 94 б: http://zh.wikisource.org/wiki/漢書/卷094下

(87) Габуев, Т. Ранняя история алан (по данным письменных источников) Владикавказ: Ирыстон, 1999 г. , с. 94 – 97: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Gabuev-Rannaja_istorija_alan.pdf

(88) Starostin, S. Altaic etymology. Copyright 1998-2003.: www.starling.rinet.ru

(89) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.: http://ieed.ullet.net/

3. УПРАВЛЕНИЕТО НА КУБРАТ

Името на основателя на Стара и Голяма (Велика) България също показва ирански произход. В „Именника“ е записан ***Коуъртъ***, което е старобълг. форма, неточно предаваща гръцкия запис **Κούβρατος (Κούβρατος > Коувртъ > Коуртъ)** (1). Всъщност правилното записване на името е **Хоуврат / Хуврат (Хубрат)**, както е изписан монограмът върху пръстена му, открит в съкровището от Малая Перешчепина (**ХОВРАТУ –** на Ховрат / Хобрат**)**, и както е предадено името му в „Ашхарацуйц“ – **Хубраат**Խուբրաաթ(*Xowbraat*). Гръцкият запис от изворите **Κούβρατος** показва, че името се е произнасяло с начално „*kh-“*. Като тюркски аналози, Хаусиг, Моравчик и Алтхайм посочват несериозното *qurt* – червей / вълк, *batu* – господар, т.е. „господар на червеите“ (!?) или „господар на вълците“ (!?). Немет го извежда от глагола *qobran* – събирам, А. фон Габен посочва че *qubrat* е повелителната му форма – „събери“, а Г. Фехер и Б. Симеонов посочват тюрк. *qurt* – вълк. (2) Тюркските етимологии са изцяло несериозни и демонстрират единствено една пълна „академична“ безпомощност и съчинителство!

Иранската етимология на името е разгледана от В. Бешевлиев: К. Мюленхоф свързва *Кубрат* с авест. *huroda* – хубав, красив, осет. *kurdiat* – надарен. Според В. Миллер произлиза от авест. *hvar* – слънце и осет. *uta* – легло. Фасмер го свързва с авест. *hu-urvada* – приятел, а Ф. Юсти посочва смислово сходното *hva-urvada* – обичан, имащ приятели. В. Абаев предлага друго смислово тълкуване от осетинските *xor* – слънце и *wac* – дума, слово, т.е. „предвестник на слънцето“. Фасмер го свързва с авест. *haurvati* – пазя[1] (3) Но смятам, че може да се изведе,

[1] Интересно е, че Фасмер обяснява по същия начин и името на народа хървати, което няма славянска етимология, т.е. хървати – пазачи, пастири. Ако се приеме, че в крайна сметка произходът на етнонима е сармато-алански, както смятат някои лингвисти, то по-логично е да се свърже с *hu-urvada* > *hurvada* – приятел, мн.ч. *hurvadatæ* > *hurvadtæ* – приятели, общност от близки хора.

далеч по-успешно от общоиран. ***хub*** – добро дело, аналогично на келт. (ст.ирл.) *cob* – щаслив, успешен. В древноиран. *xu-apah*, авест. *xvapah*, пахлави *xvap*, согд. *хūр*, кушано-бактр. *xobo*, съвр.перс. *xub* – добро дело, (*x* = *kh*). (4) За втората част, в ст.бълг. **реть**[2] – стремеж, усърдие, желание (Супр. сб.), в съвр.бълг. ***ратувам*** – желая, стремя се, в осет. ирон. *ratu kæпыn*, дигор. *ratu kænun* – извършвам, *rattæg* – творец, също *raddын / raddun* – давам. (5) Във ваханski *rand / rat* – давам, авест. **rata* – / др.инд. **radha* – дар. (6) В пахлави *rad* – господар, *rād* – благороден, щедър, *rādin* – изобилие, което в семант. връзка с осет. форми. (7) Или името означава „творящ добро“, „щедър“, „благороден“, „добър господар“.[3] При чувашите се среща като *Купрат, Коврушка*. (8), (9) Известно е перс. име *Хубриадан* (**Χουβριαδανης**) – VI в., носено от персийски пълководец (Т. Симоката История, кн.2), както и *Хūb, Хūр, Хūbend*. (10) Сравни посл. с бълг. име *Хубен*! При осетинците – *Хъупе, Хъуппе, Хъубады*. (11) Последното име *Хъубады* показва пряка аналогия с една друга форма на предаване на името на Кубрат в „Ашхарацуйц“ – **Худбад** (Xowdbadaj)Խուդբադայ , и вероятно това не е случайно.

Според „Именника“ той управлява цели 60 години, годината на възкачване е **шегор вечем** (вол-трети), което показва че е живял до 677 г., когато се възцарява Безмер – която също трябва да е година на вола, и това наистина е така според китайския календар. Но патриарх Никифор посочва, че Кубрат е починал в годините, когато император Константин (Констанс II) (641 – 668 г.) управлявал и умрял на запад. Става дума за опита на този император да премести столицата от Константинопол в Сиракуза (о-в Сицилия) в 664 г. откъдето управлява до своята гибел (убит от заговор) в 668 г. Или смъртта на Кубрат, със сигурност е в периода 664-668 г. Тогава единствената година на вола е 665 г., която е

---

[2] От старобълг. заето в староруски *ретъ*, руск. *ретивый, ретиться*, укр. *ретитися* – усърден, ревностен, стремящ се. Фасмер го обяснява със слав. *ратъ* – война. (13)

[3] По аналогичен начин се обяснява кушанското име **Хувишка**, от хотаносак. *xuv*, тох. *uve* – умел, сръчен, добър.

и сигурната година на Кубратовата смърт. Следващата година на вола е 677, което обяснява грешката на автора на „Именника“. Предполагам, че той или е имал предвид не година на управление, а години на живот, или е „нагласил“ тази година, за да съвпадне периодът на управление (3 год.) на Безмер, с годината 680-а, явно свързана с началото на управлението на Аспарух, на юг от Дунав, т.е. началото на новата държава. М. Москов, изхождайки от уравнението Атила=Авитохол, поставя управлението на Кубрат в периода 605-665 г. (12) И неговата корекция е напълно основателна, тъй като съвпада със срока му на управление. При условие че Кубрат е заел трона съвсем в детска възраст под регентска опека, напълно възможно е приблизителното съвпадане на годините на управление с продължителността на живота му.

Бележки:

(1) Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите. Античное Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности. Издательство „Наука“, – Москва, 1967, с. 237 – 247.
(2) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив. 2008, с. 145 – 146.
(3) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т-Ящур). 262 с.
(4) Разторгуевя, В., Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 3. (f – h) М. 2007. 416 с.
5) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. L-R, с. 339 – 340.
(6) Стеблин-Каменский, И. Этимологический словарь ваханского языка. 293 с.
(7) Mackenzie, D. N. A concise pahlavi dictionary. Oxford University Press. 1986. 70 с.
(8) Чăваш арçын ячĕсем.
(9) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 52 с.
(10) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895. 176 с.
(11) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. с. 100 – 101.
(12) Москов, М. Именник на българските ханове. 181 с.
(13) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. (Муза-Сят). 475 с.

4. БЕЗМЕР / БАТБАЯН

Името е познато единствено от „Именника“. Хаусиг го обяснява *bäšim* – пети, *är* – мъж, т.е. „петия владетел“, а Б. Симеонов с *bezm* – гуляй, *är* – мъж, т.е. „гуляйджия, гастроном, чревоугодник“, които са повече от съмнителни, куриозни и несериозни. (1) Историците обвързват *Безмер,* като славянизиран вариант (от без мяра) на известния от византийските данни най-голям Кубратов син *Батбаян* или *Баян,* а Зигиберг го нарича *Батай*. Това е много спорно, защото името *Безмер* не е славянско, а иранско. Среща се при чувашите като *Пĕçмер*. (2) При осетинците – *Бузо, Бузар*. (3) Името е познато и в Кавказ, *Бузмир*[1] се е наричал един от висшите грузински аристократи „питиахши“, живял в I – II в. (4) Под формата *Basmīr* е разпространено в Сасанидски Иран. (5) В. Бешевлиев доказа, че името е от иранski произход и означава „скъп на Митра“ или „възхваляващ Митра“ с помощта на осет. език. В осет. ирон. *boz* – скъп, обичан, благороден, *buz, buzn* – благодарност, признателност, дигор. *boznæ* – благодарност, *bozdzijnadæ* – благодарност, признателност, аланската форма *būznyg,* санскрит *bhunj*, древноиран. *bauzna*, авест. *baošnah*, пахлави *bōzisn*, согд. *βuzn* – благодарност, признателност, в сарматски **βāša* – прекрасен. (6), (7) Името ***Бузан*** (владетелят на панонските българи) е от същия корен и е идентично с кушано-бактр. име ***Бозано*** (*Bōzano*).

Напълно неясно е ***Батбаян / Батай*** и *Безмер* една и съща историческа фигура ли са, или не, тъй като Безмер фигурира само в „Именника“, а ***Бат (Баян) / Батай*** – във визант. и франкски източник, но *Бат* се е срещало и като сасанидско име, *Bat*, Βάτις. (8) При българи-

[1] В с. Бори до Мцхета е открито богато погребение и сребърна чаша с арамейски надпис на т.нар. „армазко писмо“ (арамейска азбука, пригодена за грузинския език) гласящ: „Бузмир, благословен питиахш“. (14)

те имаме *Батил, Батин, Батих, Бато, Батей, Баткул, Батан, Батой, Батуш* – лични имена от XIV – XX в., *Бата, Батина, Батуна* – женски имена. *Батов(и)* и сега съществува като фамилия. При осетинците се срещат фамил. им. *Батойтæ, Батотæ, Бататæ,* м. лич.им. *Бат, Бата, Батæхъо,* и ж. лич.им. *Баттæ, Батъуса*, *Батаг (Вætæg)* е герой от Нартския епос, а при чувашите имаме *Батак, Баттăрша, Батти, Баттукки, Батей, Батис, Батый*. (9), (10), (11), (12), (13) Етимологията е свързана с иран. **pat* / **bat* – старши, почитан, вожд.

Предполагам, че първородният син и наследник на Кубрат е имал двойно име, едното – българско с кавказки и ирански паралели и значение „Скъп на Митра“, другото е аварското Баян, името на сюзерена и височайшия аварски дядо. Името Баян[2], под формата Боян, трайно навлиза в българската именна традиция. А „бат“ е просто почетно обръщение, най-старши, между братята си. В бълг. ез. е съхранено и до днес като *батьо, батко* или просто *бат`* пред името като почетно обръщение (*бат`* Петьо, *бат`* Иван и пр.).

За неговото управление не е известно нищо освен факта, че се е подчинил на хазарите и е останал в бащините си земи.

---

[2] Баян е тюрко-монг. име. Във всички тюрк. ез. *baj* – богат, в чув. *pojan* – богат, от др.тюрк. *bajan,* попада в монг., и вс. ТМ ез., в неизменен вид. Тюрк. *bajan* е общоалт. дума, явяваща се стара индо-иран. заемка. В осет. ирон. *bondžыn*, дигор. *bongin*, ягноб. *boy*, руш. и хуф. *bōy* – богат, *bōyēnat* – богаташ. Произходът на думата е свързан с др.индо-иран. *bhuj*, др.иран. *baug, bug, bauj, buj* – храна, удоволствие, продоволствие, удовлетворение на потребностите. В хот.сакс. *bujan* – удовлетворение, *buj* – храня се, *buka* – храна, продоволствие, *bujsana* – пир, в вед. (Ригведа) *bhōjaka* – даващ храна, пракрит *bhōyaï* – храня се, дард. ез. *bhōjatē* – радост, удоволствие, *bhōjá* – щедър, изобилие, богат, раджастхан. *bhōjāṇēm* – здрав, добър. (15), (16) Аналогично е ирл. *buain* – храня се. (17) Степанов, Цв стига до подобни изводи и свързва името с др.иран. *bhaga* – богат. Така че името **Боян**, ако не е резултат на вторична промяна, може да се свърже пряко с източноирански! Напр. в монг. *bujan* – добродетел, в ТМ ез., солон. *bújä* – добродетел, мандж. *bujē* – желая, искам, обичам (18) В др.тюрк. *bujan* – благодеяние, добродетел, *bujančï* – благодетелен, *bujanla* – великодушен, но в този случай, всички алт. форми са заимствани от санскрит *punya* – благодеяние, добродетел, и се е появило с разпространението на религията (будизъм, манихейство), паралелно и независимо от много по-старото **bajan*. (19)

Въпр. Безмер се възцарява наистина в годината на вола **шегор вечем** (вол-трети), но не в 677, а в 665 г. Аспарух според „Именника“ се възцарява в 680 г., година на дракона (**верени алем**, т.е. в началния месец) и според китайския календар тя наистина е такава. Но в съотв. с корекцията, тази година трябва да е 668 г., която също е година на дракона по китайския календар. Това показва, че разколът между братята е станал три години след смъртта на Кубрат. М. Москов също приема правилния срок 665-668 г. като управление на Безмер / Батбаян. Трябва да уточним обаче, че той е управлявал 3 години като едноличен владетел на Голяма и Стара България. След разкола в 668 г. той е продължил да управлява своя дял и по-късно, но вече като васал на хазарите. (20)

Все пак Теофан Изповедник дава някои интересни сведения: „А вторият негов брат, по име Котраг, преминал река Танаис, и се заселил срещу (владенията) на първия брат“, т.е. първородния Батбаян. Това ясно показва, че владенията на Безмер / Батбаян са стигали на север до р.Дон. Въпросът за личността на Котраг е твърде неясен, и много по-вероятно е да става дума за подчиненото и съюзно племе котраги/кутригури, което естествено след смъртта на сюзерена е отхвърлило васалството. Кутригурите са обитавали точно земите между Дон и Днепър/Днестър. Т.е. ядрото на Кубратова България е било между Западен Кавказ (Балкария), Азовско море и устието на р.Дон, или земите по хода на р.Кубан.

Интересно е мнението на Андраш Рона-Таш, който смята, че разгромът на вече разпадналата се Кубратова България е станал в 670 г., от хазарите, но в съюз с унгарците, въпреки че няма пряко съобщение за това в изворите. (21)

Бележки:

(1) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 144 с.
(2) Чаваш арсын ячесем.

(3) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 91 с.
(4) Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т. I. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. / Ин-т ист., археолог. и этнографии. 205 с.
(5) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895. 65 с.
(6) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 275 с.
(7) Mackenzie, D. N. A concise pahlavi dictionary. Oxford University Press. 1986. 19 с.
(8) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895, с. 65 – 66.
(9) Заимов, Й. Български Именник. 19 с.
(10) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 37 с., 90 с., 102 с.
(11) Магницкий, В. Славных предков имена: сборник имен восточно–иранских народов (от киммерийцев до осетин). Цымыты. 2009.
(12) Чаваш арсын ячесем.
(13) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 32 с.
(14) Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т. I. 205 с.
(15) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.
(16) Разторгуевя, В., Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. (b-d). М. 2003. 150 с.
(17) An Etymological Dictionary of the Gaelic Language MacBain, Alexander Gairm Publications, 1982.
(18) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). 103 с.
(19) Древнетюркский словарь. Л. 1969. с. 120 – 121.
(20) Москов, М. Именник на българските ханове. 210 с., 222 с.
(21) Салмин, А. Сувари-Българи-Чуваши. Саарбрюкен. 2014., гл.2. Като цяло вижданията на Андраш Рона Таш за древните българи са тенденциозни.

5. АСПАРУХ – ОСНОВАТЕЛЯТ НА ДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ

В Московския и Погодиновия препис на „Именника“ името е предадено като **Исперихъ**, респ. **Есперерихъ**, а в Уваровия препис то е **Есперихъ**. Името **Аспар,** което е аланско и съвр.осетинско, е фиксирано у българите и в турските данъчни регистри от първите векове на турското робство: *Аспар*, *Аспарул*, ж.р. *Аспарина, Аспаринка, Аспаруна*. (1) Среща се при чувашите под формата *Ишпар, Аспар, Йашпар, Еспер, Ешпарс*. (2), (3) Името **Изпор** се среща в надпис от манастирския комплекс при гр.Ветово, Русенско, датиран към XIII – XVI в.

Името е изцяло от ирански, сарматски произход. Изказани са разл. хипотези за значението му: **aspa+urga – мощен кон, aspa+rauka – бял кон, *aspa+bāra – конник** и др.

Според В. Абаев, мнение, което смятам за най-правилно и единствено удачно, името трябва да се разгледа като производно на името **Аспар**, от ***(a)sparag –** настъпващ, завладяващ, успешен. В санскрит *sparh, spardh*, авест. *spərəd*, *spar*, *sparêĝa*, пахлави *spur*, съвр.перс. *spur, spurdan*, партянски *`upaspar*, гилян. *ispurdan, ispur,* исфахан. *espartan, separ*, пущун. *spārāl*, шугнан. *sipŷrt*, вахан. *ыspыrd*, осет. *æfsærst / æfsard, spar* – желая, заповядвам, управлявам, настъпвам, санскрит *āspardh* – боря се, *āspar* – печеля, изгода, авест. *spārādā*, согд. *‘sp’rδt*, хотаносак. *spaltti, spalāri* – усърдие. В тох.(б) *spārto, spertte* – успех. (4) В хетски *ispar, isparra* – настъпвам, завладявам. Индоевропейска протоформа **(a)sparag-/*(a)sprāg-ph-* стремеж, бяг, настъпление, натиск. (5) В. Абаев посочва съвр. осет. фамилия *Æfsærægtæ*, произлизаща от името *Æfsæræg* (*Æfсæpæг*), което е съвр. форма на аланското *Asparak*, идентично с българското *Аспарух, Исперих*, и осет. фамилно име *Æfsærægontæ*, производно на личното име *Æfsærægon*, съвр. форма на аланското *Asparagan*. Във II в. в Грузия (Иверия) живеее и управлява

питиахът (княз) *Аспарукх*, за когото се знае, че е от ирански (вероятно партски или сармато-алански) произход, (*Aspacures* у Амиан Марцелин). Един от най-видните владетели на Боспорското царство, също носи името *Аспург* (Ασπουργος), управлявал (8 г.пр.н.е.-38 г.). М. Цагараев посочва аланските имена Аспарук (Ασπαυρουκις), Аспаурук (Ασπαυρουκς) и Аспурак (Aspurakes), които са вероятно различни записи на едно и също име. В надпис от Накш-и Рустам (260-262 г.) на шахиншах Шапур I, се съобщава: в гръцки запис *Аспорик, Аспориган* (Ἀσπωρικ Ἀσπωριγαν), в средноперс. запис *Асп[урик], Асп[урик]ан* (*'sp[wrk] 'sp[wrk]'n*), в партски запис *Аспурик, Аспурикан* (*'spwrk 'spwrkn*) с родово-фамилно окончание „*-ган"*. В бълг.вариант се използва язигският имеобразувателен суфикс „*–ih"*, аналог на сарматския „*-ag/æg"*. (6), (7), (8)

За Асапрух, Теофан Изповедник съобщава: „като преминал Днепър и Днестър, по-северно от Дунав, заел т.нар. Онглос[1] (Ὄγγλος), бидейки място отпред блатисто, а от другите страни обградено като венец от реките, то давало голяма сигурност спрямо неприятеля". Освен това византийските хронисти изрично посочват, че названието е дадено на „техния (български) език". Почти дословно, с незначителни нюанси, този текст е повторен от патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар. В „Ашхарацуйц" (Описание на Европа), ясно се казва, че Дунав образува 6 ръкава, които образуват езеро и остров, наречен Пюки, или Певки в картите на Птолемей (и отговаря на съвр. Бабадагски масив). На този остров живее Аспар-хрук, син на Хубраат[2] **Ասպար-հրուկ որդին Խուբրաաթ՝**

---

[1] Въпреки това в литературата се е наложило напълно невярното мнение, че названието отразява славянското „ъгъл". Ясно е казано, че думата е българска, или по-точно е аварска от алтайски ТМ прозиход. **Интересен и изцяло точен паралел представлява манджурското *ongъolo* – място, оградено между две реки**, меандър на река, залив, в орочки *ono,* орокски, нанайски *ondo*, улчийски *ondžo* – залив, в монг. *öncög* – ъгъл. (10), (11)

[2] Формата **Хоуврат** е изписана и на пръстена от Перешчепина.

Конската планина (Шуган, Суган, Дзиакан)

(арм.: Aspar-hrowk, vordin Xowbraat`a`), избягал от хазарите, от „Българските планини“ и прогонил народа на аварите на запад. Той се заселил на това място“. И това е началото на нашата Дунавска или Балканска България…

Под названието „Българска планина“ в „Разширената редакция“ на „Ашхарацуйц“ ясно се казва, че това е т.нар. „Конска планина“ в Западен Кавказ: От Хиппийските планини Ձիական (Дзиакан / Dziakan), избягал синът на Худбадр / Худбад Խուդբադայ (Xowdbadaj)[3].“

Хипийски (Конски) планини – **Дзиакан**, е арменското название на високата, покрита с вечни снегове, планина, разположена между Налчикски и Владикавказки окръг, деляща **Балкария** от **Дигория**. От нейните ледници започва р.Псекан-су, приток на р.Терек. От Дзиакан извира и река Цхенискали, което в превод от грузински озн. „Конска река“. Осетинците наричат планината **Суган**, което е производно на кабардинското (адигско) **Тшиган** и **Тсуган, Шуган**, означаващо „конска“, в кабардински *šu* – конник, *šы* – кон, *šыgu* – конска каруца, *šыguš* – впрегнат кон, в абхазки и абазински *a-*

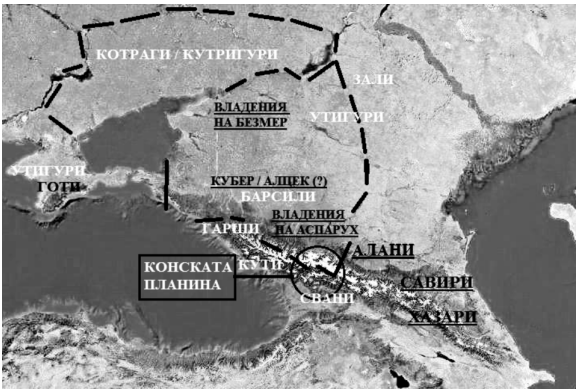

[3] Името на Кубрат е предадено по-различно, което показва, че тази добавка е от друг автор.

čыі, čыі, убихски *čы* – кон. (9) В грузински *ts'kheni* (ცხენი), арменски *dzi* (ձի) – кон, са абхазо-адигски заемки. Правилната локализация на Конската планина в бълг. литература е направена за пръв път от Петър Добрев и това е негова безспорна заслуга! Напълно погрешно „конската планина“ се свързва с Донецкия кряж или възвишението Ергени. Смятам за напълно и изцяло невярно обяснението на съвр. осет. форма Суган, с тюрк. *sugan* – лук, т.е. „Лукова планина“! Тъй като в съвр.осет. не се използва звукът „ш“, адигското Шуган е трансформирано в Суган. „Според географската представа на Птолемей, Хипайската или Конската планина заема по-голяма площ, като освен Суган, към нея се причислява и западната част на Скалистия хребет, стигащ до Краснодарския и Ставрополския край. На практика Скалистия хребет представлява северното и по-ниско предпланиние, плавно преминаващо в същински Кавказ.

Сравнявайки Теофан и „Ашхарацуйц“, се вижда, че Безмер/Батбаян управлява земите южно от р. Дон, средното течение на Кубан, а Аспарух – в Западен Кавказ и вероятно земите по горното течение на Кубан. Владенията на Кубер и Алцек би трябвало да са между тези на Безмер и Аспарух. Или може би Безмер и Аспарух са ощетили останалите двама, които са били принудени да си търсят щастието при аварските си родственици. Може би и това е причината за настъпилия разкол между братята?

За Аспарух е посочен срок на управление от 61 г. И с корекцията (668+61=729 г.), се вижда, че този срок е нереалистичен, тъй като би следвало Тервел да се е възцарил в 729 г. Според „Именника“ Тервел се възцарява в годината на овена и това е била 695 г., която е такава според китайския календар. Хипотетично може да се мисли, че 61 години не е срок на управление, а продължителността на живота на Аспарух, т.е. 634 – 695, което е логично като времеви срок, и той е поел властта в собствените си владения след разделянето на братята,

на 34 год. възраст. Годината около смъртта на Аспарух (загинал в битка с хазарите, според Бълг. анонимен летопис) и възцаряването на Тервел, не е много ясна, и се приема условно, че е 700 г. В 695 г. България воюва с Византия и византийците подтикват хазарите за удар от север. По това време император Юстиниан II поддържа добри отношения с хазарите и е съпруг на дъщерята на хазарския каган Ибузир[4] Глиабан (690-715 г.). В 700 г. Тервел вече е бил владетел според хрониката на Зигиберт. Всъщност, както и М. Москов забелязва, Зигиберт не пише години на възцаряване, а само отбелязва към дадена година кой е бил на власт. Така че реалният срок на управление на Аспарух е 27 г., от които 12/13 г. на север от Дунав и в Кавказ, и 14/15 г. като пръв владетел на Балканска / Дунавска България. М. Москов също определя срока 668-695 г. като управление на Аспарух, но смята че посочените 61 г., са сумарни и включват времето когато е бил „съуправител" на Кубрат и Безмер. (12) Мнението не е лишено от логика, но изглежда Аспарух е станал съуправител в твърде млада, дори детска възраст и при това не е първороден син, което прави хипотезата му доста нереална, изцяло съмнителна и невярна, при пълната липса на изворови данни в подкрепа. Ето защо смятам мнението на Ив. Венедиктов за 61 години продължителност на живота на Аспарух за най-логично и реално обяснение. (13)

Бележки:

(1) Заимов, Й. Български Именник. 13 с.

(2) Чаваш арсын ячесем.

(3) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 39 с.

(4) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.

---

[4] Гръцкият запис Ιβούζηρος Γλιαβάνος, предава име близко до чувашките Юпсар, Япсар, Япсурин, (14), (15) Що се отнася до втората част на името Глиабан, най-вероятно отразява дума, сходна с ТМ, в евенк. *gilbэ*, евен. *gilbati*, монг. *gilbegne*, *gjalba,* бурят. *gilaj* – блестящ, сияещ, искрящ, чист, светъл. (16)

(5) Indo-European etymology by Starostin, S.
(6) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 483 с.
(7) Хармата, Я. Изследване върху историята и езика на сарматите. Сегед, 1970.
(8) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. с. 46 – 47.
(9) Шагиров, Амин. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т. 2. П-И, М. 1977. 13 с.
(10) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). с. 21 – 22.
(11) Кричкун, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. 769 с.
(12) Москов, М. Именник на българските ханови. 219 с.
(13) М. Москов, пак там. 236 с.
(14) Чаваш арсын ячесем.
(15) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 101 с.
(16) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1. (А-НГ). с. 149 – 150.

6. ТЕРВЕЛ И КОРМЕСИЙ

Произходът на името Тервел, не е много ясен, но най-вероятно е ирански. При осетинците се среща името *Тебро* (ж. име)*, Тебло, Тъæрой, Търам*, при чувашите *Тарбай*, *Теребай, Теребей, Торба, Торбай, Тăрваш, Тĕрал, Тирел, Торпа, Торпелак*. При българите – *Тервел, Теример, Теряй, Терьо,* имена от X – XVI в. (1), (2), (3), (4) Юсти посочва перс. име *Tarba* (перс. християнски мъченик). Асемани го предава като *Tarbula*, (Ταρβούλλα), което е много близко до гръцката транскрипция на бълг. име Тервел (Τερβέλ). (5)

Вероятното етимологично обяснение е „траен, здрав, преодоляващ“. В санкрит *turai* – силен, *trayate,* др.иран. **tarvaya* – здрав, устойчив. В санскрит *tir(v), tirvi, turvaṅe*, пр.индо-иран. *trH-u,* авест. *tauruaiātmā*, *taurui*, перс., хотаносак. *trw* – преодолявам, авест. *tārutar, tarutār* – победител, пущун. *turyaalay* – храбър, силен. В угрофин. ез., в мар. *tyre*, фин., ест. *terve*, вепс. *t'erveh* – силен, е индоевропейска, иранска заемка. Не може да се приеме обяснението на П. Добрев „**Тервел – благовъзпитан“**, тъй като се касае за късна арабска заемка в персийски.[1] Другите версии са свързани с чувашкия език:

а). Тервел – знаещ законите, правдив. Според Б. Симеонов името означана „правдив“, справедлив“, от тюрк. *törü* – закон, правила и *bäl* – знаещ, т.е. *törübäl* – знаещ законите. (7) Аналогично в унгар. *törvényes* – законен, правдив, чув. *tör, tür, türĕ,* ТМ, евенк., улч., нан., орок., мандж. *doro(n)* – истина, правда, закон, чув. *türe* – съдия и *vala,*

---

[1] П. Добрев посочва „памирското“ *terbiel* – възпитан, в тадж. *tarbija*, перс., пущун. *tarbiyat* – възпитание, перс. *tarfeeh, tarfieh* – благосъстоятелен, уйгур., азерб. *tērbiye,* узб., кирг., кракалп. *tarbiya* – възпитание, тюркм. *terbieli*, татар. *tērbijale* – възпинан, татар., ног., башк. *tērbijə* – възпитание, чув. *tirpejle* – чист, опрятен, с добър вид, *tirpej* – порядък, благоустройство. Но всички те са късни арабски заемки, чрез арабо-персийски, и са се разпространили по пътя на исляма, така че тази интерпретация отпада. (6)

volo, vulo – чета, говоря, бърборя, в др.тюрк. *ulï*, монг. *ulah* – вой, рев. В ТМ *ula* – изпращам вест, писмо, предавам информация, разказвам история, предание, *uladusi* – пощенски раздавач (съвр. зн.), *ulgu* – дума, *ulgur* – разказ, монг. *ūlgēr* – разказ. (8), (9), (10), (11) Думата ***улак* (*ulak*)** – вестоносец, е реликт от езика на панонските българи в ст.баварски и показва ясен аварски произход. Използвайки тази етимология, по-точното значение на името ще е „вестоносец на правдата“ или „говорещ правдиво“.

б). Тервел – опора. Според друго мнение Н. Баскаков то е производно, но чув. *tĕrev* – опора + *le* – суфикс обр. от глаголна основа собствено име. (12)

в). Тервел – знак божи. Н. Ашмарин, го извежда от чув. *tură* (*tur*) бог, божество, божи, божествен *bĕl, pĕl* – знак, т.е. **Тер-бел** – божи знак. (13) Но предвид присъствието на името в Сасанидски Иран, трябва да се мисли и за индоиран. произход.

Според „Именника“ Тервел е управлявал 21 г., а годината му е **теку читем** (овен-трети) От 695+21=716 г. Г. Цанкова-Петкова обръща внимание на следния факт: по времето на император Теодосий III (715 – 717 г.), е сключен договор с българския владетел, за който Теофан съобщава, че се наричал Кормесий (**Κορμέσιος**). Името на същия владетел фигурира и в надписите около Мадарския конник – „Крумесиус архонта“, но отсъства от „Именника“. Управлението на Тервел е било с прекъсвания, тъй като той отново е съобщен от Теофан в 718-719 г., във връзка със заговора срещу император Лъв III Исавър (717 – 741 г). А през лятото на 718 г. Тервел разгромява арабите под Константинопол и получава известността си като „спасител на Европа“ и впоследствие е канонизиран като светец Св.Тривелий Теоксит. Според Зигиберт, в 718 г. под Константинопол българите избили 30 000 сарацини (мюсюлмани). Г. Цанкова-Петкова загатва, че е възможно във въпросната 716 г. Тервел да е пребивавал „при чичовците си“, т.е. при Куберо-

вите българи в Македония и отново да си е върнал властта в 717 г. (14) Вероятно във връзка с тези събития се отнася и недостигнал до нас пасаж при преписите в „Именника“, в който се споменава само думата „твирем“ – девети, който някои учени се опитаха произволно да представят като неизвестен и несъществуващ владетел, с име Текуч (Миккола), Товирем (О. Прицак) или Твиремик (П. Добрев). (15)

В своята хроника монахът Алберих казва: „Година 727, Над българите царувал трети владетел, на име Кормесий“. Интересното тук е, че той ясно определя Кормесий за трети владетел. Зигиберт посочва същата година: „727 г.: над българите се възцарил Кормесий“ (16), (17) В „Именника“ е посочено възцаряването на неизвестен владетел в годината на заека, 8-и месец, управлявал 28 г: „~ки. лет. род ему Дуло. а год ему **дван-шехтем**“. Според китайския календар годината 727 е година на заека. Т.е. неизвестният владетел е Кормесий и това е неговото второ възцаряване, след краткото управление в 716 г., при неизяснени обстоятелства (съуправителство, свързано с вероятната мисия на Тервел при „чичовците му от Солунско“ ?). (18) Ако Кормесий се е възцарил в 727 г., следва да е управлявал почти до 755 г., което е прекалено дълъг срок. Няма сведения за последните години от управлението на Тервел (след 719 г.) и напълно възможно е да е живял до 727 г. Очевидно е, че в съобщението за Тервел има пропуснат пасаж от оригиналния текст, в резултат на което е съобщен само първият период от царуването на Тервел (695-716 г.), след това е изпуснато името на Кормесий, третия владетел на българите, и данните около неговото съуправителство. Следва вторият период от управлението на Тервел в съуправителство, свързан с неговия възход, разгрома на арабите и последвалото вмешателство в заговора на Артемий. За съжаление, не разполагаме с повече информация за последните години от царуването на Тервел.

Единственото възможно обяснение на тази заплетена ситуация е, ако свържем началото на управлението на Кормесий в предходната го-

дина на заека – 715/16. Така вече сведенията за подписания договор между Кормесий и Теодосий III съвпадат, но пък има разминаване с данните на Зигиберт и Алберих за 727 г., като начало на управлението на Кормесий. Въпросната ситуация може да се обясни единствено със съуправителство. Ясно е, че в 715 г. Кормесий вече е бил съуправител на Тервел. През това време Тервел е бил при Куберовите българи (чиновците му в Солунско), после разгромява арабите и спечелва славата си на „спасител на Европа“, а Кормесий управлява в Плиска и едва след вероятната смърт на Тервел в или около 727 г. Кормесий вече управлява еднолично, което са отразили западните хронисти. Срокът който дава „Именникът“ на Кормесий, е 28 г. При условие че наследникът му Севар се възкачва в 734 г., 734 – 28 = 704 г., или съуправителството с Тервел е от 704 г., една година преди похода към Константинопол в помощ на сваления Юстинан II, а годината 703 е също година на заека, т.е. срокът от 28 г. ясно показва, че Кормесий е станал съуправител още в 703/4 г., малко след като Тервел наследява Аспарух. Разбира се, може да си зададем въпроса Кормесий син ли е на Тевел, или, което е по-логично – негов по-малък брат, но поради липса на допълнителна информация, отговор, разбира се, няма!

Интересно съобщение за последните години на Тервел дава възрожденецът йеромонах Спиридон Габровски. Тривелий (Тервел) приел християнството и се оттеглил в Охрид, където съградил манастир, а за владетел оставил своя син Требелан. Но Требелан върнал езичеството, поради което Тривелий се върнал от Охрид, свалил Требелан, наказал го с ослепяване и поставил на трона по-малкия си син Мойсей, след което отново се оттеглил в манастира в Охрид. (19) Предълно ясно е, че Спиридон е объркал и смесил историята с бунта на Расате срещу християнството, опита му да върне езичеството и намесата на баща му Борис, който по това време е бил в манастир, с последвалото ослепяване на Расате и определянето на Симеон за владетел, с

личността на Тервел, като бълг. светец и един вид, покръстител на българите. Показателно е и името на сина на Тривелий – Требелан, т.е. нищо повече от вариант на същото име Тервел. Но връзката с Охрид и интересна и Спиридон казва, че по неговото време (началото на XIX в.), населението вярвало, че мощите на св. Тривелий Теоксит се намират в този манастир.

От всичко това може да се предположи, че след 715/16 г. вероятно Тервел се е оттеглил в Куберова България, възможно и като наследник на чичо си, и оттам е управлявал, докато Кормесий управлява в Плиска. Това подсказва, че покрай всички свои големи дела Тервел е направил и първия опит да обедини Българска Македония или „Долната Земя Охридска“ с Аспарухова България в Мизия! Теофан Изповедник дава също интересни сведения за заговора на Артемий (сваления Анастасий II (713-715 г.): „Никита Ксилинит писал на Артемий в Солун да отиде при Тервел, за да се отправи с българска помощ срещу Лъв (III)“. Патриарх Никифор съобщава, че „Артемий бил заточеник в Солун, отново се опитал да си върне императорската власт, …като писал на патриций Сисиний с прозвище Рендакий, който по това време се намирал в земята на българите, изпратен от императора, за да получи военна помощ срещу сарацините (арабите) … за да ги убеди да му помогнат… Артемий писал и на Никита Ксилинт, който по това време бил в Константинопол“. (20) И в същото време Кормесий е подписал договор с император Теодосий III (715-717 г.). (21) Последният е свален от своя пълководец Лъв III Исавър (717-741 г.). Така че не е логично Тервел да е преговарял и с двамата императори-врагове едновременно. Може да мислим, че Тервел е преговарял с Артемий отделно, тъй като е бил в близост до Солун, а Кормесий е уредил военната помощ срещу арабите с Теодосий. Ясно е, че Тервел и Кормесий са искали да се включат в интригите в Константинопол, за да извлекат своя полза.

Теофан Изповедник пише, че свалените византийски император Анастасий II привлича част от аристокрацията и организира заговор за свалянето на император Лъв III Исавър, който на свой ред детронирал Теодосий III. „(Артемий), отишъл при Тервел, който му дал войска и 50 кентинария злато“ (1 кентинарий се равнявал на 7200 номизми), т. е. Тервел подпомага претендента за византийския престол с огромната сума от 360 000 златни монети. Но едва ли сумата е посочена екзактно от Теофан! (22) С български отряд узурпаторът се отправя срещу Константинопол. Патриарх Никифор съобщава: „Артемий, заедно с патриций Сисиний и българите, достигнали чак до Хераклея, а заедно с тях дошли и лодките, наречени еднодръвки, които водели от Солун“. (23) Интересният момент в съобщението е, че българите и помощните войски (лодките еднодръвки, които се свързват със славяните), идват от района на Солун!

Акцията е неуспешна, тъй като столичните жители отказват да пуснат Артемий в града. Междувременно Лъв III изпраща писмо до българите, като ги заклева да спазват договорите, да предпочетат мира пред войната и да предадат заговорниците. Никифор не споменава името на българския владетел, но казва, че „българите започнали да се оправдават, поискали извинение и обещали да спазват условията на мира. Те изпратили вързани при императора Артемий, архиерея на Солун, и мнозина други, а на патриция Сисиний отрязали главата, изпратили и нея, и се завърнали в своите земи“. (24) Теофан съобщава почти същото: „българите обезглавили патриций Сисиний, по прякор Рендакис, като съмишленик на Артемий, а архиепископа на Солун предали на императора. И той бил обезглавен с Артемий“. Въпреки че не се споменава името на Тервел, в съобщението на патриарх Никифор става ясно, че цялата акция на Артемий тръгва не от Плиска, през Тракия, а от земите около Солун и въпросните българи са Куберовите българи. А от Теофан става ясно, че зад цялата операция е стоял Тервел.

Името **Кормесий** показва сходство с чувашкото *Курми*, *Курмиш*, *Кормишка, Курмуш, Курмушка, Курманай, Курмантай, Курмантей*. (25), (26), (27) При осетинците – *Хъарма, Хъараман, Хъурман*. (28) Съвсем наскоро шуменският археолог доц. Стойчо Бонев откри при разкопки в Преслав, името Кърмих, написано върху каменен блок, което вероятно е автентичната форма на гърцизирания вариант Кормесий. Съгласно Менгес и Бешевлиев, това е форма на ср.перс. *Хормузд*, *Хормизд* (*Hormizd*), *Хормиз* (*Hormiz*), *Хормузан* (*Hormuzan*) аналог на др.перс. Ахурамазда, което се среща в уйгурски (манихейска заемка) като *Qormuzda, Qormizda.* (29), (30) Съгласно „Авестата“ името Ахура-мазда означава „мъдър бог“. В авест. *axura* означава бог[1], в праиндо-иран. *mazgha*, авест. *mazga*, хотаносак. *māstai*, согд. *m`z* (*māz*), пахлави *mazd*, осет. *magъz / magæz*, ягноб. *maγz*, бел. *maj`g*, пущун. *m`zāā*, язгулем. *mul`z* – ум. Вж. бълг. **мастит** – мъдър, вещ. В БЕР, и по Фасмер, думата е ст.бълг. с аналози в словен. и рус. и се свързва с мазен, тлъст, откъдето > уважаван, почитан. (31), (32) Това етимологично обяснение е твърде съмнително и абсурдно, така че по-вероятно имаме прабълг. по произход източноиранска дума, впосл. славянизирана, със зн. мъдър, умен.

За управлението на Кормесий повече не е известно нищо.

Бележки:

(1) Гаглойти, З.Осетинские фамилии и личные имена, с. 98 – 99, 104 с.
(2) Чаваш арсын ячесем.
(3) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 82 с., 83 с., 87 с.
(4) Заимов, Й. Български Именник. 310 с.

---

[1] В авест. *axura* означава бог, в санскрит *asura* има значение на зъл демон, лошо божество. Предполага се, че първоначалното значение на думата ***ahuras / asuras*** – е било защитници на истината, от *asha* – истина. Като индоевропейски аналог на думата се посочва скандинавското *æser* – бог.

(5) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. 322 с.
(6) Егоров, В. Этимологический словарь чувашского языка. 253 с.
(7) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 160 с.
(8) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (А-Р). 130 с.
(9) Древнетюркский словарь. 609 с.
(10) Кричкун, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. 825 с., 834 с.
(11) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 252 с., 259 с.
(12) Лазаров-Мастагарков, Л. Българи – име и произход. Пловдив. 1997. 137 с.
(13) Ашмарин, Николай. Болгары и чуваши. Казань. 1902.
(14) Цанкова-Петкова, Г. „Българско-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий“, // Изследвания в чест на Марин Дринов С. 1960. и българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. от „Античная древность и средние века“, Вьіп. 10, 1973.
(15) Москов, М. Именник на българските ханове. 252 с.
(16) Латински извори за българската история. Т. III. 43 с.
(17) Москов, М. Именник на българските ханове. с. 249 – 250.
(18) Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл. Кой, кой е в Средновековна България. С. 2012., с. 400 – 401.
(19) Йеросхимонах Спиридон. История во кратце о болгарском народ словенском, 1792 г. С. 1900. 321 с. лист. 21 – 22.
(20) Гръцки извори за българската история. Т. III. 269 с.
(21) Москов, М. Именник на българските ханове. с. 260 – 261.
(22) Гръцки извори за българската история. Т. III. 269 с.
(23) Гръцки извори за българската история. Т. III. 301 с.
(24) Гръцки извори за българската история. Т. III. 301 с.
(25) Чаваш арсын ячесем.
(26) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 54 с.
(27) Петров, М. П. О происхождении чуваш. Доклад, читанный 26 Февраля 1925 г. на заседании II Сессии Облисполкома V Созыва и 15 марта т. г. на заседании Общества изучения Местного Края Чувашкой Авт. Облаетей. ЧЕБОКСАРЫ – 1925. 24 с.
(28) Гаглойти, З.Осетинские фамилии и личные имена. 101 с.
(29) Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите.
(30) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. с. 130 – 131.
(31) Български етимологичен речник. Т. 3. (крес-минго). 681 с.
(32) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3. (Муза-Сят). 579 с.

7. СЕВАР – ПОСЛЕДНИЯТ ПРЕДСТАВИТЕЛ НА РОДА ДУЛО

Възцарява се в годината на петела **тох алтом** (петел-шести) и управлява 15 год. При срок от 28 г. на Кормесий (вкл. и съуправителството от 703 г.), би трябвало Севар да се е възцарил в 734 г. Годините на петела след 727, са съотв. 733, 745 и 757, или началото на управлението е в 733/34 г. За Севар няма никакви данни от други източници. Приема се, че е управлявал в периода около 738 – 754 г. (1) При съпоставка с годините на петела, става ясно, че е управлявал между 733/34 и 748/49 г., или точно 15 год. М. Москов дава датирането на този владетел от 721 до 737 г. (2)

Името обикновенно се свързва с уйгур. *sivär, sibär* – мил, приятел, любовник, тур. *sevar* – приятел, в др.тюрк. *sevär* – любящ, любим. (3) Х. Хаусиг го свързва с уйг. *čebär, šebär* – красив. (4) В чувашките имена *„–север / -сĕвер“* е често срещано окончание и се свързва с перс. *zivre* – украшение, скъпоценност, респ. красив. Ашмарин го свързва с етнонима **севери / савири,** което е и много по-вероятно. В индо-иран. ез., в кюрд. *suwar*, перс. *sävar, siwār*, *suwār,* пущун. *sparlanaey*, шугнан. *sawor*, гилян. *sêvar*, язгулем. *sêwer*, рушан. и хуф. *sawōr*, сарикол. *sûvur*, белуджи *zawár*, кашмир. *suwār*, хинди-урду, непал. *sawār*, *suwār*, маратхи *svari*, *svarmi*, бенгал. *sōyāra* – конник, ездач.

Друга възможност е да се изведе също от осет. ирон. *sæværын*, дигор. *isæværun* – налагам, заповядвам, наричам, постановявам. (5), (6) В санскрит *sver, swaira*, перс. *sarv* – свободен, ягноб. *suroi,* таджик. *suhrati* – известен. (7) В тох. (а,б) *sāw* – велик, силен. (8) При чувашите се срещат имената *Саваяр, Савăрле, Савир, Север, Северейтей*. (9) А при осетинците *Севери*. (10) В Сасанидски Иран са известни имената *Šavarš*, *Šawerān, Šawīrān.* (11)

Бележки:

(1) Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл. Кой, кой е в Средновековна България. 593 с.
(2) Москов, М. Именник на българските ханове. 287 с.
(3) Древнетюркский словарь. 497 с.
(4) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 162 с.
(5) Иронско-русский словарь.
(6) Дигорско-русский словарь.
(7) Андреев, М. С., Пещерева, Е. М. Ягнобские тексты. М.Л. 1957. (словарь)
(8) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.
(9) Чаваш арсын ячесем.
(10) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 98 с.
(11) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. 293 с.

8. КОРМИСОШ (ОТ РОДА ВОКИЛ)

Възцарява се в годината на вола **шегор твирем** (вол-девети), или 749 г. и управлява 17 години, което показва, че е управлявал до 766 г., но това е нереално. Историците смятат, че е управлявал не по-късно от 756 г., когато претърпява поражение от Византия. Ако обаче предположим, че управлението му започва един 12-год. цикъл по-рано, в 737 г., която е също „година на вола", нещата си идват на мястото. Така срокът на управление от 17 год., показва, че е управлявал до 754 г., която е и годината на възкачване на следващия владетел Винех. Единственото логично обяснение е, че най-вероятно Кормисош е управлявал като съуправител на Севар и от 737 до 749 г., а след това като едноличен владетел до 754 г. М. Москов приема също този срок на управление 737-754 г. (1)

Кормисош е от друг род, но вероятно е бил в близки родствени отношения с династията Дуло. Ако Севар не е имал мъжки наследници, то Кормисош се явява вероятно сестрин син, племенник по женска линия, или зет? За съжаление липсват всякакви факти от изворите с изключение на едно съобщения на Алберих, за годината 750, като казва, че над българите вече управлявал Кормесий: „В 750 г., над българите, които преди няколко години дошли от Скития и завладели част от Константинополската империя, вече царувал трети владетел на име Кормесий". (2) Пределно ясно е, че това не може да е съуправителят на Тервел, а кан Кормисош. Алберих споменава Кормесий като трети владетел на българите и в 727 г. Грешката е или поради близкото звучене на имената, или ако Кормесий е гърцизираната форма на бълг. име Кормисош. Алберих казва, че в 750 г. Кормисош (Кормесий) вече управлявал, което е логично, ако е започнал едноличното си управление в предходната 749 г., година на вола. Няма основание да се смята, че Кормесий и Кормисош са една личност, т.е. управлението на Корми-

сош да се разглежда като второ след съуправителството с Тервел. В „Именника“ ясно е казано, че Кормисош сменил рода Дуло и самият той е от друг род – Вокил.

При управлението на този владетел започват продължителни войни с Византия, подбудени от император Константин V Копроним, който преселва заселници от Армения и Сирия в областта Тракия, и усилено възстановява крепостите по границата с България. Теофан казва: „Император Константин заселил в Тракия сирийци и арменци, които довел от Теодосиопол (съвр. Раз-ел-аи) и Мелитена (Малатия в съвр. Турция). От тях се разпространила павликянската ерес. Той довел също хора от островите, Елада и южните области поради настъпилия мор, заселил ги в столицата, за да увеличи населението ѝ. През същата година българите поискали данък за построените крепости. И след като императорът не зачел техния пратеник, те се отправили в поход, достигнали до Дългата стена и нападнали столицата. Разграбили околностите и отвели много пленници в земите си“. Константин V си подсигурил тила, като завладял „Славиниите в Македония“, т.е. славяните по р. Места, и след това предприел наказателен поход срещу българите, като достигнал до „клисурата Верегава“, но претърпял поражение и се върнал безславно. (3) За разлика от Теофан, патриарх Никифор казва, че под Дългата стена Константин V дал сражение на българите и ги разгромил, обърнал ги в бягство и избил много от тях. След като минало не много време, предприел поход по суша и море. Византийската флота влязла в р. Истър (Дунав) и опожарила много български селища, а сухопътната армия, водена от самия император, срещнала българите до граничната крепост Маркели (в района на Карнобад) и ги разгромила, като взела много пленници. След това българите изпратили пратеници и заложници и молели за мир. (4) Битките при Верегава и при Маркели се отнасят за по-късно време и за управлението на следващия кан Винех. Византийските хронисти са слели в едно войната на Констан-

тин V с Кормисош, който достига до Константинопол и според Теофан е постигнал военна победа, а според Никофор е бил разбит с последвалия наказателен поход, когато начело на държавата е Винех. Събитията около края на Кормисош и възкачването на Винех са неясни, но както се вижда от хода на събитията, Никифор е по-точен и след поражението под византийската столица владетелят Кормисош е свален и заменен с Винех, който също има нерадостна съдба. Управлението на Кормисош бележи началото на криза и поредица преврати в българската държава през втората половина на VIII в. Принципът на монархическото начало е поставен под съмнение от амбициите на силните родове. (5)

Томашек обяснява името Кормисош като производно на тюрк. *karmiš* – изпълнител, Вамберти посочва *qurmiš, qurmuš* – поставен, издигнат, Х. Хаусиг го обяснява като *qurum-iš* – другар по власт, съуправител. Б. Симеонов посочва общоалт. *quru/kuru* – уча, т.е. учител. (6) Етимологичните обяснения на тюрколозите са наивни. Най-вероятно *Кормесий* и *Кормисош* са двама владетели, носили едно име, аналог на ср.перс. Хормузд (вж. етимолог. на *Кормесий*) или близки варианти на едно и също име.

Бележки:

(1) Москов, М. Именник на българските ханове. 797 с.
(2) Москов, М. Именник на българските ханове. 289 с., с. 295 – 296.
(3) Гръцки извори за българската история. Т. III. с. 269 – 270.
(4) Гръцки извори за българската история. Т. III. с. 301 – 303.
(5) Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл. Кой, кой е в Средновековна България. с. 401 – 402.
(6) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 163 с.

9. ВИНЕХ (ОТ РОДА ВОКИЛ)

Годината му на възцаряване не е много ясна, записана като година на коня или вола (**има** / **имен**) **шегор алем** (кон/вол – първи), т.е. преписвачът е пропуснал пасаж и е смесил **имен** и **шегор** в една дума. Управлявал е 7 години. Годината 766 и преди нея 754 са наистина години на коня по китайския календар, докато най-близките години на вола са 749 и 761. През 756 г. Константин V Копроним предприема поредния си поход срещу България. Срещата с българите става при крепостта Маркели (днешен Карнобат). Винех е разбит и принуден да сключи мир с византийците, като изпраща заложници в Константинопол. През 759 г. ромеите отново нахлуват в България, но са пресрещнати и разгромени в битката при Верегава (Ришкия проход[1]). Въпреки всичко канът желаел мир с Империята, което му спечелва ненавистта и неодобрението на болярите, за което заплаща с живота си. Родът му също е избит. За края на Винеховото управление Теофан и Никифор съобщават, но без да споменават името му, тъй като смесват в едно управленията на Кормисош и Винех, че българите „избили тия, които по наследство имали властта над тях и поставили някой си Телесий“. Винех е управлявал от 754 до 760/61 г. Според китайския календар 754 г. е година на коня, и последна за Кормисош. Управлявал е 7 год., или до 761 г., а същата 761 г. е година на вола, т.е. в „Именника“ е пропуснат пасаж, но

[1] Ришкият проход (старо наименование: Чалъкавашки проход) е планински проход (седловина) в централната част на Върбишка планина (част от Източна Стара планина), в Община Смядово, Област Шумен и Община Сунгурларе, Област Бургас. Дължината на прохода е 11,3 км, надморска височина на седловината – 414 м. Проходът свързва Ришката котловина или долината на Брестова река, десен приток на Голяма Камчия на север с долината на р. Луда Камчия – на юг. Той започва на 2 км източно от село Риш, насочва се на юг, изкачва на седловината, след това се спуска по южния склон на Стара планина, по долината на Железна река и достига моста над река Луда Камчия, където проходът свършва.

са съхранени началната и крайната година от управлението на Винех, или 754-761 г.! М. Москов смята, че „годината на вола“ е вмъкната по погрешка. Всъщност няма грешка, а пропуснато изясняващо изречение.

Винех вероятно е пряк наследник на Кормисош, тъй като и двамата са от един род. Според М. Москов Винех управлява между 754 и 760 г. (1)

Името Винех според Б. Симеонов идвало от хуно-алтайското *bäni* – мозък, ум, в чув. *mine, minek,* а оргиналното произнасяне било *Бинек* – „умния“. (2) Етимологията на името е иранска и може да се обясни с осет. ирон. *ыınag,* дигор. *uinagæ, inagæ* (*wыınag / winagæ*) поради прехода *w-и* от алански в съвр. осетински) – зорък, със силен поглед. (3), (4) В партян., пахлави *wēn* – виждам, *wēnāk* – виждащ, глаголът **wēn / win* – виждам е общоирански. В кюрд. *bin,* в гурани, пущун., вахан., нуристан. *wīn,* мунджан., хуф., шугнан., орошан. *win,* ягноб. (от согд.) *wēn*, рушан. *wun,* авест. *vaen,* староперс. *vain* – виждам. (5) От същия корен е вахан. *voyn,* сарикол. *vuyn,* праиран. *βahan(a)* – блясък, светлина, лъч. (6) В ягноб. *wenna* – око. (7) Вероятни наследници са имената ***Винко, Венко*** и производните им форми. При чувашите – *Ванис, Ваник*, при осетинците *Уанкъа,* и в Сасанидски Иран – *Wanak.* (8), (9), (10), (11) Вероятната сарматска ф-ма е била *Венаг*, при българите – *Винех*. Много интересен паралел е усунското има **Венгуими** (*Wengguimi*) 翁歸靡 усунски „кунмо“ с прозвището „дебелия владетел“ споменат в „Хан-шу“, гл. 96Б: В еп.Хан, произношението на името е „*Åōngkwəjmaj*“, което вероятно отразява изходното *Аонкуемай / Аонкуемаз*, в случая имаме производна форма **Уанкъамай / Уанкъамаз**, озн.: Великият Уанк / Венаг).

Бележки:

(1) Москов, М. Именник на българските ханове. с. 297 – 298.

(2) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 164 с.

(3) Иранско-русский словарь.
(4) Дигорско-русский словарь.
(5) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. 118 с.
(6) Стеблин-Каменский, И. Этимологический словарь ваханского языка. 381 с.
(7) Андреев, М. С., Пещерева, Е. М. Ягнобские тексты. (словарь).
(8) Чаваш арсын ячесем.
(9) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 34 с.
(10) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 99 с.
(11) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. 347 с.

10. ТЕЛЕЦ (ОТ РОДА УГАИН)

Възцарил се е в годината на самура (по кит. календар – плъха) **сомор алтем** (самур-шести) и е управлявал 3 години. Годината на плъха е 760. Телец е издигнат след свалянето на Винех. Теофан Изповедник го описва като „мъж злонравен, на възраст около 30 години“. Патриарх Никифор го определя като „Телесий – строг мъж, който проявявал от младини смелост“. Зигиберт посочва „година 760 – над българите се възцарил Телец“. Веднага след като заема трона, започва нападения срещу граничните византийски гарнизони и по думите на Никифор „събрал тежковъоръжена и боеспособна войска и нападнал със сила близките ромейски селища и крепости“. (1) Константин V незабавно отвръща на тези действия. На 16.06.763 г. той се отправя с войските си на север. В същото време потегля и огромен византийски флот от 800 кораба по море. Кан Телец привлича на своя страна 20 000 славяни и укрепва проходите в Стара планина. Срещата с византийците става край Анхиало през юни 763 г. (30 юни, 1-ви индикт, ден пети) и завършва с поражение на българите заради предателството на славяните, които минават на византийска страна. По сведения на Патриарх Никифор самите ромеи също понасят големи загуби. Константин V не посмява да навлезе в старопланинските проходи. Той се връща в столицата си и тържествено отпразнува победата си, предавайки на столичната тълпа пленниците българи, които са избити извън градските стени. Българите единодушно посочват Телец като виновник за поражението си. Той и приближените му са убити. Както пише Никифор, „Българите като видели злощастието на Телесий, въстанали, убили го и поставили за свой господар едного от своите първенци, комуто името било Сабин“. (2) Това се е случило през лятото на 763 г. Зигиберт посочва 762 г. като година на битката с император Константин, и последвалото поражение и гибел на Телец „заедно с първенците на народа“, т.е. близкото му об-

кръжение. Зигиберт посочва 762 г. като начало на управлението на Сабин. (3) В случая обаче в „Именника“ е пропуснато управлението на Сабин, предшественика на Умор. Но за Телец е написано допълнително „и сий иного ради“, което се превежда като „и този беше вместо друг“, което показва, че Телец идва на власт не по принципа на престолонаследието, а е издигнат чрез преврат, като сменя управляващия дотогава род Вокил. (4) За този преврат Теофан пише: „Българите, като въстанали, избили господарите си, които произхождали от (владетелския) род, и поставили мъж злонравен на име Телец“. (5)

Името Телец е в основата на бълг. имена *Тильо, Тилко, Тилчо, Тило, Тилин, Тилян*. (6) Б. Симеонов го свързва с алтайското (сойонско) *tile* – побеждавам. (7) Също в чув. *teley, teleylĕ* – щастие, щаслив, в ТМ, евенк. *talān, talāč*, монг., бурят. *talaang*, якут. *talān* – щастие, щаслив. (8) Или според алтайските аналози, значението на Телец е **щастливец, победител.**

Подобно име се среща при осетинците като *Тала, Тила, Тела*, и чувашите – *Телей, Телекей, Телен, Телерис* (ср. с *Телериг, Телеç, Телеш* (вж. бълг. топоним ***Телиш*** до Плевен), *Телĕм, Тели, Теляв, Тиликкей, Тилек, Тилечер, Тилли*. (9), (10), (11)) Юсти съоб. перс. име *Талиман* (*Talīmān*), мит. герой от епохата на Ферудин, и древноиран. име *Тилусина* (*Tilusina*) от времето на асир. цар Саргон, също сармат. имена *Тил/о* (Τιλλής) – Керч, *Тилоган* (Θυλόγανος) – Танаис. (12) А това говори за вероятен индо-ирански произход:

Телец – златен: Тлябва да се мисли и за това, предвид иранските аналози на името. В санскрит *haltika*, ягн. *telaŷti*, кюрд. *tila*, пущун. *têly, tilā*, талиш. *tāla*, перс. *tillo*, *tilā*, таджик. и ягноб. *tīll*, шугнан. *têle*, гилян. *tilo*, рушан., хуф. *tillo*, язгулем. *tilu*, искашим. *tila*, вахан. *tille*, сарикол., йидга *tilla*, бенгал. *tila*, кашмир. *tilā, tol* – злато, златна монета. В маратхи *tola* – мярка за злато и сребро, непал. *tilari* – златна огърлица, в хинди-урду *tilarī* – огърлие от коприна и златни висулки. Етимологията на името може да се свърже със старата българска дума **те-**

лот – злато, съхранена в народните песни като „низ телотен“ – златен низ, златен гердан, показващи безспорен източноирански произход[1]. Явно от същия произход е и името **Телериг** на владетеля, управлявал преди Кардам. Самото име **Телериг** означава владетелят *Теле (Тело / Тило)*, тъй като окончанието ***–риг***, означава владетел.[2]

Бележки:

(1) Гръцки извори за българската история. Т. III. 303 с.
(2) Гръцки извори за българската история. Т. III. 304 с.
(3) Москов, М. Именник на българските ханове. 309 с.
(4) Москов, М. Именник на българските ханове. 311 с.
(5) Гръцки извори за българската история. Т. III. с. 270 – 271.
(6) Заимов, Й. Български Именник. 311 с.
(7) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 165 с.
(8) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э).157 с.
(9) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 98 с.
(10) Чаваш арсын ячесем.
(11) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 82 с.
(12) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. 321 с., 325 с., 332 с.
(13) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 351 с.

---

[1] В БЕР е обяснена неадекватно като произв. от *тел* – метална нишка.

[2] По принцип се смята за германска (готска) заемка, но в хотаносакски *rūkya, rūka* – владетел, в осет. дигор. *ragъ, ragъæjmag* – най-добър, избран, преден, водещ. Предполагам, че дигорската форма, чийто основен корен е *ragъ* е от същия произход, както хотаносакските форми. В осет. *ragъ* означава и ред, т.е. „пръв по ред“, *raz* – преден, пръв, *razæj* – напред и *razdzog* – предводител. (13) Възможно е наличие на такава източноирански по произход дума в езика на древните българи.

11. УМОР (ОТ РОДА ВОКИЛ)

Последният владетел, споменат в „Именника“, е Умор, управлявал 40 дни в годината на змията или 765 г., **дилом тутом** (змия-четвърти). За него патриарх Никифор пише: „В третия индикт Константин нахлул в България, понеже българите свалили от властта поставения от Сабин техен вожд Умор, провъзгласили за вожд Токт, брат на Баян“. (1) Споменатият трети индикт обхваща времето от 01.09.764 г. до 31.08.765 г. Умор е управлявал 40 дни, т.е. месеца **тутом** (четвърти) и началото на следващия пети месец (**пелем / пелкем** ?), които са били в границите на този индикт. Москов смята за най-приемлива датировката на Миккола за управлението на Умор в периода май-юни 765 г. (2)

Хронистът Зигиберт изобщо не е отразил краткото управление на Умор и следващия владетел Токт. Той пише: „година 763 – българинът Сабин сключил договор с ромеите. Заради това той бил изгонен от своите и избягал при императора, а над българите се възцарил Паган. (3) Паган има също нерадостна участ и управлява около година. Никифор пише за него, че „Кампаган (може би кан Паган) избягал към Варна, но там бил убит от собствените си роби.“.(4)

Според Б. Симеонов името показва връзка с уйгурското лично име *Uma,* или името на богинята-майка при тюрките *Умай*[1]. Друга възможност според него е връзка с тюрк. *um* – надежда. *um+ar* – даващ надежда. (5) Само че *um* – надежда, е от иран. пр., в пахлави *umēd* – надежда, *umēdwār* – надяващ се, пущ. *umayd,* тадж. и ягноб. *ūměd* – надежда. (6) Това се потвърждава от иранските имена *Umīd (Uměd), Umīdwar, Ūmkar*. (7) Трябва да посочим че и при кушаните е позната богиня *Ума* (*Ommo*

---

[1] Произлиза от пр.алт. **umu* – раждане, др.тюрк. **umaj* – плацента, монг. **(h)umaj* – матка, утроба, ТМ **omu-/*umu-* яйце, потомство, кор. **ūm* – пъпка на растение, япон. **um* – раждане. (Старостин)

– съпругата на бог Шива – *Oesho*), изобразявана върху монетите на владетеля *Хувишка.* Ума се явява синонимно название на богинята майка Нана. (8) Името *Умор / Умар* показва прилика с осет. *umar* – жизнен, перс. *umīr* – красив. Съществува аналогично осетинско мъжко име *Умар* и чувашко мъжко име *Ӳмер.* (9), (10), (11) Известно е аналогично сармато-аланско име Ομορ, от надпис от Таман от V в. В Нартския епос, Умар (Umar / Womar) е името на „уаигъ“ (великан), който воюва с нартите. Дзиццойтый, Ю. А го свързва също с българското владетелско име Умор. (12)

Бележки:

(1) Гръцки извори за българската история. Т. III. 304 с.
(2) Москов, М. Именник на българските ханове. 328 с.
(3) Москов, М. Именник на българските ханове. 319 с.
(4) Гръцки извори за българската история. Т. III. 305 с.
(5) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. 166 с.
(6) Андреев, М. С., Пещерева, Е. М. Ягнобские тексты (словарь).
(7) Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. 333 с.
(8) вж. индийския нумизматичент уеб сайт: http://prabhu.50g.com/kushana/kus_deities.html/
(9) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 99 с.
(10) Чаваш арсын ячесем.
(11) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 90 с.
(12) Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи, Владикавказ, 1992. 192 с.

12. САБИН (ОТ РОДА ВОКИЛ)

В „Именника“ неясно по какви причини този владетел е пропуснат. Но следвайки управлението на предшественика и наследника му, може да посочим годините **дван алтом** (заек-шести месец) и **дилом тутом** (змия – четвърти месец, или по-вероятно **дилом вечем**, тъй като е логично да е свален в предходния месец преди възкачването на Умор). Според М. Москов е управлявал от юли 763 до април 765 г. (1) Теофан посочва твърде важната информация, че „Сабин е бил зет на Кормесий, някогашния им господар (на българите)“ и управлява в 763-65 г. (между Телец и Умор). Сабин е от рода Вокил (по косвенни данни). Той е привърженик на постигането на мир с Византия и води преговори с Константин V Копроним. Въпреки постигнатото съгласие, дворцовите кръгове в Плиска не приемат мира. На свикания народен събор с участието на „всички мъже, годни да носят оръжие“ надделяват антивизантийските настроения. Сабин е свален и се спасява с бягство в Константинопол. (2) Но наследилият го Умор, „бил поставен от Сабин“, т.е. е бил негов близък родственик. Мненията за пропуска на Сабин в „Именника“ са различни. Според В. Златарски – защото бил славянин или от романски произход. Според Ом. Прицак – защото българите го смятали за предател – също е нереално, тъй като натрапва късни представи (от времето на националната държава) към една много по-ранна епоха. Може би най-близко до истината е Геза Фехер, който предполага че Сабин е управлявал като регент (вуйчо, по-вероятно чичо) на малолетния Умор. (3)

Някои изследователи (Миккола, Бешевлиев) предлагат съмнителното и произволно твърдение, че Винех е непълен запис на името Сабин, което е звучало в оригинал като Савинех, т.е. Сабин и Винех са една и съща личност. (4)

Името Сабин, или Савин (тъй като е познато само от византийски източници където „б“ и „в“ се отбелязват с „β“) е известно и от чаша-

та на „великия жупан“ Сивин или Сибин. Днес производни на това име са бълг. имена ***Съби, Събан, Събен, Събел, Събин, Събо***. (5) При осетините се среща като *Сабан, Саба, Сабек, Сабе*, а при чувашите – *Савин*, *Саван, Саванкка, Савançин, Савантай, Савантей, Савантер, Сивантей, Сивеней*, поради липсата на звук **„б“** в езика им. (6), (7), (8) Съществуват няколко версии за етимология на името:

а). тюркска, свързана с тюркското *sevin* – обичам, *sävin, säbin* – радвам се[1].

б). романска, издигната от румънски учени, свързващи *Сивин* с латинското име *Сабин.* (9)

в). иранска. Може да предложим вероятна връзка с осет. *æfsæn, fsæn*, ягноб. *spnīzd*, пущун. *ospēna*, сарикол. *sipin*, искашим. *š`pun, shepon*, шугнан. *sepen*, язгулем. *spun*, мундж. *yuspэn*, в ст.инд. текстове *sāb*, санскрит и авест. *spana*, хоремз. *ispani*, согд. *`spn* (*aspan*) – желязо, плуг, острие, перс. *sabz, sāv, sāwā* – меч, кюрд. *sowak*, гилян. *seb* – остър, тох.(б) *apsal*, пущун. *šabel* – острие (сабя), и в същото време има паралел между тох. *yepe* – нож, острие и пущун. *yēwē* – плуг, което показва смислова връзка между тох. и източноиран. понятия, оръжие-острие-желязо.[2] Абаев посочва вероятния преход *spana-safna*. (10) Интересен паралел е и чувашкото *şava* и осетинското *cabag / cabagæ* – коса, уред за косене. (11) Така че името Сабин вероятно отразява това значение: желязо-острие-меч, респ. **сабя** (прабългарска по произход дума).

---

[1] Тюрк. думи са възможни тохаризми от *sāw* – живот, жизнен – б.а.

[2] Тук най-вероятно имаме субстратна афразийско-семитска дума, заета от индоиранците и тохарите при контактите с народите от Месопотамия. В прасемит. **šabal* – метално оръжие, острие, в араб. *sabal* – острие на копие, в акад. *špk, šapku* – леене на метал, берберските диалекти, праформа **sVbul*, съвр. форми *a-sbūl, a-ssəbul-ət* – дълъг нож, дълъг кинжал, западночадски (езика хауса) *sulbu* – метално острие на стрела, изт. чадски **sib* – нож, източнокушитски **sibil* – желязо. (Старостин)

***

„Именникът“ прекъсва с Умор. Едва ли е писан по време на този владетел или също така кратко управлявалите негови наследници: Токт (юни 765 – първите месеци на 766 г.), Паган (766 – 767 г.). Причините за това са неизвестни. Вероятно късните преписи са отразили и един непълно съхранен, написан на страбългарски оригинал, или самият гръцки текст, независимо дали е бил върху камък (плоча, колона), или върху пергамент, е бил запазен частично, когато е преведен от гръцки на български. Неясно е защо при Телериг, Кардам, Крум и Омуртаг, когато вътрешнополитическата криза е преодоляна и държавата е в неспирен възход, завършил с края на Симеоновото управление, той не е бил продължен.

Бележки:

(1) Москов, М. Именник на българските ханове. 318 с.
(2) Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл. Кой, кой е в Средновековна България. 583 с.
(3) Москов, М. Именник на българските ханове. 320 с.
(4) Москов, М. Именник на българските ханове. 307 с.
(5) Заимов, Й. Български Именник. 303 с.
(6) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 97 с.
(7) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена.
(8) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 72 с.
(9) Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите.
(10) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 481 с.
(11) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). с. 79 – 80.

13. ВОКИЛ ИЛИ УКИЛ

„Именникът“ съобщава имената на два рода – **Вокил** и **Угаин**, които управляват след династията **Дуло**, сред които, както се вижда от съобщението на Теофан Изповедник, поне единият е бил сроден с нея.

Векил, Вико, Викул, Векул са стари български имена. (1) В. Томашек обяснява етимологията на името с тюрк. *ökäly* – похвален, почтен, или удмуртското *ukъl* – незаконен. Б. Симеонов го свързва с тюрк. *uq/oq* – стрела и *il* – род, или „Родът на стрелците“. (2) Посочените етимологии са наивни.

Почти идентично звучи османотурското *vekil* – поръчител, надзорник, в кумански *uakil* – пратеник. (3) Аналогично в осет. ирон. *uakъel,* дигор. *uokil* (*wakъel / wokil*) – представител, упълномощен, доверен, свидетел, пратеник. Според В. Абаев думата е от араб. пр. *wakīl*, проникнала в осет. и другите кавказки ез. през тюрк., респ. кумански. В груз. *vekili, wāčīl,* е със същото значение. (4)

Ако примем това мнение, няма как името **Вокил / Укил**, звучащо еднакво с осет. форми, да присъства в езика на българите, преди още „тюркската“ форма от арабски произход да е проникнала в Кавказ. Вероятното етимологично обяснение е свързано с индо-иран. **wak* – глас, говор, в санскрит *wak, vāc, vacanah,* пали *vacana* – говоря, пр.индо-иран. *uāč,* авест. *vāx, vāci*, *vāxš, wāz,* перс. *waza* – дума, сарикол. *wāga* – говоря, согд. *wāxš, wātāk*, хорезм. *wsāk*, хотаносак. *avācā* – говоря. (5), (6) В тох. (б) *wek*, в тох.(а) *wak* – глас, шум, *wektark* – говорещ, крещящ, *watk* – говоря. (7) В осет. *uaz*, *wac*, ягноб. *wāst*, талиш. *vož,* перс. *vāz* – глас.[1] Сходно е осет. *uac, uacхъuæd* – известие, *uazæg* – покана,

---

[1] В българския съществува и думата ***викам, викам му*** – говоря, говоря му (или диал. ***баткам, набатквам*** – мънкам, налучквам, пелтеча, ср.с тох. *watk,* согд. *wātāk* – говоря), която няма славянски аналогии, респ. е прабългарска по произход. Вж. също българските имена **Вачо** и

гостуване. При осетинците е известно божеството ***Уацил*** – божественият пратеник, но и бог на гръмотевицата и бурите, дал и съвр.осет. име *Уасил,* при чувашите – *Весулла.* (8), (9) При източните иранци е съществувал бог *Вак, Вахш,* лат. предаване *Бакхус*, тъй като според гърците иранския *Вахш,* кушанския *Охшо,* отговаря на гръцкия Дионис, т.е. *Вахш* е синоним на Сявуш и Сявуш се явява „божествен пратеник“. Името *Уацил* (*Wacilld / Wacelia*) според Абаев означава точно пратеник на *Елия*. А *Елия* е „гръмовержеца, бога на бурята“ аналогично на Св. Илия, християнския светец, приравнен към по-старото езическо божество при славяните. (11) При тохарите също е съществувало подобно божество ***Илай*** (Yllaiy), свързвано точно с бурите, името на което е съхранено в тохарските текстове. Така че *Вак-Илай* или *Уацил* си е изцяло езическо божество, съществувало преди християнизацията. Самата дума ***wak*** при сарматите, аланите, както и при хорезмийците и согдийците, е придобила и второ значение „свят, божествен“ (Вак-Устарджи – осет. Св. Георги). Ето защо смятам, че ***Вокил / Укил*** е означавало пратеник, вестоносец, упълномощен, довереник, но има собствено развитие в езика на прабългарите и аланите, въз основата на корена ****wak / *wac*** – глас, дума, вест, а в арабски и тюркски имаме ирански заемки.

Бележки:

(1) Заимов, Й. Български Именник . 70 с., 63 с.

(2) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. с. 120 – 121.

(3) Илчев, Стефан. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. 54 с.

(4) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. 45 с.

(5) Lubotsky, A. Indo-Aryan inherited lexicon.

Вазо, посл. е посочено от В. Д`Амико като реликтово име от Алцековите българи, които са производни на същия иран. корен **uāč-* / **wāč-* реч, говор, красноречие. Имената Вазинка, Вазя и Вачей се срещат при чувашите. (10)

(6) Cheung, Johnny. A Dictionary of the Iranian Verb. Leiden and Boston: Brill, 2007. с. 402 – 403.
(7) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.
(8) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 99 с.
(9) Чаваш арсын ячесем.
(10) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. с. 34 – 35.
(11) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. 31 с.

14. УГАИН – РОДЪТ, СМЕНИЛ ВОКИЛ / УКИЛ

Известният представител на този род е само един – Телец, дошъл на власт с преврат и свален с преврат, след което властта преминава отново във Вокил.

Според Томашек името произлиза от тюрк. *ögün* – мъдър, монг. *ök, yok* – разум, ум. Г. Фехер посочва тюрк. *uhu / ugu* – сова. Б. Симеонов посочва тюрк. *ugay* – родствен. (1) Името показва интересни осет. паралели: *uag* – закон, ред, мярка, правдивост, порядък, *uagdžыn* – порядъчен, честен. В дигор. *uaggin* – състоятелен, нормален, порядъчен, *uaggun* – честен, *uagæ* – нрав, характер, норма, традиция, поведение, порядък, положение, състояние, мярка. В иронски и дигорски *uæx (wæx)* – качество, особеност, обичай, традиция. Абаев посочва като най-близък паралел хорезм. *wāk, āβwāk* – нрав, характер, *ūβwāk* – добронамереност, добри отношения. Във ваханси се открива сходното *wog, woγ*, в кховар. *waγ*, йидга *huγ* – стойност, размер, цена, производни на др.иран. **vahaka* – дълг, задължение, стойност. (2) Абаев смята, че изходното **vahaka, *vah*, **vahu,* в авест. *vohu,* санскрит *vasu* първоначално е означавало пребивавам, с по-нататъшно развитие на значението в обичай, право, закон, правило, нещо постоянно, трайно, непроменящо се. (3) Аналогично съвр. осетинско име е *Уаге, Уагка, Уагко, Угъу,* при чувашите, *Уганей, Угей.* (4), (5)

От Теофан научаваме, че „Сабин, е бил зет на Кормесий, някогашния им господар (на българите)“, т.е. родът Вокил е бил в родствени отношения с династията Дуло и се явява законен неин наследник, което личи и от вероятното съуправителство на Кормисош със Севар. А родът Угаин е узурпаторски, издигнат с преврат и свален с преврат.

Затова и има един-единствен представител (Телец), сред владетелите, известни от „Именника“.[1]

Бележки:

(1) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. с.122 – 123 с.
(2) Стеблин-Каменский, И. Этимологический словарь ваханского языка. 390 с.
(3) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. с. 40 – 42.
(4) Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. 99 с.
(5) Магницкий, В. Чувашские традиционные имена. 90 с.

[1] За родовата принадлежност на Токт, Паган, Телериг, Кардам и Крум няма никаква съхранена информация!

15. ВИХТУН

В „Именника“ се среща и още една древнобългарска по произход дума: **вихтунъ** – дума, определение към рода Дуло – „Дуло рекше Вихтунъ“ (Дуло ще рече вихтун). Хаусиг и Прицак смятат, че началната буква е била „β“ – „б“, т.е. имаме бех-тун, като *bex / beγ* – княз, респ. „бехтун“ – княжески род, от староалтайското *tun / dun* – род, племе, което е старокитайска заемка. (1) В старокит. 眾 *tuŋs* (ŋ = ng), еп.Хан *təuŋh*, съвр. кит. *zhong* – народ, маса, множество, всички. Мога да предложа още две етимологични решения за др.бълг. ***вихъ**:

а). Вихъ – законен, добър, възхваляван. Връзка с др.иран. *vahu*, санскрит *vasu*, пахлави *weh* – добър, *wehih* – благочестие, доброта, в санскрит *vāghāt* – клетва и на *wæx / wæg* – нрав, характер, мярка, качество, същност. (2) Или **вихъ** – управляващия по право, по закон, по традиция, добрия, благочестивия род.

б). Вихъ – низвергнат, свален, мнение застъпено от Добрев, П. В тох.(б) *wāk, wāki, woko, wokont* – обособяване, разкол, отделяне, различие. (3) В осет. *wagъd* (*uagъd*) – развод, разделяне между съпрузи, авест. *vaēc,* средноперс. *wēz*, парт. *wyx,* осет. *wыgъd,* хотано-сакс. *vīdžīn* – отделям, отстранявам, авест. *vaē,* средноперс. *wāyēn* – прогонвам. (4) Предвид контекста на събитията, нямаме основание да мислим, че Кормисош от Вокил е дошъл с преврат и насилствено е свалил династията Дуло. Така че мнението на П. Добрев е невярно!

За **тунъ** – род, може да посочим, че думата се среща и в арменски като *tun* – дом, респ. древнобълг. ***тунъ*** – династия. (5)

Така „вихтун“ най-вероятно означава, „законния род“, или „династията управлявала по право“!

Бележки:

(1) Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив, 2008. с. 130 – 131.

(2) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. с. 40 – 42.

(3) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.
(4) Cheung, Johnny. A Dictionary of the Iranian Verb. c. 407 – 408, 411 c.
(5) Lubotsky, A. Indo-Aryan inherited lexicon.

И УПРАВЛЯВАХА ОТТАТЪК ДУНАВА „С ОСТРИГАНИ ГЛАВИ“

Това изречение от „Именника“ дава интересна информация са типична древнобългарска прическа, съхранила се в България до края на XIX в. Става въпрос за типичната мъжка прическа „чембас“ или „чуб“ – да се оставя само една плитка на иначе остриганата глава.

Луйпранд пише, че във Византия българският посланик бил остриган по маджарска мода. Древните унгарци също бръснели главите си и оставяли плитка. Епископите на Залцбург гледали с недобро око на разпространилата се мода сред моравските славяни да се стрижат като маджари. (1) Прокопий Кесарийски в „Тайната История“ пише, че по времето на император Юстиниан сред някои от ромеите в Константинопол се появила „хунската прическа“, като отпред косата се постригвала високо до над слепоочията, а назад била оставяна да расте дълга, тъй както правели масагетите. Обувките, шалварите и наметалата също се изработвали по хунската мода. (2) Тук под хуни трябва да се разбират аварите.

Мъжка прическа, чембас при възрожденски българи, по картина на Н.Павлович. По Р.Сефтерски, сп.Авитохол, кн.18, 2002 г.

В 1595 г. Фредерик Зайдел минава през едно поле край Ниш, осеяно с отсечени човешки глави на българи „с унгарски перчеми и плитки“ (чембаси), за които турците казвали, че са на раята, която се разбунтувала срещу султана. (3)

Етнологът Р. Сефтерски прави интересно изследване върху разпространението на старинната българска прическа „чембас“ или „перчем“. Почти до Освобождението от турско робство[1] (1878 г.) в етни-

[1] Или „османско владичество“ за тези от читателите, на които им харесва този термин.

ческите граници на България, е било разпространено стриженето и бръсненето на главата при мъжете и оставянето на сноп коса на темето. В много райони перчемът се сплитал на плитка. При хърцоите[2] (с. Вардун, Търговишко) в сплетената коса се поставял специален предмет, „крив гребен“, предаващ форма.

Перчемът при българите се поставя в специално червено фесче (шапчица), над което се слага калпакът. При юечжите (роучжи-арси или тохари) съществувал същият прийом, само че шапчицата е била виолетова. (4) Българите възприемат перчема като приносител на свръхестествена сила, която предпазва човека от лошите сили, уроки и т.н. Ето защо първите опити на възрожденските учители да отстранят този смятан за предразсъдък обичай среща силна съпротива. Така например в с. Осиковица, Ботевградско, в 1863 г. учителят Георги Антонов отрязал перчемите на своите ученици като им обяснил, че не е хубаво да ходят така. Но на другия ден едва не бил „линчуван“ от разгневените майки. Изгонен е от селото и се премества в Кнежа. (5) Най-разпространен е „перчина“ от една плитка, но в някои райони на страната се оформяли две

---

[2] Названието на българската етнографска група **„хърцои“** вероятно също е древнобългарско. Късната народна етимология го свързва с румън. *râtoî* – селянин (ратай), или като обидно прозвище също от румън. *raţă, răţoi* – патица, паток. (6), (7) Според Анчо Калоянов етнонимът *хърцои* произлиза от култа към *бог Хорс*, алански персонаж, възприет и от руските славяни, името означава „даващ добро“, откъдето е и руск. *хорошо* – добре. (8) В осетински *xors* – добър, аналогично е и бълг. *харен* – добър. Но другото название на *хърцоите* – „полянци“, жители на полето, ясно показва къде да търсим значението. И съотв. в осет. дигорски *хærсæ* е обработваема земя, нива, а в иронски *хъærs* – открито място, пространство, поле. Произлизат от общоиранското **karš* – бразда. (9) В авест. *karšay* – бразда, *karšaya* – изоран, изорано (прил.), *karštīvant* – орач, земеделец (10) Също в осет. ез., със суфикса *–oj* (*-ой*), се подчертава даденото качество (11), както и в нашия случай, ***хърс*** – поле, нива, ***хърсой > хърцой*** – полянец, човек от полето, земеделец, обработващ земята, орач. Неслучайно и късната народна етимология свързва *хърцой* с румън. *râtoî* – селянин, което си е бълг. заемка от ратай – селски работник. ***Хърсово, Хърсград*** (Разград) – средновековни топоними, са свързани също с това население.

плитки. За повече от една плитка при мъжете споменава и сръбският изследовател Павлович в Малешевската област: „…старите бричели главата отзад, оставяйки напред т. нар. „ручими[3]“ – плитки, които свивали под капата“. Когато изследва традиционното облекло в Софийско, М. Велева отбелязва, че „привилегия на младите е спуснатият „чомбас“, а старите обикновено скривали сплитките си под шапките“. Марина Черкезова подчертава, че странджанските ергени ходили с дълъг „перчан“, който се е носил без калпак. Изследвайки Пиринския край, М. Велева пише, че „…в отделни села се пазят спомени за прическа с „перчин“ – сноп коса от темето, оставяна дълга сред ниско остриганата коса наоколо, сплетена в плитка, която се спуска назад или се свива под калпака. В нашата етнографска книжнина се налага мнението, че този тип мъжка прическа е присъщ и определящ за древните българи. В своето изследване за „перчема“ или „чомбаса“ у старите българи Райко Сефтерски стига до извода, че „… прическата перчем – бръсната глава със сноп коса, разпусната или сплетена на една, две или повече плитки, исторически може да бъде приписана само на прабългарите“.

---

[3] Думата **ручим** не е отбелязана в БЕР, и в Речника на Н. Геров. Възм. вр. с **рошав** – човек с буйна, дълга коса или брада. Думата **рошав** не е от славянски произход, в БЕР (12) се обяснява неубедително като производно на *рохав, рохък*. Думата е от древнобългарски, сарматски произход, етимологичен паралел с осет. ирон. *ғыхы* – мустак, дигор. *rexæ*, ягноб. *riš*, кюрд. *rîşî,* пущун., талиш., перс., тадж., белуджи, язгул. *riš*, пахлави *reš,* кховар. *rigish* – брада. В др.иран. *raiša*, перс. *reša*, пахлави *rešak*, согд. *rīšāk,* белуджи *rīšāg,* вахан. *rγiš, reγiš*, пущун. *riža* (с репозиция *žira*), кхов. *rixiš* – коси. (13), (14) В дард. *rúh* – растеж на косата, сноп коса, хинди *rajju* – плитка (*j=dž*), перс. *rīsha* – пискюл, плитка. (15) И в същото време може да посочим още една древнобълг. дума **чорлав** – рошав (Вл. Георгиве го свързва невярно с румънското *cioáreci* – груби вълнени чорапи. (16) Думата показва др. тюркски произход, в др.тюрк. *čar* – плитка, коса сплетена на плитка. (17) В монг. *sojir* – коса, *sirildi*, ТМ ез., евенк. *širelde, čiren* – сплитам в плитка. (18) Също в тох.(б) *tsar* – груб, рошав, космат, в угрофин. ез., в манси *šär,* унгар. *szőr,* удмурт. *šort,* коми *šört,* мар. *šar,* мордв. *šeer`, čer,* ненец., селкуп., нганасян. *tar* – коси, дълги коси, козина, конска грива. (19) Т.е. тохарската дума е урало-алтайска заемка. **Нагледен пример за сарматския и урало-алтайския пласт в древнобългарската етногенеза.**

Интерес представлява мраморното изображение на български велможа от VIII–IX в., съхранявано в Археологическия музей във Варна, изобразен с ниско подстригана коса и плитка, спусната на рамото му. (20) Подобно е изображението на светеца Йоан Богослов, върху икона от гр. Просека (днес Демир капия / Железни врата) – БЮР Македония, с плитка. (21)

В картината на Н. Павлович „Паметник на българската църква в Цариград“, рисувана след 1870 г., мъжете са изобразени с плитки.

Думата **перчем / перчин** е късна турска заемка, от перс. *parčem* – коса, къдрица, открива се в кховарски *parcham* и пущунски *parcham.* (22) Думата **чуб** е разпространена в руски и украински *чуб*, пол. *czub*, чеш., словак. *čub,* и според Фасмер, произлиза от готското *skuft,* ст.вис.нем. *schopf* – коса. (23) Вероятно нейна производна е бълг. чембас / чумбас.

Но в българския език се открива и оригинално древнобългарско название, **шиве** – перчем, чембас, което показва недвусмислен древноирански произход. (24) То е аналогично на чувашкото *şivet, şivče* – коса, плитка, шнур вплетен в косата. Произходът на чувашката дума според М. Федотов не е много ясен. (25) Той посочва единствено връзката, която прави Расянен с чув. *şi* – връх. Но се откриват ясни ирански паралели, с ваханското *šafš* – коса, което според ираниста Х. Бейли (H.W. Bailey) е производно на древноиран. *safša,* перс. *šifša* – къдрица, аналогично в санскрит *cufa* – перчем, кашмир. *shikhāh* – плитка, калашки *chawar*, нурист. *zhu* – коса. (26), (27)

При сарматите и аланите (и съвр. осетинци) косата също има свръхестествено значение. Чембасът също е бил разпространен. При жените дългата коса се е смятала като символ на майчинството и фер-

тилните сили. Младите жени до омъжването си са ходели с открити глави и свободно пуснати коси, но след сватбата слагането на кърпа е задължително (както и при българките). Тъй като косата се свързва с майчинството, тя трябва да е „скрита“ от лоши погледи. Бездетността се смятала за голям грях и наказание от боговете, затова бездетните жени се подлагали на подигравки от съселяните си и по обичай били длъжни да ходят с къси коси. Обичаят на осетинските жени да отрязват косите си при смъртта на съпруга и да ги поставят в гроба, символизира мъката на вдовицата както и обет, че никога повече няма да се омъжи и да ражда деца; отказът от дългата коса е отказ от фертилната функция. (28) Това обяснява и смисъла на намерените кичури коса върху останките на погребаните мъже, от погребения в района на Алтай и Синцзян, както и при древноалански погребения.

Корените на прическата „чембас“ или „чуб / чумбас“ идват от Централна Азия и са свързанани с древните индоевропейски общности, обитавали региона.

Според „Бей-ши“ при жителите на „Западния край“ (Синцзян, Таримския басейн, обитаван от тохарско и източноиранско население) съществувало митично суеверие относно плитките на мъжете, особено към косите на владетеля. Владетелят на Хотан криел косите си от погледа на всички. Според поверието, ако поданик види косите му, годината ще е лоша. (29)

Още Херодот помества в края на Ойкумена (познатия свят), между Алтай и Тяншан, митичния народ на аргипеите (от тохарските думи *Ārsī*, т.е. арсите – тохари и *ype* – страна, *Ārsī-ype* – страна на арсите, което в древногр. предаване е дало „аргипеи“. Китайската транскрипция на арси е юечжи, чиято възстановка на произн. в древнокит. е руги и идва тох. *arkwi* – бял, сребърен. Той ги нарича плешиви поради широко разпространения тохарски обичай мъжете да бръснат главите си и да заплитат плитка.

Според китайските източници, типичната прическа на племената „ди“ или древните индоевропейци, западни съседи на китайските царства, е „във формата на рог“. Китайците я наричат „тянпус“ (вместилище на небесния дух). Мъжете бръснели главите си и оставяли една плитка на темето, която поместували в специална шапчица. (30)

В Древен Китай съществува култът към предците, наречен „гуй“ (в кит. 鬼, съвр.ф-ма *guí*, в древнокит. и еп. Хан*kwəj* – душата на починалия, второст.зн.: дявол), изместен от по-късните конфуциански традиции. Смята се, че той е заимстван от европеидите „ди[1]“. В по-късната китайска художествена традиция злите демони и дяволът се наричат аналогично „гуй“. Демоните се изобразяват с голям ръст, червенокоси, сине- и зеленооки, с бели, румени широки лица, гъсти бради, издължен череп и прическа, при която главата е обръсната, с изключение на плитка на темето, вплетена в специален гребен. Това е типичен портрет на белокож „ди“, с изкуствена деформация на черепа и типична тохарска прическа. Дори когато в Китай се появяват първите европейски пътешественици, започват да ги наричат със сборното понятие „ян-гуй-цзи“ – задморски дяволи, по аналогия със спомена за ди. (31)

При разкопки от Караходжо (до Турфан), на погребения от IV – V в., са открити дървени фигурки (погребални статуйки), които показват облеклото на обитателите на Чеши (произн. в епохата Хан: Каси, Касири), което е сходно с останалите райони, предимно Хотан и Куча. Жените оформяли косите си като кок, а мъжете се подстригвали високо над ушите и заплитали плитка, закрепена на темето.

Характерната мъжка прическа на населението от Източен Туркестан се изразява в обръсване на главата и оставяне на перчем, завързван на темето. Единствено владетелят не бръснел главата си. В Кашгар, Куча,

---

[1] „Ди“ (Di) 氐, или 狄, означава най-общо варвари, некитайци, или скотовъдци-пастири – 抵или 牴 (Dǐ), също форма на 氐 със значение: овен, козел.

Карашар, Чеши (изобщо северния притяншански регион) е широко разпространена изкуствената деформация на черепа. Издължената глава се смята за признак на аристократизъм и знатен произход. Въпросната практика е непозната за древните тюрки. „Бей-ши“ пише, че населението в Карашар (Янци) и Куча е сходно по обичаи, език, облекло. Мъжете също бръснели главите си. (32)

Сюан Цзян, будистки монах, посетил Индия през 30-те год. на VII в., по пътя си е минал през Чеши и Куча. И за двете владения посочва, че имали обичай да пристягат главичките на новородените с дъсчици, за да станат издължени. Мъжете бръснели главите си и оставяли плитка. В „Тан-шу“ се споменава, че юебанците[2] (народът забендер у Т. Симоката) се миели три пъти дневно, мъжете бръснели главите си и оставяли плитка (б.а. типичната тохарска прическа). На външен вид били като другите жители на „Западния край“. По произход са най-вероятно алтаизирани тохари – в тохарски *yapoy / ype* – народ, страна – и впоследствие са били родствени на аварите.

От археологическите находки е известно, че и представителите на по-северните археологически култури в Южен Сибир: тагарска, тесинска и таштъкска, са имали сходни прически. Жените са използвали различни дървени гребени, вплитани във високия кок, а при мъжете косата се бръснела, с изключение на чембаса, сплетен на плитка, която се поставяла в специална кожена или копринена шапчица. (33)

Произходът на тази прическа е много древен и е свързан с Предна Азия. Върху релеф от гробницата на фараона Хоремхеб (XIV в. пр.н.е.) са изобразени пленени митанийски знатни войни. Митани е била държава в Предна Азия, съществувала в днешна Северна Сирия и Югоизточна Анатолия в периода 1500 – 1300 г. пр.н.е., основана от индо-

[2] Юебан (Yueban / Chuban) 悅般, в епохата Вей *„zwat-pān“, „zwet-pān“* – жупан, или Жупа, Жупания – област, владение, в тохарски *yapoy / ype* – народ, страна.

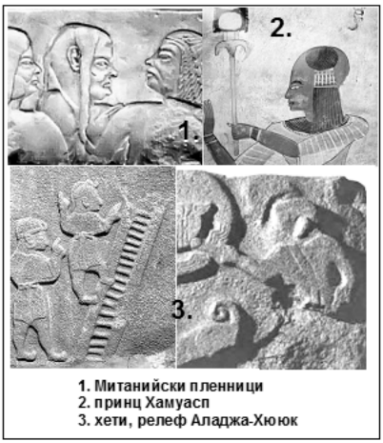

1. Митанийски пленници
2. принц Хамуасп
3. хети, релеф Аладжа-Хююк

арии и местни кавказци (хурити). Хоремхеб е последният фараон от XVIII династия на Древен Египет. Управлява в периода 1319 – 1292 г. пр.н.е. И вероятно плитката се е разпространила сред управленческия елит на Египет, тъй като я виждаме отново на изображението на принц Хамуасп, син на Рамзес III (1186/5 – 1155/3 г. пр.н.е.) от XX династия. Освен при митанийците, прическата с плитка се е срещала и при хетите, за което говорят изображенията от Аладжа-Хююк. XIV / XIII в. пр.н.е. (34)

„Тянпуса“ се разпространява и сред алтайските народи. Манджурците и киданите носели от една до три плитки, спускащи се от темето, при монголците се оставяли две плитки, а при кипчаките (куманите) – от една до четири и се поставяли в специална шапчица.

Когато в 1644 г. манджурите завладяват Китай и установяват династията Цин, манджурската прическа с плитка, е въведена като задължителна за цялото мъжко население. Отказът от плитка се е наказвал със смърт. Тогава възниква и поговорката „който не носи плитка, губи главата си“.

При някои кипчакски народи, киргизи, казахи са наричали плитките „айдар“. Вероятно украинците са наследили този обичай от куманите. За казаците, обитавали земите на съвр. Украйна, най-тежката обида и унижение е било отрязването на плитката. Днес украинското название на плитката „хохол“ в разговорния руски език дори се е превърнало в синоним на украинец.

В средновековния персийски текст „Бахман яшт“ се казва, че ефталитите и червени хиони връзвали косите си на плитка. Подобна прическа имали и аварите.

Така че при древните българи „чембасът“ има своите стари корени и аналози сред древните индоевропейци от Централна и Средна Азия.

Бележки:

(1) Фехер, Геза. Облекло и оръжие на старата българска войска. И-во„Тангра-Танакра“.С.2000. 49 с.
(2) Гръцки извори за българската история. Т. II. 250 с.
(3) Ценов, Ганчо. Русия и завоевателните стремежи на сърбите. С. 1915. 27 с.
(4) Фехер, Геза.Облекло и оръжие на старата българска войска. 48 с.
(5) Сефтерски, Р. Прическата „чембас“ у старите българи. с. 38 – 47.
(6) Илчев, Стефан. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. 551 с.
(7) Цонев, Беньо. История на българския език. Т. 2. 54 с.
(8) Калоянов, Анчо. Старобългарското езичество: Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите, В.-Т., 2000., вж.: Названието на етнографската група хърцои и култа към бог хърс. В статията „Хърцоите на хърс. Проблеми на етимологизацията и митологизацията в хуманитаристиката“, поместена в сборника „Средновековният човек и неговият свят“. Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, В. Търново, 2014 г., с. 197 – 208, по повод на моето становище за произхода на думата „хърцои“, поместено в интернет публикация на Р. Иванов, нашият тюрколог Валери Стоянов, пише: „Едва ли трябва да се припомня, че за подобни „междуезикови“ еквилибристики в сериозната наука няма място…“, при това В. Стоянов не само неправилно тълкува моето мнение, но и явно добавя от себе си: „названието *хърцой*, което значело *полянец*, странно „съвпада“ с осетинската дума „хэрс“, означаваща поле и най-вероятно срещаща се в миналото и в българския език“ (Иванов 2009: Р. Иванов. Българите извън България.: http://www.protobulgarians.com). Прави впечатление похватът, използван при „аргументиране“ на тезата – изразите „*странно* съвпада“ и „*най-вероятно* срещаща се“ сами по себе си не доказват нищо, но подтикват читателя към определени заключения, в случая към тълкуване на „прабългарското“ *хърцои* чрез осетинското (ираноезично!) *хэрс* – било от ***хэрс-сой*** или по-скоро като езиково необяснимо съчетание на осет. *хэрс* „поле“ + гръцкия множествен суфикс *–oi*, т. е. ***хэрс-ои***, „полски, спадащи (прилежащи) към полето“. Никога не съм писал за гръцкия суфикс за мн.ч. „*ои*“, което си е изцяло добавено от него! Така, че лингвистичните еквилибристики лежат изцяло на съвестта на В. Стоянов. Но това не е толкова важно. Важното е, че тюрколози като Стоянов (специалист по куманите), поради ограничения си тесногръд поглед и липса на интердисциплинарен подход в мисленето си, така и не проумяха, че изначално прабългарите не са тюркски народ и че във формирането им има сериозен сарматски пласт, който е основен носител на името, идентичността и държавността и че тези хора са говорели език, сходен с този на останалите сармати, а единствените съхранили се до днес сарматски и алански наследници са осетинците! Още повече че в периода от

I в.пр.н.е. до VII в. българите живеят „в клисурите на Кавказ“ както казва М. Хоренаци, и са в непосредственото обкръжение на сарматските племена, обитавали Западен Кавказ! Но нека видим „академичната“ хипотеза на Стоянов по въпроса! Той популяризира мнението на един доста странен съвр. „учен“ Чавдар Бонев, чиито псевдонаучни трудове са еманация на панславизма и лингвистичната еквилибристика. За г-н Бонев траките са „праславяни“! Според Бонев хърцоите са потомци на славянизираното гето-дакско племе „карси“, обитавало Източните Карпати, и след серия от преселения, достигнало до съвр. Североизточна България. (вж. Чавдар Бонев. „Праславянските племена“, част 2 „б-к“, с. 175 – 180). Досега няма нито едно съхранено название на антично племе, което да се е съхранило в названията на българските етнографски групи. Още по-невероятно е това да са хърцоите, защото племе „карси“ не е известно след гетските племена, обитавали Източна Мизия и Добруджа (Малка Скития). Част от известните ни етнографски названия, като турлаци, шопи, капанци, вероятно и гагаузи, са късни от времето на византийското владичество и Второто бълг. царство, и са резултат на заселени и езиково асимилирани печенеги, узи и кумани. Други като бърсяци показват директна връзка с древните българи, в случая барсили. Ето защо смятам, че предложената от мен връзка с осетинската дума „поле/разорана нива“ е много по-издържана в исторически и лингвистичен аспект от съчинителството на Бонев и Стоянов!

(9) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. 182 с.
(10) Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков, Т. 4. (i-k), М. 2001. 306 с.
(11) Абаев, В. Граматический очерк осетинского языка. Орджоникидзе. 1959. 117 с.
(12) Български етимологичен речник. Т. 6. (пускам-словар). с. 330 – 331.
(13) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. L-R. с. 416 – 417.
(14) Стеблин-Каменский, И. Этимологический словарь ваханского языка. 294 с.
(15) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.
(16) Георгиев, Вл. Въпроси на българската етимология. 52 с.
(17) Древнетюркский словарь. 140 с.
(18) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 400 с.
(19) Starostin, S. Uralic etymology.
(20) Комитска, Анита. Мъжката прическа „Перчин“ от Македония в сборника „Български народни песни“ на братя Миладинови. Посвещава се на покойния Райко Сефтерски.
(21) Иванов, Иван Танев. Антропоморфен образ на представителите на прабългарски владетелски родове от ранна България.
(22) Български етимологичен речник. Т. 5. (падеж-пуска). с. 184 – 185.
(23) Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4. (Т-Ящур). 375 с.
(24) Илчев, Стефан. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. 576 с.
(25) Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (С-Я). 116 с.
(26) Стеблин-Каменский, И. Этимологический словарь ваханского языка. 340 с.
(27) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.

(28) Доде, З. Отражение социальных ценностей в костюмах средневекового населения Северного Кавказа.
(29) Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Под редакции Б.А.Литвинского. М. 2000., с. 347
(30) Романчук, Алексей. Миграции индоевропейцев и происхождение даосизма.
(31) Грум-Гржимайло. Почему китайцы рисуют демонов рыжеволосыми? С-П. 1899.
(32) Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Под редакции Б.А.Литвинского. М. 2000. с. 296 – 383.
(33) Тетерин, Ю. В. Центральноазиатские элементы таштыкского костюма (по материалам грунтовых могил).
(34) Непомнящий, Николай, Волков, Александр. Хетты. Неизвестная Империя Малой Азии. М. 2004, ч. 5, гл. 5.

ИЗВОДИ ОТ „ИМЕННИКА“ И ДАТИРАНЕ НА ВЛАДЕТЕЛИТЕ

Съвпадането на годините между китайския 12-тичен цикъл на „земните клони“ и българския календар ясно показва, че българските дворцови среди в езическия период са използвали един от опростените варианти на китайския календар, аналогично на древните тюрки и др. алтайски народи, основаващ се само на годишния цикъл на 12-те животни. Не би трябвало да има съмнение, че по своя характер българският вариант също е бил лунно-слънчев. Освен съвпадението на годините за това говори и изразът на Тудор Докс „етх бехти“ – първо пълнолуние, т.е. начало на годината на кучето!

Имало е допълнителен изравнителен месец за приравняване на слънчевата с лунната година, който се е добавял в определен ритъм. М. Москов предполага, че това е месецът алем – начален, но смятам, че това не може да се твърди със сигурност, тъй като не са ни известни названията на всички месеци. (1)

В датирането на владетелите също се забелязват някои неточности, които могат да бъдат обясени.

Управлението на първите двама владетели Авитохол и Ирник вероятно е било сгрешено с един 12-тичен цикъл, което се потвърждава от управлението и смъртта на Кубрат. В такъв случай Авитохол се е възцарил в 153 г., а Ирник – в 453 г. Тук става дума за митологични персонажи с библейски периоди на управление. Авитохол не може да е Атила като конкретна историческа личност, но е възможно частично и вторично отъждествяване. В представите на хората от ранното средновековие Атила е велик владетел, съкрушил мощта на Римската империя, той е възпят в германския епос и скандинавските саги като Етцел, или Етли в англосаксонската поема „Уитдид“ (VII в.) и най-вероятно, съставителят на „Именника“ е свързал годината на смъртта на бъл-

гарския прародител с годината на смъртта на Атила, която му е била известна, следвайки контекста на събитията. Атила воюва с Римската империя, а нейната наследница със същото име Ромейската (Римска) или Източноримска империя е смъртен враг на българите.

Относно Хернак (Ирник) по-скоро имаме едно изкуствено приравняване на реален владетел към митологичен персонаж и поставянето му в отдалечена епоха поради липсата на сведения за него. Най-вероятно това е предшественикът на Кубрат, възцарил се по времето на Император Маврикий, отговарящ на етнонимното име Булгарос, дадено от Михаил Сирийски.

Органа е аварски наместник от аварски род, „гостун“ или „родственик“ на Кубрат по женска линия, продължителността и началото на регентството му не са много ясни, но едва ли са само две години. С корекцията на М. Москов началото на регентството е в 603 г. Ако се приеме, че Кубрат наследява трона като малко дете, дори пеленаче, предвид събитията по налагането на аварската зависимост, може да се мисли, че годините, отредени му като срок на управление, са всъщност приблизително годините на неговия живот (603 / или малко по-рано – 665), а опекунството на Органа най-вероятно е траело почти до 617 г.

Така се уточняват и годините на управление на следващите владетели, но също с някои корекции.

Безмер / Баян управлява еднолично от 665 до 668 г. Тогава настъпва разколът и Аспарух се отделя. Но годините, отредени на Аспарух (61 год.), са всъщност годините на продължителността на живота му (634 – 695).

При управлението на Тервел не е отбелязано съуправителството с Кормесий и въпреки че самото име на Кормесий е пропуснато, са дадени годините му на управление. Оттук нататък се вижда, че съуправителството е било важен елемент в управлението. Но авторът на „Именника“ или по-късните преписвачи са пропуснали да отбелязват периодите

на съуправителство. В резултат на това се натрупват много „излишни години“, които дадоха храна на „безпочвени хипотези“ за един или двама неизвестни владетели.

Както се вижда, „Именникът“ се явява важен, роден и единствен извор, показващ и достатъчно добре уточняващ управлението на първите български владетели от края на V в. до 766 г.

Бележки:

(1) Москов, М. Именник на българските ханове. 336 с.

№	ВЛАДЕТЕЛ	год. на управление	срок на живот или управление
1.	**Авитохол (прародителя Тохол / Тогарма?)**	**153 – 453 или 165 – 465**	**300 год. = една епоха**
2.	**Ирник (Хернак)**	**153/165 – 603 реално 585 – 603**	**150 год. = половин епоха**
3.	**Органа „гостуна“ или вуйчото наместник (регент)**	**603 – неясно, реално (603 – 617)**	**2 или 15 год. (неясно)**
4.	**Курт (Кубрат)**	**605 – 665, като до 617 е под опеката на Органа**	**60 год. управление или продълж. на живота ?**
5.	**Безмер (Батбаян)**	**665 – 668, след което разкол на държавата.**	**3 год. еднолично, после хазарски васал.**
6.	**Аспарух**	**668 – 680 в Кавказ, 681 – 695 на юг от Дунава**	**61 год. е продължителността на живота му, реално управлява 12 год. в Кавказ и 14 год. в новата държава, или общо 26 год.**
7.	**Тервел**	**695 – 703/4 еднолично, след това 703 – 727 в съуправителство**	**Дадените 21 г. според „Именника“ показват, че би трябвало да е управлявал до 715 г., което е нереално. Ако приемем съобщението на западните хронисти, че Кормесий се е възцарил в 727 г., това означава, че Тервел е бил жив дотогава, т.е. е управлявал от 695 до 727 г., или общо 32 год. От тях 7 год. (само срокът на едноличното управление) и 25 в съуправителство**
8.	**Кормесий**	**703/4 – 727 в съуправителство, от 727 до 733/34 – еднолично.**	**24 год. в съуправителство и 4 год. еднолично, общо 28 год.**

№	ВЛАДЕТЕЛ	год. на управление	срок на живот или управление
9.	**Севар**	**733/34 – 737 – еднолично, след това 737 – 749, в съуправителство с Кормисош**	**5 или 4 год. еднолично и 11 в съ-управетелство = 15 год.**
10.	**Кормисош**	**737 – 749 в съуправителство, еднолично 749 – 754.**	**11 в съупр. и 5/6 еднолично = 17 год.**
11.	**Винех**	**754 – 760/61**	**7**
12.	**Телец**	**760/61 – 763**	**3**
13.	**Сабин (отсъства в „Именника“)**	**763 – 765**	**2**
14.	**Умор**	**766**	**40 дни**

Години по Китайския календар I – IX в.

Плъх / Самур СОМОР	Вол / Крава ШЕГОР	Тигър МАЦАК (?)	Заек ДВАН	Дракон ВЕРЕНИ	Змия ДИЛОМ
4 244 484 724	5 245 485 725	6 246 486 726	7 247 487 727	8 248 488 728	9 249 489 729
16 256 496 736	17 257 497 737	18 258 498 738	19 259 499 739	20 260 500 740	21 261 501 741
28 268 508 748	29 269 509 749	30 270 510 750	31 271 511 751	32 272 512 752	33 273 513 753
40 280 520 760	41 281 521 761	42 282 522 762	43 283 523 763	44 284 524 764	45 285 525 765
52 292 532 772	53 293 533 773	54 294 534 774	55 295 535 775	56 296 536 776	57 297 537 777
64 304 544 784	65 305 545 785	66 306 546 786	67 307 547 787	68 308 548 788	69 309 549 789
76 316 556 796	77 317 557 797	78 318 558 798	79 319 559 799	80 320 560 800	81 321 561 801
88 328 568 808	89 329 569 809	90 330 570 810	91 331 571 811	92 332 572 812	93 333 573 813
100 340 580 820	101 341 581 821	102 342 582 822	103 343 583 823	104 344 584 824	105 345 585 825
112 352 592 832	113 353 593 833	114 354 594 834	115 355 595 835	116 356 596 836	117 357 597 837
124 364 604 844	125 365 605 845	126 366 606 846	127 367 607 847	128 368 608 848	129 369 609 849
136 376 616 856	137 377 617 857	138 378 618 858	139 379 619 859	140 380 620 860	141 381 621 861
148 388 628 868	149 389 629 869	150 390 630 870	151 391 631 871	152 392 632 872	153 393 633 873
160 400 640 880	161 401 641 881	162 402 642 882	163 403 643 883	164 404 644 884	165 405 645 885
172 412 652 892	173 413 653 893	174 414 654 894	175 415 655 895	176 416 656 896	177 417 657 897
184 424 664	185 425 665	186 426 666	187 427 667	188 428 668	189 429 669
196 436 676	197 437 677	198 438 678	199 439 679	200 440 680	201 441 681
208 448 688	209 449 689	210 450 690	211 451 691	212 452 692	213 453 693
220 460 700	221 461 701	222 462 702	223 463 703	224 464 704	225 465 705
232 472 712	233 473 713	234 474 714	235 475 715	236 476 716	237 477 717
Кон ИМЕН	**Овен / Овца ТЕКУ**	**Маймуна ОПАТ (?)**	**Петел / Кокошка ТОХ**	**Куче ЕТХ**	**Свиня / Глиган ДОХС**
10 250 490 730	11 251 491 731	12 252 492 732	1 241 481 721	2 242 482 722	3 243 483 723
22 262 502 742	23 263 503 743	24 264 504 744	13 253 493 733	14 254 494 734	15 255 495 735
34 274 514 754	35 275 515 755	36 276 516 756	25 265 505 745	26 266 506 746	27 267 507 747
46 286 526 766	47 287 527 767	48 288 528 768	37 277 517 757	38 278 518 758	39 279 519 759
58 298 538 778	59 299 539 779	60 300 540 780	49 289 529 769	50 290 530 770	51 291 531 771
70 310 550 790	71 311 551 791	72 312 552 792	61 301 541 781	62 302 542 782	63 303 543 783
82 322 562 802	83 323 563 803	84 324 564 804	73 313 553 793	74 314 554 794	75 315 555 795
94 334 574 814	95 335 575 815	96 336 576 816	85 325 565 805	86 326 566 806	87 327 567 807
106 346 586 826	107 347 587 827	108 348 588 828	97 337 577 817	98 338 578 818	99 339 579 819
118 358 598 838	119 359 599 839	120 360 600 840	109 349 589 829	110 350 590 830	111 351 591 831
130 370 610 850	131 371 611 851	132 372 612 852	121 361 601 841	122 362 602 842	123 363 603 843
142 382 622 862	143 383 623 863	144 384 624 864	133 373 613 853	134 374 614 854	135 375 615 855
154 394 634 874	155 395 635 875	156 396 636 876	145 385 625 865	146 386 626 866	147 387 627 867
166 406 646 886	167 407 647 887	168 408 648 888	157 396 637 877	158 398 638 878	159 399 639 879
178 418 658 898	179 419 659 899	180 420 660 900	169 409 649 889	170 410 650 890	171 411 651 891
190 430 670	191 431 671	192 432 672	181 421 661	182 422 662	183 423 663
202 442 682	203 443 683	204 444 684	193 433 673	194 434 674	195 435 675
214 454 694	215 455 695	216 456 696	205 445 685	206 446 686	207 447 687
226 466 706	227 467 707	228 468 708	217 457 697	218 458 698	219 459 699
238 478 718	239 479 719	240 480 720	229 469 709	230 470 710	231 471 711

ЧАСТ III.

РОЗЕТАТА ОТ ПЛИСКА – БЪЛГАРСКИЯТ ВАРИАНТ НА „ЗВЕЗДАТА НА МАГОВЕТЕ“

ОТКРИВАНЕ И НЯКОИ ПОГРЕШНИ ТЪЛКОВАНИЯ

Розетата от Плиска е един уникален предмет от времето на Първата Българска държава. Открит е през 1961 г. от проф. Ст. Ваклинов при разкопки в Плиска. Находката представлява добре съхранена бронзова 7-лъчева звезда. На гърба на розетата в центъра има изпъкнал клуп с отвор, което показва, че там е минавала връв, т.е. предметът е висял закачен, но не като медальон, а успоредно на земната повърхност. Върху трапецовидните лъчи са изобразени 7 двойки рунически знаци, един над друг, с много добра съхраненост и четливост. На обратната страна няма знаци върху лъчите, но в центъра, който е по-изпъкнал, е изобразен символът „IYI“.

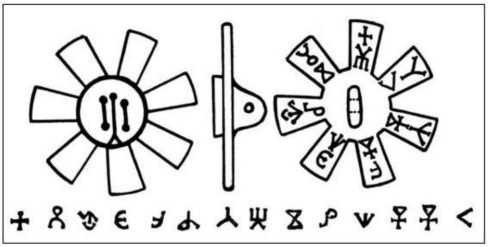

За своето откритие проф. Ст. Ваклинов пише: „За съществуването на руническо писмо у прабългарите свидетелствува един интересен бронзов предмет, намерен в насипа над южния басейн на голямата цистерна в дворцовия квартал на Плиска. Той представлява масивна плоска седмолиста розета с тъпи лъчи и изпъкнала кръгла плочка в средата. На плочката върху лицето на розетата е гравирана най-масово разпространената в Плиска и Преслав тамга (IYI), а на всеки лъч от обратната страна — по два знака от един рунически надпис. Опитите да бъде разчетен този надпис не дадоха досега резултати. Но много аналогии с близки или еднакви по начертание знаци от старотюркското руническо писмо, знаци — тамги от старобългарските обекти, и обстоятелствата на намирането на този единствен по рода си предмет, показват

принадлежността на надписа към прабългарската традиционна писменост“. (1) Помества и рисунка на находката.

За археолога Павлина Петрова: „...розетата от Плиска представлява свещен лунен календар, ...който е използван за магически действия и гадаене...“. „Очевидно е, че знаците върху розетата бележат космически сили – демони и тотеми“.

Проф. Стамен Михайлов, от своя страна, пише: „Казано направо, с тази форма розетата най-вероятно представлява символично изразена Слънчевата система... В такъв случай знаците могат да бъдат изтълкувани като символи на луната и слънцето... а също и на останалите планети...“. Проф. Димитър Овчаров по повод тълкуването на проф. Ст. Михайлов пише: „Това мнение е вярно, но за съжаление, не е ново и е изказано още през 1981 г. от В. Бешевлиев“. За д-р Павел Георгиев розетата „е нашият Розетски камък, който може да изиграе ролята на шифър за установяване фонетичната стойност на част от буквените знаци от рунното писмо у нас. И още, знаците върху лъчите на розетата са в два кръга. Вътрешният от тях според него е съставен от буквите на вокалите в качеството им на символи на седемте основни планети от Слънчевата система“.

Милош Сидоров и Емил Келевенджиев предполагат, „че знаците (върху лъчите на розетата) имат астрономически смисъл. Едни от тях са символи на известните в древността седем планети, а друга част от тях са символи на седем от дванадесетте зодиакални съзвездия“. (2)

В. Бешевлиев пръв се досеща каква е истинската същност на този странен предмет. Той пише: „Тук ще спомена най-напред една седмолъча розетка, намерена в Плиска. На лицевата страна се намира известният знак IYI, който в случая означава небето или небосклона. На обратната страна, която в средата има кукичка за надяване на връв, се намират, във всеки от седемте лъча, знаци, които по всяка вероятност означават известните тогава седем главни звезди: Слънце, Луна,

Марс, Меркурий, Юпитер, Венера и Сатурн. Тези звезди са играли важна роля в древната магия и по името на всяка една от тях са наречени седемте дни на седмицата в Асирия, Вавилон и Рим, а също и у старите германци. Розетката е била сигурно магически уред за предсказване на бъдещето, каквито са добре известни от древността. През кукичката на обратната страна се вдявал конец или връв, чрез което розетката се въртяла. Знакът или по-скоро денят, на който се спирало въртенето, показвал дали това, което ще се предприеме на посочения ден, ще бъде успешно, или неуспешно. Тридесет и петият отговор на папа Николай I по допитванията на българите съобщава, че българите, когато отивали в сражение, имали обичай да съблюдават дни и часове, за да има сражението щастлив изход“. (3)

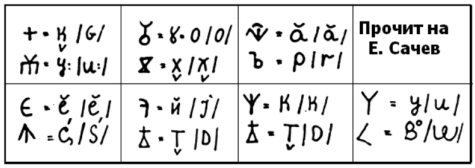

Д. Овчаров изказва подобно мнение: „Любопитна находка в това отношение е откритата в Плиска бронзова розета, чиято връзка с космогоничните възгледи на прабългарите е вън от всякакво съмнение. [...] Вероятното тълкуване на централния знак като символ на слънцето (равнозначно на Тангра, т.е. небето), а на останалите знаци върху лъчите като имената на планетите от слънчевата система, съвсем не е лишено от основание“. (4)

Съществуват и др. мнения. Напр. Е. Сачев предполага, че това е кокарда или част от конска сбруя, а върху нея е изписан древнотюркски (орхоно-енисейски) рунически текст: „Тази амуниция на ездитен кон, да се знае, носи тамгата на дома“. (5) Е. Сачев използва тюркските орхоно-енисейски руни, чувашкия език, и предлага следния прочит: „GU, O(rtma)X, Ă(iă)R, ĚČ, J(ă)D, K(ar)D, UW“. Той съставя изречението, като произволно добавя между отделните символи допълнителни букви, за да получи думи. (6) Разбира се, пълната безсмислица на подоб-

ни „епиграфско-лингвистични упражнения“, както и на полученото изречение, е вън от съмнение!

Трябва да спомена и още два подобни куриозни съчинителски опита за разчитане на розетата. Първият е на Брендан Мак Конгал[1]. В тенденциозната си книгата „Прабългарският мит“ той отрича съществуването на древна българска руническа писменост, а рунните надписи определя като „тракийски“ или „тракийско-славянски“! Розетата разчита по следния начин: **IYI** – като Иуи – раннохристиянска дума за бог представя като съчетание от три знака: , , , но ги чете, както и всички останали знаци, по обратен ред, отдолу-нагоре. Това съчетание интерпретира като „мут“, което обяснява с протоиндоевроп. **meh2-t-,* което означавало добър, чете като – „к“ – „у“, или „ку“, което обяснява с праиндоевроп. **gwiHwo* – жив, живот, – като – „д“ и – „кх“, което обяснява с тракийското δοχος – славен[2], – като – „д“ и – „б“, което интерпретира с „тракийското“ *deva* – чист (?), – като – „кх“ и – „е“ или „кхе“ от праиндоевроп. **keh2r* – любов, – като – „р“, която заема от глаголицата и – „кх“ или „ркх“ – тракийското **rēgis* – цар[3], и последният лъч – като съчетание от три знака – „ш“, – „о“, – „у“, или „шоу“, което свързва с **IYI** и чете като Иуйшоу – Йешуа или Исус. А целият надпис възстановява като „бог е добър (иуи мут), бог е живот (иуи ку), бог е преславен (иуи докх), бог е пречист (иуи дев), бог е цар (иуи рекх), бог е Исус (иуишоу)“. Според Мак Конгал, същинската прабългарска

---

[1] Брендан Мак Конагал е ирландец, историк, археолог, завършил в Ирландия и специализирал в университетите в Манчестър, Виена и София. Живее в Пловдив, женен е за българка (Боряна Мак Конгал). Но книгата му не може да се приеме за научна и влиза напълно в жанра „фолк-хистъри“!

[2] Вж. хипотет. дакийско **dek* – почит, уважение, във фриг. *dike* – справедливост, в лат. *doceo*, гр. δέκομαι – знания, алб. *dëgjoj* – слушам, с което се обяснява името на дакийския жрец Декеней.

[3] хипот. трак. форма е *rezas*.

тюркска орда е била незначителна, малобройна и няма отношение към формирането на българския народ, но при своето придвижване към Балканите, прабългарите се смесили със значителен брой келто-етруски племена (!?), от които заимствали руническата азбука. Но тази азбука вече се е използвала от тракийските племена. (7) Изводите и обясненията на автора са куриозни, тенденциозни и най-малко говорят за твърде слабо, нулево познаване на българската история. Изненадващ е и изводът му за присъствие на етруски в региона на реките Буг и Дон.

Другият тенденциозен прочит принадлежи на Панайот Иванов[4], представител на „старата гвардия“, за когото прабългарите са тюрки, руническата им писменост е сродна на орхоно-енисейското писмо, а езикът им – на чувашкия и другите тюркски езици. В книгата си „Истината за Прабългарската рунна азбука и за написаното с нея“ тълкува и разчита различни рунни надписи, основно от Мурфатлар, Шудиково и др., и естествено се спира на розетата. П. Иванов смята, че рунното писмо на прабългарите е било сричково, т.е. всеки знак отговаря на сричка и за основа взема орхоно-енисейското писмо. Все пак трябва да кажем, че орхоно-енисейското писмо е буквено, и днес се приема, че то няма връзка с „донско-кубанската“ (прабългаро-сармато-аланската) писменост (Кызласов). Неговият прочит е следният: , представя като съчетание от три знака – „та“, – „ле“, – „б“, или „талеб“, което в сирийски озн. „желание, молба, молитва“ , чете като – „ил“ и – „в“, също разделя на три знака „-ич“, – „т“, – „къ“, като от двата лъча конструира думите „ил вич“ – от чувашки „три“, т.е. св. Троица, и „текъ“ което от чув. и тюрк.ез. озн. напред, занапред, , чете като – „еки“, – „т“, – „къ“, или „еки текъ“ – благосклонно, разделя на три знака, – „ке“, – „ле“, – „ш“, или чув. дума „килеш“

[4] Панайот Иванов (на 86 год.) е пенсионер, учител по български ез. и история от гр.Добрич.

– смирен ⰼⰻ , също като три знака, Λ – „ша“, ⰼ– „к“, Ъ – „е“ или „ие“, и получава „шаке(й)б“ от чув. „шак“ – само и „еб“ – полза, иⰼⰻ- като съчетание от три знака Y – „са“, O – „иа / ъ“, ⰼ – „рт“, или „са(м)ърт“ – откърмя. Така се получава следният израз: „Талеб, ил вич текъ, еке текъ, килеш шак е/иб са(м)ърт“: Моля се, приеми троицата занапред благосклонно, смирено, само (за нея) подобава полза или добро да откърмя“. П. Иванов заключава, че розетата е била с агитационен смисъл и се е използвала от първите български проповедници за разпространение на християнството след покръстването на българите от княз Борис-Михаил. В подкрепа на това свое твърдение цитира Александър Соловиев от Босна и Херцеговина, който пише, че в латинския превод на „Тайната книга“ на богомилите, Исус Христос е представен като „седмолъчно слънце“. (8)

За въпросните три примера може да кажем следното: 1. Не може да е кокарда или друга подобна част от конска сбруя (псалия), тъй като при пришиване или закрепване надписът остава от вътрешната страна и става нечетим. 2. Не може да е „трако-славянски“ надпис, тъй като траките (още по-малко славяните) не са имали своя писменост и изобщо писмо, а в редките случаи, когато все пак са намирани надписи на тракийски език върху пръстени и предмети, то те са направени с гръцката писменост[5]. 3. Както Мак Конгал, така и П. Иванов, произволно разделят знаците на части, съчетават ги в случайни думи, без да отчитат факта, че имаме седем ясно отдиференцирани думи, а знаците, с които са написани, имат своите аналози както в Мурфатлар, „донско-кубанските“ надписи от района на Кавказ и салтово-маяцката култура, така и в глаголицата, дори и в кирилицата (вж. по-долу в текста). 4. Как този предмет би представлявал „агитационен материал“, при условие че не може да се използва нито като медальон, нито като амулет, надписът

[5] Вж. по въпроса, труда на акад. Вл. Георгиев: Траките и техния език. С., 1977 г.

остава скрит при прикрепването на розетата, а и подобни „християнски символи“ не са откривани никъде и няма данни за съществуването им. Така че несъстоятелността на цитираните напълно произволни „палеографско-лингвистични“ упражнения е вън от съмнение и не подлежи на коментар!

Други куриозни и безсмислени обясняния на розетата дават двама полски учени. Проф. д-р Едвард Триарски излиза с твърдението, че надписът върху лъчите на паметника от Плиска е гръцкоезичен и в оригинал звучи: „Ходопоин пхере или фере Х/ристо/ Исоуй“, а в превод гласи: „Проправяй пътища и поднасяй дарове на Христос Исус!“. За него българската руническа азбука е дело на гърци-византнйци, които са я съставили от гръцки и кирилски букви и от тюркски и германски руни, и че е някаква „...непозната азбука“, на която са написани и Мурфатларските рунически надписи. За фланкирания ипсилон (IYI) върху кръглата лицева страна на розетата той пише в статията си „Непозната азбука“, че ,може би е бил въздигнат до положението да е герб на държавата“, а във втора своя работа твърди друго – че с него е написан съкратеният вариант на гръцката дума „тхийиос“. т.е. „бог“, а не „Тангра“, както мисли проф. Моско Москов. За самата розета пък още с първата си статия изказва мнението, че вероятно е била значка, носена от гръцки мисионери, участвали в покръстването на българите.

Анна Пасимеш – българка, живееша и работеща в Полша, пише, че е направила два прочита на руническия надпис върху лъчите на паметника. Първият в оригинал звучи: „Хат или Хут, Пуйан, Исперих ъръс/а/ сихте“ и означава: „Нека щастливата орис на Исперих бъде преизпълнена с успех и богатство!“, а вторият — „Хат или Хут, Пуйан или Байан и Исперих ъръс/а/ йеткяй“ и означава: „На Кутраг, Пуйан или Байан и Исперих нека щастливата орис даде в излишък!” (9) Безсмислието на изреченията е извън всякакъв коментар!

Бележки:

(1) Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI-XI век., с. 154-155
(2) Панайот Иванов. СЪДЪРЖАНИЕТО НА РУНИЧЕСКИТЕ НАДПИСИ ВЪРХУ БРОНЗОВАТА РОЗЕТА ОТ ПЛИСКА.
(3) В. Бешевлиев. Прабългарски епиграфски паметници…, с. 23
(4) Димитър Овчаров. Въведение в Прабългарската култура…, с. 117
(5) Янко Димитров. Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. Сб. „Плиска-Преслав“, т.6, с. 70
(6) Евгени Сачев. Надписът върху бронзовата розета от Плиска. сп. „Векове“, кн.6, 1978 г., с. 78-81
(7) Брендан Мак Конгал. Прабългарският мит. Пловдив. 2009., с. 107-111, 70-71
(8) П. Иванов. Истината за прабългарската рунна азбука и за написаното с нея (сборник статии)., с. 139-142, 213-216
(9) Панайот Иванов. СЪДЪРЖАНИЕТО НА РУНИЧЕСКИТЕ НАДПИСИ ВЪРХУ БРОНЗОВАТА РОЗЕТА ОТ ПЛИСКА.

ТЪЛКУВАНЕ НА ПЕТЪР ДОБРЕВ

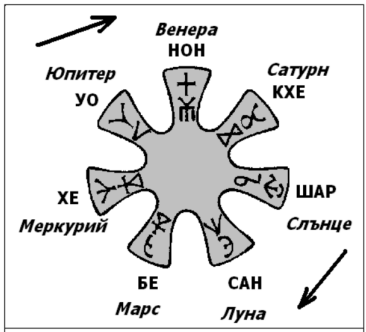

По П. Добрев

П. Добрев, след В. Бешевлиев, отново се връща към култовия характер на находката и я интерпретира като предмет за предсказване на бъдещето. Той свързва двубуквените означеня на всеки лъч с имената на „седемте светила“, известни в древността, и свързва българската розета с астрологическите познания на народите от „шумеро-акадския“ и „асиро-вавилонския“ кръг. Предлага и разчитане на всяко едно от двубуквените названия върху лъчите: ЄѦ– Сан (Луна), ꟻѫ – Бе / Бя (Марс), знакът ѫ отг. на бълг. „е-двойно“,ꟼѫ – Хе / Хя (Меркурий),ꟼ< – Уо (Юпитер),+ѫ– Нон (Венера),ꟼ⧖- Кхе (Сатурн), ѰЪ – Шар (Слънце), като използва метода на проф. Г. Турчанинов[1] за транскрипцията на салтово-маяцките надписи и донско-кубанското руническо писмо, П. Добрев подчертава, че подреждането на названията на светилата върху розетата отговаря точно на поредността, използвана и в Месопотамия. Самите български названия също обяснява с шумеро-акадските: Шар – Шару (Слънце), Сан – Син, Шан (Луна), Бя – Бел, Бибу (Марс), Хя – Ха-Бату (Меркурий), Уо – Уман-падуа, Йов (Юпитер), Нон – Нана, Нахит (Венера), Кхе – Кайману, Кейван (Сатурн). (1) Обаче предложените от П. Добрев названия само частично отговарят на месопотамските.

Бележки:

(1) Добрев, П. Каменната книга на прабългарите. с. 91 – 95.

---

[1] Г. Турчанинов доказва че т.нар. „аланско“ или „донско-кубанско“ писмо е производно на арамейската азбука, и най-вече на сирийските писмености „серто“ и „естрангело“. Сарматите и аланите са ги заимствали в I – II в., от различни сирийски християнски мисионери, които са се опитвали да разпространяват християнството сред „варварите на Кавказ“. Българската руника е вариант на „донско-кубанското“ писмо.

ТЪЛКУВАНЕ НА АЛЕКСАНДЪР ХОФАРТ

Българският художник и историк-любител, А. Александров-Хофарт, пръв нарича розетата с истинското ѝ име „Звезда на маговете“. Той припомня мнението на В. Бешевлиев по въпроса, като посочва и неговата аргументация – отговорите на папа Николай към въпросите на Борис I относно приемането на християнството. Борис съобщава, че когато българите встъпвали в сражение, съблюдавали дните и часовете, за да постигнат победа. Или съвсем ясно е, че българите са използвали някакъв метод за определянето на добрите и лошите дни, на добрите и лошите часове. В розетата Хофарт вижда точно такъв метод, известен още от дълбока древност в Месопотамия и свързан с т.нар. „звезда на маговете“.

През XIX в. пр. н.е., възниква Старовавилонското царство (1894 – 1595 г. пр. н.е.), в резултат на разпадането на Шумеро-Акадското царство и завладяването му от западносемитския народ *амореи*. Те възприемат старата шумерска култура, вкл. и седемдневната седмица, и връзката на всеки ден с определен шумерски бог, или неговия акадски аналог и неговото светило. Произходът на седемдневната седмица е свързан с разделянето на лунния месец на 4 части по 7 дни. (1) Така „господарката на небето“ Ищар се свързва с Венера и петъка, Шамаш (в шумер. Уту) се свързва със Слънцето и неделята, а Син – с Луната и понеделника (в шумер. *unúa, udnua*, са също названия на Луната, а Нана[1] е бог на Луната, когато е в пълнолуние, докато Син или Суен се наричал

[1] Неясно как представата за Нана като богиня на Луната, отъждествявана с Богинята Майка, изобразявяна с четири ръце, държаща слънцето и лунния сърп, с миграцията на юечжите-тохари се разпространява в Средна Азия в първите векове на н.е. При индоевропейците, Луната винаги е женско божество, докато при шумерите и семитите тя е мъжко божество. В основата на арабския Аллах стои именно образа на Лунния бог. Затова и полумесецът е свещен символ за мюсюлманите.

бога на лунния сърп, полумесеца). Освен тях Нинурта или Забаб (първоначлно бог на успеха) се свързва със Сатурн и съботата. Богът на войната Нергал се свързвал с Марс и вторника (у шумерите Нергал е бог на подземното царство и брат на Нинурта), бог Набу (у шумерите това е богиня Нисаба, във Вавилон Набу бил почитан като писар на Мардук), покровител на мъдростта и знанието – с Меркурий и срядата, и главният вавилонски бог Мардук (синът на Небето, в шумер. Аншар) – с четвъртъка и Юпитер. Тези седем богове се превръщат в основните богове на Вавилон. Впоследствие тези астрологични представи за заимствани и доразвити от евреите и проникват в Елинистичния свят. С развитието на астрологията, особено през Халдейския период или Новавалонското царство (626-539 г.пр.н.е), светилата и боговете, които ги представляват, започват да се използват основно за правене на предсказания. Вярвяло се, че всеки ден от живота на човека и неговата съдба зависи от разположението на Слънцето, Луната и останалите светила. Слънцето се свързвало с величие и слава, а Луната – с непостоянство и лъжливи илюзии, Юпитер (Мардук, шумер. Аншар) осигурявал богатство и известност, Венера (Ищар, шумер. Инана) отговаряла за щастието, любовта и дружбата, а Сатурн (Нинурта) се свързвал с неуспехите и разочарованията (у шумерите, обратно, Нинурта е бог на успеха, на победата), Меркурий (Набу) покровителствал търговците, крадците и лъжците (а у шумерите, обратно – знанието, мъдростта). Марс (Нергал) предвещавал войните между народите, но също покровителствал брачните съюзи. (2) В еврейското изкуство на магията „Кабала“ всяко светило се свързва с определено качество: Бина (разум) – Сатурн, Хесед (милост) – Юпитер, Хебур (истина) – Марс, Тиферет (красота) – Слънце, Нецах (вечност) – Венера, Ход (слава) – Меркурий, Йесод (основа) – Луна.

В Халдейския период окончателно се закрепва поредността на дните в седмицата и връзката им със съответния бог, която става извест-

на като „халдейски ред“. Разполагането им в кръг образува седемлъчна звезда, която става известна като „звезда на маговете“. Халдейското подреждане на светилата по лъчите на розетата се основава на скоростта, с която всяко от тях се движи спрямо неподвижните звезди на Зодиакалния кръг и спрямо наблюдателя от Земятя. Сатурн е „Бащата на Времето“, защото от всичките 7 светила, той се движи с най-бавна скорост и обикаля Небосвода за около 30 години. Непосредствено до лъча на Сатурн в посока обратна на часовата стрелка е лъчът на Юпитер. Юпитер се смята за „Цар на боговете“ и „Владетел на зодиакалния кръг“ (Бел-Збул), защото неговият период на обикаляне е 12 години, колкото е броят на зодиакалните съзвездия от неподвижни звезди. Всяка година той се премества от едно съзвездие в друго и така описва един „царски път“, по който са длъжни да се движат и светилата на останалите богове. Следващият лъч е на Марс (период на обикаляне 2 години), следващият на Слънцето (1 година), Венера (225 денонощия), Меркурий (88 денонощия) и накрая на Луната (1 денонощие). (3)

Този порядък получава своя завършен вид, какъвто го познаваме днес, в епохата на Клавдий Птолемей, с широкото разпространение на седемдневната седмица в елинистичния свят, в резултат на близкия контакт с културните традиции на Месопотамия. Между I – III в. в Римската империя окончателно се налага този модел и заменя по-стария осемдневен модел. Ветий Валент и Дион Касий обясняват тази промяна с възприетата система на Птолемей, според която небесните тела са разположени според разстоянието им от Земята, която е в центъра на Вселената и времето, за което правят една обиклко по Небосвода, в следния ред: Сатурн ♄, Юпитер ♃, Марс ♂, Слънце ☉, Венера ♀, Меркурий ☿, Луна ☽, и този порядък е бил установен също и от древногръцките философи-стоици. В астрологията не само дните на седмицата но и часовете от денонощието се управляват от седемте светила, като тази последователност се повтаря на всеки седем часа. Така ако 25-ият

час или първият час от следващото денонощие е под властта на Слънцето, 49-тият час, или първият час от по-следващото денонощие е вече под властта на Луната. По този начин всеки ден започва с часа на светилото, под чиято власт се намира.

Според Ветий Валент първият час на деня се отчита от залеза на слънцето, според вавилонската представа, възприета и от гърците. Също, тъмната и светлата част на денонощието винаги е започвала с часа на светилото, господар на денонощието. С приемането на християнството започват да се налагат названията на дните, свързани с техния пореден номер (запазва се само евр. шабат – събота, неделята се свързва с Възкресението), за да не се споменават езическите богове. Въпреки това старата поредност на дните, свързана с боговете, се съхранява при романските и германските народи, а при балтийските и славянските се налага поредният номер. (4)

Хофарт построява и правилното подреждане на названията на светилата в розетата, съблюдавайки двата основни принципа в „звездата на маговете“. Поредността на дните, където всяко едно светило и господар на един ден от седмицата следва срещуположността на лъчите, напр. срещу знака на Слънцето, отговарящ за неделята, стоят два лъча, левият е на Луната, която е господар на понеделника (т.е. следващия ден), а десният е на Сатурн – господарят на съботата (т.е. предходния ден). Ако погледнем схемата на П. Добрев, се вижда, че този принцип не е спазен, напр. срещу Слънцето са Юпитер и Меркурий, т.е. срещу неделята са четвъртък и сряда. Другият принцип е свързан в поредността на светилата според тяхната власт над часовете от денонощието, която следва по кръга, образуван от лъчите. Напр. Слънцето е господар на неделята, в този ден първият час е часът на Слънцето, следва часът на Венера, после на Меркурий, и т.н., след което цикълът се повтаря, вж. табл.:

Планети-господари на дневните часове на дните в седмицата							
часове	**Понеделник**	**Вторник**	**Сряда**	**Четвъртък**	**Петък**	**Събота**	**Неделя**
1 час	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце
2 час	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера
3 час	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий
4 час	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна
5 час	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн
6 час	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер
7 час	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс
8 час	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце
9 час	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера
10 час	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий
11 час	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна
12 час	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн
Планети-господари на нощните часове от дните на седмицата							
часове	**Понеделник**	**Вторник**	**Сряда**	**Четвъртък**	**Петък**	**Събота**	**Неделя**
1 час	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер
2 час	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс
3 час	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце
4 час	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера
5 час	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий
6 час	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна
7 час	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн
8 час	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер
9 час	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце	Луна	Марс
10 час	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера	Сатурн	Слънце
11 час	Сатурн	Слънце	Луна	Марс	Меркурий	Юпитер	Венера
12 час	Юпитер	Венера	Сатурн	Сатурн	Слънце	Луна	Марс

По същия начин всяка една година е под властта на даденото светило, при което се получава цикъл от 7 години. Напр. годината 1930 е била под властта на Сатурн, следващата година която е отново под власттта на това светило, е 1937. В зависимост от „господаря на годината“ се предсказва в какви насоки ще е благоприятна и в какви – неблагоприятна. Астролозите също разделят зодиака на 36 декани, при което всяко светило властва над един декан или декада, т.е. периоди от по 36 години. Така един пълен деканичен цикъл е 36x7=252 години. Два декана са равни на 72 години, което е периодът на земната прецесия, или това е циклична промяна в наклона на земната ос, при което се наблюдава преместване на неподвижните звезди върху небосвода с 1°. Напр. периодите на светилата, управляващи годините, е следният: Сатурн (1765 – 1800 г.), Венера (1801 – 1836 г.), Юпитер (1837 – 1872 г.), Меркурий (1873 – 1908 г.), Марс (1909 – 1944 г.), Луна (1945 – 1980 г.), Слънце (1981 – 2016 г.), и отново Сатурн (2017 – 2053 г.). Последователността на светилата в 7-годишния цикъл е обратна по лъчите на звездата на маговете, на седмичния цикъл.

А. Хофарт определя, че знакът на Слънцето трябва да е ✚𐌉, тъй като съдържа два свещени символа, „кръста“ – древен източен астрологичен символ на Слънцето, и знакът **IYI** под него – който обяснява като символ на плодородието на Богинята майка, на „доброто“ и „злото“ – двата възм. пътя на развитие, както и на божествените близнаци. С интерпретации на буквените съчетания Хофарт не се занимава, но начертава правилното разпределение на светилата върху розетата, съобразно разпределението им в „звездата на маговете“. Фактът, че самата розета е била закрепена на връв, подсказва, че по някакъв начин се е завъртала и това се е използвало в процеса на гадаенето. (5)

Забелязва се и още един принцип. Ако се пусне права линия от лъча на Слънцето надолу, останалите шест светила се разделят на две гру-

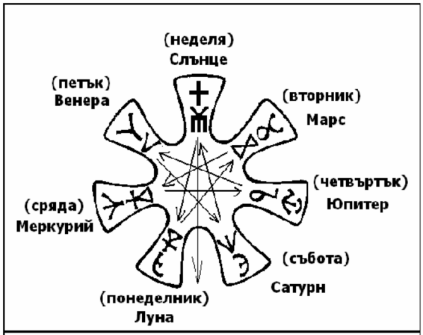

По Ал. Александров-Хофарт

пи по три, вляво[2] попадат петък, сряда и понеделник (съотв. Венера, Меркурий и Луната), или нечетните дни от седмицата, а вдясно – четните дни, вторник (Марс), четвъртък (Юпитер), събота (Сатурн). Планетата Венера има благоприятно влияние върху човека, свързва се с любовта, хармонията, добротата, милосърдието, Меркурий се свързва с предприемчивостта, съобразителността, красноречието, но също – с хитростта, коварството, и не се определя нито като благоприятна, нито като неблагоприятна, Луната се свързва с мечтателност, романтика, чувствителност, но и непрактичност, склонност към меланхолия, тъга, и като цяло се смята за благоприятно светило. От другата страна на линията са подредени Марс, Юпитер и Сатурн. Марс е подчертано неблагоприятно светило, свързано с войната, разрушенията, страданието, убийството (кръвта), Юпитер се характеризира със смесена природа, от една страна е благоприятен с благополучието, духовната извисеност, но и неблагоприятен с гордостта, самолюбието, с небрежност, прахосничество, т.е. има неутрален характер, и Сатурн е подчертано неблагоприятно светило, свързвано със скъперничество, егоизъм, злоба, нерешителност, несгоди, разочарование, мрак и студ. Така се вижда, че в лявата част попадат две благоприятни и едно неутрално светило, а в дясната – две неблагоприятни и също едно неутрално светило. Възстановката на Хофарт отговаря и на този принцип, което показва, че е напълно вярна.

[2] Вляво е на българската розета, иначе в класическата „звезда на маговете“ е вдясно!

Бележки:

(1) Селешников, С.И. История календаря и хронология. 173 с.
(2) Николов, Н., Харалампиев, В. „Звездочеты древности“, гл. Можно ли узнать волю богов.
(3) Иванов, Иван Танев. Културни и религиозни връзки на Аспаруховите прабългари с древните народи на Месопотамия. // История, 4. 2013. с. 287 – 310.
(4) вж. статията в Уикипедия: „Дни недели“
http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D0%B8_%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B8
(5) Хофарт, А.А. Изгубените кодове на древните българи. с. 248 – 260.

ТЪЛКУВАНЕ НА ИВАН ИВАНОВ

До аналогични изводи по отношение на разпределението на светилата от двете страни на розетата стига и доц. И. Т. Иванов[1]: „Найнапред и отгоре стои положителният бог Слънце, след него (в посока на часовата стрелка, т.е. от ляво на дясно) се нареждат Марс (отрицателен бог), Янкул (Юпитер) (положителен бог), Сатурн (отрицателен бог), Месечината (положителен бог), Меркурий (отрицателен бог) и накрая Яна (Венера) – положителен бог. Следователно, от лявата страна на Слънцето в посока на часовниковата стрелка са наредени три еднотипни двойки светила. Всяка една такава двойка се състои от един

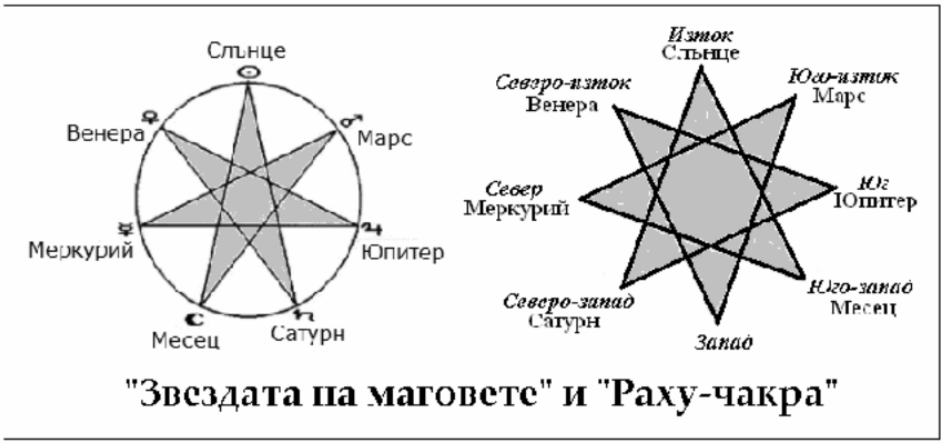

"Звездата на маговете" и "Раху-чакра"

отрицателен и един положителен бог (божествен дипол). Това са Марс-Янкул, Сатурн-Месечина и Меркурий-Венера.“ Янкул и Яна за българските народни названия на съотв. планети. (1) В няколко свои публикаци (2), И. Иванов дава и своя основен принос в правилното разчитане на руническите двубуквени означения на седемте светила. Той също така сравнява розетата от Плиска с „раху-чакрата“ или „лунния

[1] Доц. И. Т. Иванов завежда катедра „Физика и Биофизика“ в Медицинския факултет на Тракийския Университет в Ст. Загора.

кръг“ – индийския аналог на „звездата на маговете“. Единствената разлика е че „раху-чакрата“ е с осем лъча. Също свързва българската розета със „звездата на маговете“, известна и като „Соломонов ключ“ и „Халдейски ред“. Първото ѝ описание е известно в Асирия от VII в. пр.н.е., в библиотеката на Ашурбанипал. Ал Бируни (1030 г.) съобщва за използването на подобна звезда в древна Индия, наречена „лунен кръг“ (раху-чакра). (3)

Бележки:

(1) Иванов, И. Космологични представи на древните българи съгласно бронзовата розета от плиска.

(2) вж. Иванов, Иван Танев. Прабългарски названия на планетите – богове съгласно розетата от плиска и раннохристиянски надпис от Северна Добруджа, Статията е докладвана на Научната конференция „Българската държавност в Европа навечерието на своя 20-и век“, София, аулата на Софийски университет, 18-20 март 2005 год. И. Иванов. Изследване върху прабългарските названия на планетите богове, съгласно розетата от Плиска. Епохи, // – Велико Търново. Година XIV, 2006, // 1-2, с. 225 – 234, И. Иванов. Изследване върху прабългарските названия на планетите богове съгласно розетата от Плиска и раннохристиянски надпис от Северна Добруджа. // Анали, 2007, 1-3, с. 104-110, И. Иванов. Нов прочит на руните по бронзовата седмолъчна розета от Плиска. // Авитохол, 2008, 28. с. 46 – 49.

(3) Иванов, Иван Танев. Културни и религиозни връзки на Аспаруховите прабългари с древните народи на Месопотамия.

ТРАНСКРИПЦИЯ НА ИМЕНАТА НА СВЕТИЛАТА

Предложените от И. Иванов транскрипции на имената на светилата са следните: – Сан (Сатурн), – Ае / Ая (Луна), – Хе / Хя (Меркурий), – Уо (Венера), – Сон (Слънце), Те / Ти (Марс), Аншар, Анишър – Юпитер. (1) Ще разгледаме всяко едно от тях:

1). – Ае / Ая (Луна), господар на понеделника. Първата буква е позната от донско-кубанското руническо писмо, използвано от сарматите, аланите и българите, носители на салтово-маяцката археологическа култура. Г. Турчанинов го посочва в две разновидности и , в надписи от Маяцкото градище, като *„а“.* (2) Има точен аналог и в германската руническа писменост, но в огледален вариант , със значение също *„а“,* носеща названието *Ansuz* – бог. Произходът му е свързан с с арамейското (сирийското писмо „естрангело“) , пахлави , персийски – „алаф“, но в изправен вид. Втората буква е – тя се среща в надписите от Мурфатлар, и е първообразът на бълг. буква (е-двойно). Първоначалната версия на И. Т. Иванов, който се позовава на П. Добрев, че отговаря на *„в“,* откъдето търси връзка с кавказкото название на луната „веш“, е твърде съмнителна и невярна. (3) А обозначаването на двата звука „а“ и „в“ с една буква показва, че най-вероятно „в“ се е произнасяло като гласна „у“, нещо типично за съвр.осетински език. Така че вероятното название на Луната е било „**Ае“** или „**Уе“**. В по-късна своя публикация, И. Иванов приема това четене, но прави основна грешка като твърди, че Еа е шумерско название на Луната, свързвайки го с бог Еа[1], който никога не се е асоциирал с луната. (4) Така

[1] Семит. акадски бог Еа или Хая, отговаря на шумер. Енки (*en-ki*), който е господарят на Земята, или също *en-ki(ng),* което зн. „господар на ритуалите“, съотв. Еа е бог на подземните води, покровител на магията и изкуството, демиург, бог-творец.

названието на луната показва ясен алтайски паралел с чувашки *ujăx* – луна, в ост. тюрк. ез. **ay / *oy*, монг. **oj* – луна. Общоиндоиранското название на Луната е **mah*[2]. Названието на Луната в Розетата е различно от календарното „бех“, известно от израза „бехти“ – пълнолуние. Косвено свидетелство, че 12-год. циклов календар е зает от друг народ – аварите?

2). – Те / Ти (Марс), господар на вторника. Първата буква показва сходство с буквата познata от надписите в Мурфатлар. Показва известна прилика с арамейската буква , перс. (пахлави) , „таф“ (т). Глаголическото *„m“* (твърдо) – също показва прилика с древнобългарската руническа форма . Втората буква е позната от донско-кубанското писмо, Г. Турчанинов се транскрибира като „*e“* или „*u“*. Позната е и от надписите в Мурфатлар. Производна е на арамейската сирийска буква в „естрангело“ – яковитско и несторианско писмо – , пахлави – „*xe“*, но в изправено положение, предадена като два свързани триъгълника. По-голяма е приликата с по-стария финикийски „библоски“ вариант . Донско-кубанската форма (произнасяща се и като *„e“,* и като *„u“*) показва прилика със сирийското писмо и е първообраз на глаголическата буква – *„u“* (иже) и *„ŭ“* (ижица) – . Названието на бога Марс като „Те / Ти“ се открива в германските ез. *Tiu, Tiw, Tiwas,* респ. вторникът в сканд. ез. е *tirsdag*, фриз. *Täisdai*, ст.англ. *tiwesdai, tewesdai,* англ. *Tuesday,* нем. *Dienstag.*[3] Но в

---

[2] В осет. *mæj,* кюрд. *meh,* ягноб., пущ., перс., гилян. *mah,* шугнан. *mo,* язгулем. *mast,* сарикол. *most,* кушанобактр. *mao,* и в тох. *mañ* – луна. В някои ирански ез., пахлави *āyism,* перс. *āyišm,* талиш. *ov,* пущ. *ogm,* хинди *ujala* – лунна светлина (5)

[3] Др.англ. *Tiwesdæg* означава „ден на Тюско“. Първоначално Тюско се е смятал за прародител на германците, после го почитали като божество, свързано със земята, бил е син на богинята на Земята (Нерта). Изобразявали го като достолепен старец, мъдрец със скиптър в дясната ръка, и облечен в животински кожи. Саксонците го почитали в третия ден от седми-

случая обаче можем да мислим не за германско, а за кавказко влияние.[4] В мегрелски названието на вторника е *Т'ахашха* (ოახაშხა), от *Т'аха* (ოახა) , името на бога, и „*ха*“ (ჩა) – раждане, т.е. денят, в който се е родил бог *Тахаш* или *Тах*. Той се е почитал първоначално като бог на урожая, добрата реколта, но после започва да се свързва с *Арес* (*Марс*), подобно е развитието и в представата на Марс при римляните. В свански вторникът се нарича *Т'ахаш*, докато в древногрузински (IV в.) вече названието на вторника е *Арацис* (არაის) – или др.гр./лат. Арес-Марс. Всъщност образът на *Тахаш* е е наследен от съседните абхазо-адигски племена. Там бог *Тхъа*, *Тхъашхо* се почита като върховен бог, демиург, господар на вселената. Така че напълно възможно е българите в Кавказ да са заимствали представата за този бог, като аналог на Арес, от съседните им, западни картвелски племена мегрели и свани. Неговите корени се виждат у шумерския бог *Тишпак* – гръмовержеца, бог на бурите, и хуритския му аналог – *Тешуб*, бог на бурите, гръмовержеца.

3).𐤉𐤇– Хе / Хя (Меркурий), господар на срядата. Г. Турчанинов транскрибира донско-кубанската (аланска) руническа буква 𐤉 като *„х“*. Впр. знак 𐤉 е производен на арамейското сирийско „естрангело“ 𐡄 „хе“. Идентичен на донско-кубанския знак, се среща в южноарабското писмо𐩦 (х), и в производното му етиопско писмо „геза“ሐ (х),

---

цата, който носел неговото име „Тюско'з дег“. Сравни с кавказката представа за подобен бог Тах, Тхъа, свързан със земята, урожая, както и първоначалната представа за Марс като бог на земята и добрата реколта! Това подсказва, че представата за него е прединдоевропейска, пракавказка, наследена от доиндоевропейското население в Европа, взело участие във формирането на прагерманците.

[4] И. Иванов също отбелязва „Същевременно, върховният езически бог при адигите, древен народ, съседен на кавказките българи, се е наричал Тха, което също е близко до горното название.“ (6)

чиито корени са в синайското , произв. на египетският йероглиф *hillul* – празник, молитва. Аналогичен знак за „х“ се среща и в етруското писмо (х), древногръцкото и съвр. гр. (пси), лидийското и ликийското писмо (*хе*). Втората буква е „е-двойно“. Ал Бируни съобщава, че персите наричали Меркурий – *Тир* (от перс. *tīr* – звезда), хорезмийците *Шри,* а евреите – *Хаму Кохеб.* (7) Най-вероятно названието Хе / Хя е заимствано от еврейски, където Кохав Хама (כוכב חמה) е название на Меркурий и озн. „слънчева, гореща планета“, от **хам** (*ham*), **хамим** (*hamim*) – горещ, топъл, нагрят[5], **хом** (*hom*) – топлина, **хама** (*hama*) – слънчев пек, зной, и **кохав** (*kohav*) – планета, светило. (8)

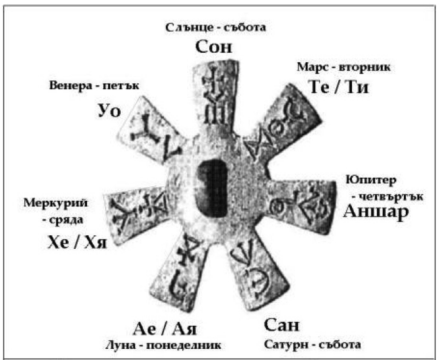

Названията на дните на Розетата

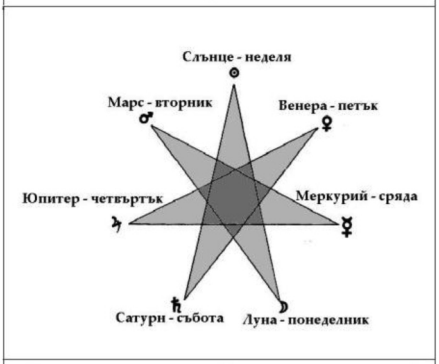

Класическа схема "Звезда на маговете"

4). – Аншар, Аншир, Анишър (Юпитер), господар на четвъртъка. И. Т. Иванов предлага следната транскрипция , тъй като има добавяне на още една буква „ан“, към знаците „ш“ и „р“, т.е. тук имаме трибуквена дума. Буквата „ан“ показва паралел с финикийския „алеф“ , „ан“ се среща доста често в надписите на донско-кубанското писмо и е сходна с голямата носовка в кирилицата . Българското руническо (донско-кубанско) „ш“ има ясен арамейски произход, от аналогичното , в еврейското писмо, „шин“ (ш). И последната буква „р“ е аналогична с глаголическото „реци“ (р),

[5] ср. с араб. ***хамам*** – баня, място с гореща вода.

и е обърната на 180º финикийска и арамейска буква „реш“ (р), и сричковата етиопска (гееза) форма (re). Самата дума „Аншар“ показва прилика с шумер. *an-šár* – най-високата точка в небето, цялото небе[6], откъдето произлиза името на асирийския бог на небето *Аншар*, съотв. Мардук също е „син на чистото небе“, едно от древноиндоарийските названия на Юпитер е *Ангирас* (санскрит *Aṅgiras*), и по значение е сходно със согд. *’nxr* (*anxэr*), пущун., перс. *akhtar,* сарикол. *angúr* – звезда, (в перс. и название на Юпитер), заето и в др. тюрк. *Onaj, Onγaj* – Юпитер. (9), (10) В санскрит Юпитер е наричан също *Guru, Guruvar* – водач, а едно от перс. му названия е *Ahwar, Āwarsar*. (11)

5). – Уо (Венера), господарка на петъка. Буквата е идентична с гръцкия „ипсилон“ **Υ** (произн. и като у) и финикийския „вав“, древноеврейски , арамейски – „вав“. Буквата показва прилика като огледален образ, най-вече с буквата „айн“ в сирийското яковитско писмо „серто“ , в арамейското писмо . Открива се и сходство с глаголическата буква „он“ (о), имаща посоката на арамейския първообраз.

В българския фолклор *Яна, Янка* е традиционно название на планетата Венера. (И. Иванов) В рускоцърковнослав. е съхранено древното слав. название на планетата Венера – *Аонеша.* (12), (13) Има прилика с келтското название на Ванара, в ирл. *Aoine,* гелски (шотландски) *Haoine*, в езика на о-в Ман *Jeheiney.* В перс. *Anāhīd* – Венера.

При германците петъкът е наречен *Freitag,* в анг. *Friday* – деня на *Фрея* – др.герм. *Богиня-майка,* но при скандинавците тя се нарича още и *Ванадис.* Аналогично при осетинците петъкът се нарича *Mariam-bon,* т.е. ден на *Мариам, Мария, Дева Мария,* приравнена от народната традиция към езическата представа за Богинята майка. Бълг. название на

[6] В шумер. *šár* озн. 1. многоброен, голям, всичко, вселена, всемир, 2. съвършен, идеален.

Венера ***Уо*** показва най-вече еднаквост с осет. дума *us, uosæ* – съпруга, и *æna* – майка, баба (почетно и ласкаво обръщение). (14), (15) В санскрит *janani* – майка, *jāni* – жена, авест. *'ānā,* согд. *'ync (īnč),* пущун. *aney,* талиш. *ijê,* тадж. *janga,* белуджи *jən,* искашим. *wujinjek* – жена.

6). 𐤔𐤍 – Сан (Сатурн), господар на съботата. Първата буква 𐤔 показва известно сходство с гр. буква „сигма“ **Σ** (с), и арамейската 𐡎„самекх“, а втората съвпада с известната и от кирилицата „голяма носовка“ 𐤀 (ан). В санскрит и индо-арийските ез. *Šani,* хинди *Sani, Sanichar,* кашмирски *Shĕn* – названието на Сатурн, а *Šanivar / Shĕniwār* – събота в повечето индо-арийски ез., в белуджи *Šəmbe,* пущун. *Shambey,* перс. *Shambid, Shamba, Shiyār* – Сатурн, ден на Сатурн. У манихеите богът на Подземното царство, Ахриман (Сатана) се наричал *Šimnu*, в согд. *Šmnw* (*Šēmnu*). Съгласно индоевропейската традиция това е събота, ден на *Сатурн,* който саксонците наричали *Сатер,* в холанд. *Zater,* откъдето *Zaterdag,* англ. *Saturday* – събота. Названието на *Сатурн* при древните германци е *Sam,* откъдето се образуват думите в старогорно-нем. *Sambaztag*, съвр.нем. *Samstag* – събота и *Samdi* при французите и другите романоговорящи народи. В ирл. *Satharn,* или *dia Sathuirn* – ден на Сатурн, шотланд. (гелски) *Disathairne*, кимвър. *dydd Sadwrn*, бретон. *Sadorn* или *disadorn,* в алб. *e Shtunë* – ден на Сатурн. Юдеите са свързвали *Сатурн* с бога на подземния свят *Сатана,* персонаж, заимстван от ранните християни, преминал в образа на *Сатаната, Сатанаил* – господаря на ада. Названието на планетата Сатурн у евреите е *Шабтай* שַׁבְתַּאי, което озн. спокоен, неподвижен. Според месопотамската и еврейската традиция в деня на Сатурн душите на умрелите били съдени от господаря на Подземното царство, затова този ден смятали за злокобен и се въздържали от всякаква работа.

П. Добрев предлага транскрипция на 𐤔 като *„кх“,* така че би трябвало да очакваме *Кхан*, и пряк паралел с иранското название на

Сатурн – *Keiwan, Kaiwān,* всъщност преходът *„с-кх-х“* е типичен за индо-иранската общност. Също познати са форми като *Хиун, Хеван*. (16)

7).✝ ⲙ̀ – **Сон (Слънце)**, господар на неделята. Първата буква ✝ показва по-далечно сходство с по-древната арамейска и финикийска форма на „самекх“ ⲝ (с), а втората е идентична с кирилската „малка носовка“ ⲝ (он). Сон, показва сходство с англ. *Sunday,* нем. *Sontag,* холанд. *Zondag* – неделя, ден на слънцето, англ. *Sun*, нем. *Sonn*, холанд. *Zon*, фриз. *Snein* – слънце. Виждаме основно индоевропейско понятие и ясен паралел с останалите индоевропейски езици *Sun, Sonne, Солнце, Sole.* Може също да свържем прабългарската дума със санскрит *sānu,* перс. *sanat, sana,* осет. *som,* ягноб. *sīn,* хинди-урду, *Sahn-dyah* – изгрев на Слънцето, а също и име на бог, в тох.(а) *swānce,* тох.(б) *swānco,* прототох. **swāncai* – слънце, тох.(б) *tsonko* – изгрев на слънцето. (17) Дори в ТМ ез. имаме старо индоевропейско заемане, в евенкски *siγūn*, манджурски *šun*, улчийски, нанайски *siu(n),* орокски *su(n),* удегейски *sū(n),* солонски *šigu* – слънце.[7] (18) Сравни осет. *sæumæ* – на сутринта, на **ръзсъмване** и бълг. неслав. ***съмна, съмва*** – утро, изгрев на слънцето.

Българската „звезда на маговете“ показва твърде интересни названия на седемте основни светила. Прави впечатление, че те не са пре-

---

[7] При пра-ТМ форма **dilačā*, в евен. и негидал. *dilačā* – слънце, евенкски и евенски *dūl* – слънчев пек. Урало-алтайски паралел с унгарски *dél* – юг, *déli* – пладне, средата на деня, обед, коми *dela* – горещ, селкупски *tjeel,* камасински *džala,* юкагирски *jelodze,* нганасянски, ненецки *jale,* енецки *jere, dere,* саамски *jielakis, jälakis,* протоформа **jelä* – слънце, ден, в монголски *dulaγan*, *dula'an,* халха-монг., бурят., калмик., ордоски, дагурски *dulān,* в тюркските ез. *jïlïγ* / *džïlï* – топъл. Сравни монг. *dulaγan* и етнонима *дулгани* – южни, южно племе. Интересно е наличието на българска диал. дума (Софийско) ***дуло*** – слънце, но произходът му, освен от алтайските ез. (аварите или прабългарите) може да е и местна субстратна гето-дарданска дума, тъй като в алб. гегски *diell, dill* – слънце. Понятието е ностратически, келтски ирл. *dellrad* – блясък, в картвел.*dila* – утро, дравид. **tel* – светъл. (Старостин)

писани дословно и наготово от известните персийски и месопотамски образци. Названието на Луната е алтайско, древнотюркско (възм. собств. прабълг.), Меркурий носи еврейско название, Венера – иранско (сарматско, възм. и собствено прабълг.), Слънцето – индоевроп., но с индоиран. и алтайски ТМ паралели (възм. собств. прабълг.), Марс – кавказки паралел, Юпитер – древни месопотамски или индоарийски паралели, и Сатурн – също индоиран. паралели. Също прави впечатление, че българската „звезда на маговете“ е в огледален образ на традиционната месопотамска схема.

8). IYI – „Ипсилонът с двете хасти“. Този знак не е свързан със седемте светила и е разположен върху гърба на розетата. Неговият произход не е много ясен. В Първата Българска държава той придобива широко разпространение. Откриван е освен в съвр. България, също в Румъния, Шудиково в Черна гора. Л. Дончева-Петкова посочва още Мунтения, Банат, Южна Молдова, Южна Трансилвания, земи които в IX – X в. са влизали в т.нар. Отвътдунавска България. (19) Среща се и върху каменни блокове от крепостта Саркел (Цимлянското градище), строена в периода 834-37 г. Но тук преобладават изображенията на самостоятелен „ипсилон“ **Y**. (20)

Варианти на IYI и Y от Саркел

В. Бешевлиев свързва този знак с култа към върховното божество. **IYI** е бил изобразяван върху графити, издълбани върху тухли, камъни, плочи, водопроводни тръби, керамика, съдове, пръстени, амулети, шлем (намерен в местността Узана до Габрово). Върху керамиката е поставян основно върху гърловините, дръжките и дъната на съдовете. Неправилно е свързван, като „тамга на рода Дуло“, или „тамга на Кру-

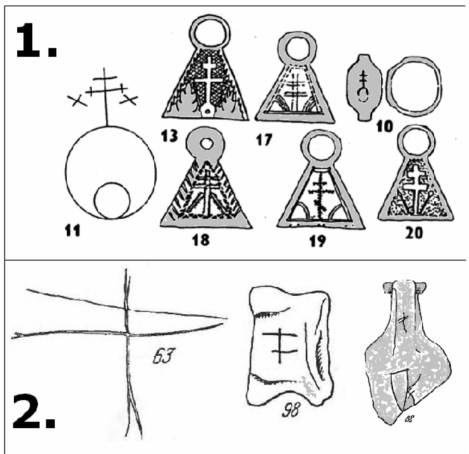

Двойни кръстове: 1. Волжка България 2. Хазария

мовата династия“, като цифри или знак на майстора строител, каменоделеца и т.н. Свързва се и като „знак на Тангра[8]“, вкл. и се предлага и сравнение на IYI с тюркския рунически запис на Тенгри ᛚᛉᛋᚺ(при прочит от дясно на ляво – Tŋri или Tnγri). (21) Широкото разпространение на строителните материали и плочи, както и върху битови предмети и съдове, съвсем ясно показва неговия сакрален смисъл – предохраняващ смисъл, заклинателна, религиозна формула. За охрана на дома и неговите обитатели от злите сили, гнева на бога (боговете) и неговото наказание. В това отношение, показателно е присъствието му върху еднотипни медальони-амулети, откривани в Североизточна България, където **IYI** на лицевата страна е в съчетание в двоен кръст с **V**-образни краища на гърба. Двойният кръст наподобява унгарския двоен кръст[9], но това е стар езически символ. Според Г. Атанасов двойният кръст има византийски произход и означава „патриаршески кръст“. Според него той се е употребявал като символ на независимата българска патриаршия по времето на Борис и Симеон. Мнението му е изкл. съмнително и напълно невярно, предвид факта, че подобни изображения са били разпространени и у волжките българи и чувашите. Дмитрий Мадуров (археолог, историк, културовед от Чувашия) посочва такива двойни кръстове, изобразявани върху обици, метални пластини, пръстен и дървени инструменти от Вол-

[8] Въпреки че няма никакви данни за съществуването на такъв бог у българите!

[9] Свързва се с патриаршески кръст, въпреки че Унгария няма собствена патриаршия през средновековието и никога не е имала. Предполага се, че е зает от Византия, но на практика произходът му е неясен. Знакът има стари езически корени!

жка България. (22) Също В. Флерова посочва върху петроглифи от Саркел и Маяцкото градище изображения на двойни кръстове. (23) И те нямат нищо общо с християнството и патриаршеския символ.

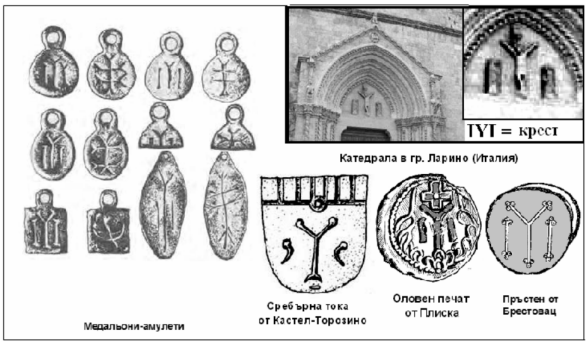

В първите рунически надписи след християнизацията знакът **IYI** се явява аналог на кръста. (24) Пръстен с **IYI** е открит в района на с.Брестовац до Неготин (Тимошко, сега в Сърбия).

Знакът **IYI** е символ на християнския кръст, но това е получено вторично и като езически символ всъщност е бил знак на върховния бог. Аналогично явление се наблюдава и у потомците на Алцековите българи в Италия. Напр. в провинция Кампобасо, район Молизе, където основното население е било от български произход (потомци на Алцековите българи), при построяването на катедралата в гр. Ларино в 1318 г., на фасадата е изобразена сцената на разпятието (на Христос и двамата разбойника), но вместо кръст е поставен старият български символ „ипсилон с двете хасти“ – **IYI.** (25) Самата сцена е вписана в **IYI.** В Италия знакът **IYI** е открит и върху тока от колан от лангобардския некропол, разположен до селището Кастел Трозино. Възможно е да е принадлежал на българин или е подарен от българин на лангобард.

До извода, че **IYI** се проявява като аналог на християнския кръст, достигна и покойният проф. Р. Рашев. Той посочва намерения в 2006 г. каменен блок в местността Кабиюк, на който е бил издълбан християнски кръст с кирилски надпис (с лошо съхранение): „Госп(оди)“, а в долната част са изобразени **IYI** символи. Подобно изображение **IYI** в съчетание с кръст Рашев посочва върху печат от Плиска. Р. Рашев

съобщава и за съчетание на **IYI** с кръст върху надгробни плочи от Крим (VII – IX в.). (26)

Проф. Г. Атанасов прави твърде важен извод относно появата на знака **IYI** в Първото Българско царство. Първоначлно не е бил типичен за Аспаруховите българи и се появява едва в началото на IX в. върху керамика, откривана само в българските езически погребения с кремация (среща се единствено върху керамика от няколко гроба с трупоизгаряне и в нито един с трупополагане). Това е изключително важен извод, тъй като показва, че в началото на IX в. някаква нова група население идва в България от земите на Аварския каганат. Известна е хипотезата, че кан Крум идва от земите на Авария, заема трона и слага край на вътрешнополитическата криза в държавата. В Италия този символ също се появява с българите на Алцек, които пак идват от Авария. След покръстването се превръща в аналог на кръста, което показва силата на традицията. С края на Първото Българско царство в 1018 г. този знак престава да се употребява.[10] (27)

Изводът на Г. Атанасов е много показателен. Носителите на IYI са били представители на тази етническа група, вляла се в българския етнос, която е практикувала кремационния обред. Този обред, освен в Първото Бълг. царство, се наблюдава по долното течение на р. Кубан (некрополите от групата Дюрсо) и по р. Северски Донец. В България е разпространен основно около Дунав и северно от реката, и в района, прилежащ към Черноморското крайбрежие, като значително нама-

[10] Преди време (през 80-те г. на XX в.) в бълг. литература бяха публикувани фотографии на обреден хляб от Родопите със знака IYI, в музея на гр.Смолян. Но тук става дума за умишлена пропагандна манипулация по време на „Възродителния процес“!

лява по посока на столицата Плиска. (28) Това население е дошло още с Аспарух от Прикубанието и по естествен път се е сляло с останалите българи (практитуващи сарматския погребален обред с трупополагане). Във Волжка България и Кавказ кремационен погребален обред липсва! При волжките българи подобен знак също липсва.

IYI се появява първоначално в Плиска, а впоследствие и в останалите части на Североизточна България.[11] Към ранните паметници се отнасят и знаците върху монументалните градежи в Плиска – Крумовия дворец, Тронната палата, Малкия дворец, светилището в Цитаделата, върху основите на тухлената стена на Цитаделата, крепостните стени, в Мадара, Дръстър, върху девташлари, а сред ранните образци на металопластиката – пръстените от Брестовац, Мировци, Дългопол и Разградско, чиято датировка е в границите на VIII – първата половина на IX в. (29) Това показва, че вероятността да е донесен в VII в., с носителите на кремационния обред е малка, тъй като техните селища са били разпространени в периферията на държавата. Тази група носители на **IYI** идва в началото на IX в., вероятно с Крум (ако хипотезата за панонския му прозиход е вярна), или с население, дошло от земите на Аварския каганат.

Знакът **IYI** е съществувал в мурфатларското руническо писмо, под формата , известна и от Розетата, съхранена в кирилското писмо като (он), и в донско-кубанското под формата , (Саркел), която Г. Турчанинов транскрибира като „ут“. Съотв. в монг. *ongon* – свещен, в ТМ ез., евенк. *оŋgun*, *эŋgun*, *эпип* – духът прародител, чист, свещен, *эndur* – бог, всевишния, върховния бог, монг. *öndör* – висок. (31), (32) За варианта „ут“ може да се посочи сармато-аланското *od* – душа, дух, в осет. ирон. *ud,* дигор. *ued* – дух, божествена сила.

---

[11] Според друго мнение (В. Бешевлиев), най-ранните паметници, върху които е изобразен, са каменният блок от Бяла и две колони от Варна и Силистра. (30)

Корените на този знак са много древни. В Централна Азия се открива върху изображенията, останали от носителите на окуневската археологическа култура (III-II хил.пр.н.е.) в Минусниск и Хакасия. Тук той символизира „Световното дърво“, което е превъплъщение на Богинята майка. Открива се и като корона, върху главата на човешка фигура (жрец ?). (33) По аналогичен начин се открива и върху ритуалната маска на жреца на бог Кришна, поставен на челото. (34)

Дори в началото на XX в., знакът **IYI** е използван от якутската етнографска група долгани, или тыа-кихи, саха, най-северната тюркоезична група, които го рисували върху шатрите си, за да ги предпазва от мълнии според съобщението на А. Попов. (35)

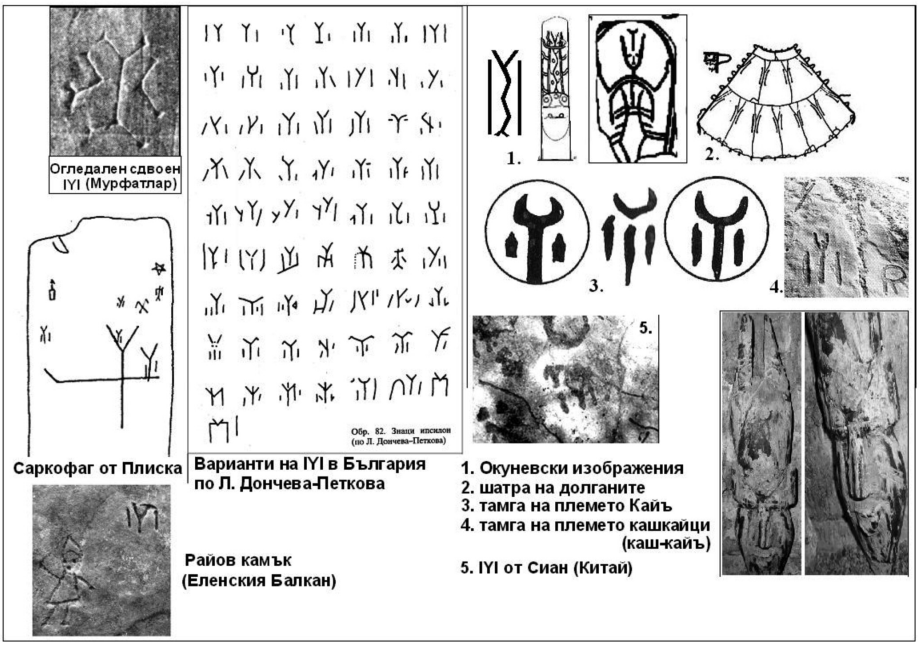

Знакът **IVI** е посочен от Махмуд Кашгари като символ (тамга) на тюркското племе „кайъ“. От тях произлиза управляващата династия на османците, но те вземат участие и във формирането на якутите. Свещеното животно на кайъ е змията, и под формата „урянхай“ (якут. *uran*

– змия) са взели участие в етногенезата на якутите, което обяснява наличието на **IYI** у долганите. **IYI** се среща като тамга и на още едно тюркско племе – кашкайците (каш-кайъ), също част от селджуките, заселили се в Северен Иран, Фарс, Хузестан. Например у кашкайците се среща тамгата Ψ, която М. Кашгари е описал също като принадлежаща на племето „кайъ“ Подобен знак е притежавало и киргизкото племе табън ⋔ .

Наскоро в интернет се появи една публикация на турски ез. от Октан Келеш[12], озаглавена „Бялата пирамида пази своята тайна“. (36) Авторът твърди че е успял да влезе в една от китайските пирамиди в Сиан с помощта на местни водачи уйгури и там е видял мумифициран труп на европеид заедно с вълчеподобна маска и знак върху каменната стена, еднакъв с тамгата на племето „кайъ“. Изводите му са, че тук е погребан легендарният Огуз хан. Научността на това заключение е извън всякакъв разумен коментар. По-скоро са интересни приложените снимки. Наистина има знак IYI, но какъв е прозходът му не може да се каже, вероятно е петроглиф от тюркската епоха. Пирамидите в Сиан са гробници на китайските императори, а специално „бялата пирамида“ е била гробница на император Гаоцзун (628-683 г.) от династията Тан и на членове на неговото семейство. За династията Тан се знае, че има тюркски произход (от пратюрк. д-ва Северна Лян).

Подобни знаци, аналогични на българските (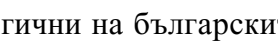), са били открити в района на Ерзурум върху арменска скална църква, намираща се до селището Караязи (Изт. Турция). Те са публикувани от Херман Вари (Hermann Váry), който, като преподавател в Университета „Ататюрк“ в Ерзурум, лично ги е видял през 1964 г. В пещерата Куни, намираща се до Караязи в планината Карадаш, и в района на Сивас, Вари е видял знаци, приличащи му на тамгите на 12

[12] Oktan Keleş - oktankeles@gmail.com

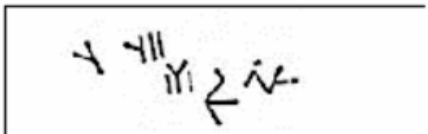

IYI в пещерата Куни (Карата̀ш)

огузки племена: Кайъ (Qayïg), Афшар (Afsar), Баят (Bayat), Язгир (Yazgïr), Салгур (Salgur), Бюгдюз (Bügdüz), Ъймюр (Äymür), Игдир (Igdir), Ула (Ula) Юндлуг (Yundlug), Чувалдар (Čuvaldar), Бачанак (Bäččänäk) и Чъпни (Čäpni). Но самите знаци били написани доста небрежно, като много от тях са били завъртяни на 90° и 180°. Той смята, че те са оставени от тюркски пастири в периода XI – XII в., когато селджукските турци започват да се заселват в Анатолия. Сравнява тези знаци с българския IYI, но изводите му не стигат по-далеч от общата тюркска основа на прабългарите и селджуките. (37)

Прави впечатление обаче, че знаците от пещерата Куни, по-скоро наподобяват българските петроглифи, отколкото тюркски тамги. Особено правят впечатление знаците от Ерзурум и Сивас .

Именно в този район се заселват българите на Вънд в I в. от н.е., които впоследствие се арменизират и дават началото на арменската етнографска общност „ванандаци“, т.е. „потомци на Вънд“. Но много по-вероятно е тези знаци да са оставени от заселените българи във Византия и в частност Армения след падането на Първото Българско царство в 1018 г. Напр. Аристакис Ластивеци в своето

ERZURUM	SIVAS	Dīvānü Luγat-it-Türk 1073		Ğāmi ʿal-Tawarīx 1306	
		IYI	2 Qayïγ		1 Qāyï
			5 Salγur		17 Sālur
			6 Afšar		9 Awšar
			8 Bügdüz		22 Bukduz
			9 Bayat		2 Bayat
			10 Yazγïr		5 Yazïr
			11 Äymür		13 Aymur
			14 İgdir		21 Yigdir
			27 Ula Yundluγ		19 Ula Yuntïï
			19 Bäčänäk		14 Bičänäh
			20 Čuvaldar		15 Ğawuldur
			21 Čäpni		16 Čapni

Знаците от Куни и Сивас и тамгите на тюркските племена Махмуд Кашгари и Рашид Ад Дин

„Повествование за бедствията, донесени ни от чуждите племена“ пише, че щом Василий II покорил България, лишил българските царски синове от престолонаследие и ги изпратил в ромейската земя... „А пък българската войска той чрез измама събрал на едно място, пострувайки се, че желае да ги възнагради, а след това заповядал да ги запишат във военните списъци и да ги изпратят на Изток по пътищата, от които няма връщане. Те дошли тук (в Армения) и накрая разорили цялата тази страна (т.е. по византийската укрепителна линия в Анатолия, която е точно в района на Карс, Ерзурум и земите около ез. Ван, или пров. Васпуракан, е била разорена от насила преселените българи). [...]“ (38)

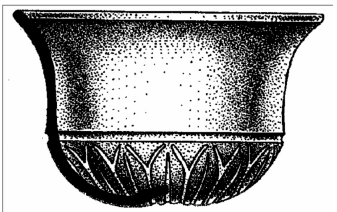
СЕМЬОНОВКА

Проф. Ат. Стаматов отбелязва, че „също на десния бряг на р. Амударя в района на скалните комплекси Кара-Тюбе и Челпик, са открити знаци, подобни на българския ранносредновековен символ. Сред тях най-разпространен е „българският“ знак „**Y**“ което е пряк или косвен белег за българско присъствие. Този типичен „български“ знак е много характерен за керамиката от Канцзю (Средноазиатското междуречие) и вероятно е бил използван като родова символика, заедно с другите масагето-сармато-алански племенни знаци“. (39) В района на Мангишлак е известен т. нар. Карлъбаски камък, където са открити петроглифи от типа **IYI**, **IVI,** заедно с друг един „български“ знак – „паяжината“, известен от графитите в Мурфатлар. В района на скалата Калмак-Кърган, на Средна Сърдаря (Ташкент), от Канцзюйската (сармато-аланската) епоха, е известен само по зарисовка от А. Синицин, знак 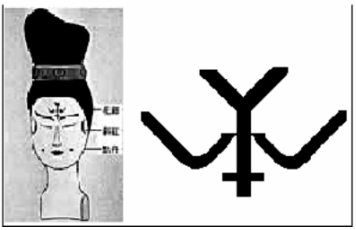 , също подобна на IYI. В района на Пантикапей, С. Яценко посочва още една интересна сарматска тамга , и също тамга от Централ-

ното Предкавказие, поставена върху надгробна плоча от 307 г. (40), (41) Ал. Симоненко посочва интересен съд от сарматско погребение от района на с. Семьоновка (Украйна). В долната част на съда е изрязана серия от повтарящи се символи IYI. (42)

Сергей Яценко дава интересен пример с костюма на знатните тюркски жени от времето на I Тюркски каганат, по изображения от китайски източници. Прави впечатление, че знатните дами са рисували на челото си между очите IYI-подобен знак. Яценко го определя като „трилистник“, но той по-вероятно има друг „сакрален“ или „предпазващ“ смисъл. (43) Знакът наподобява маската на жреца на Кришна.

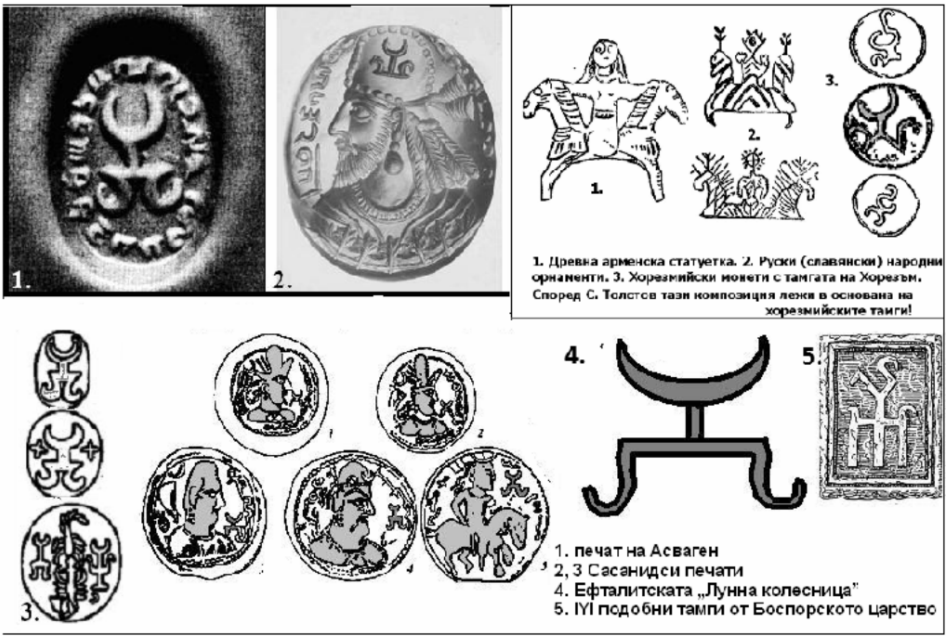

Племето „кайъ“ се формира точно в района на стария Канцзю. Произходът на този народ е твърде интересен. За пръв път са съобщени в китайските династични хроники като едно от племената на Южните Сюнну, заселили се в Северен Китай, с края на династията Източна Хан (220 г.) Китайците предават названието им в две форми 羯„Цзе“ (Jie) и „Цзи“ (Jī) 稽. Реконструкцията на произн. в ранносредновековен китайски е

идентична – **kai / kəj** и **kiēj**. Цзе са известни с това, че от тях произлиза Ши Ле, основателят на държавата Късна Чжао в Северен Китай в IV в. Цзе били европеиди с големи носове и гъсти бради. През 349 г. узурпаторът Жан Мин сваля управляващия род Ши и извършва истинска „Вартоломеева нощ“ срещу „варварите Цзе“. В следващите векове остатъкът от този народ продължава да обитава Северен Китай, но се отбелязва с йероглифа „Цзи“. Впоследствие се влива в етническата група „булоцзи“ (buloji)部洛稽[13]. Управляващата династия на „Цзе“ носи името „Ши“ (Shi), което предава смисъла, а не е директна транскрипция, и означава „камък“. В тюрк. ез. думата *qaja* означава скала. Китайците са използвали йероглифите „цзе“ и „цзи“, за да предадат най-близко думата „кайъ“ – скала, камък, каквото е било и самоназванието на този народ. Косвено потвърждение за това дава и легендата на кетите, която казва, че някога в много древни времена техните предци живеели на юг, но били нападнати от „каменния народ“, който ги прогонил на север, зад планината Хинган. (44)

След погрома на Жан Мин част от този народ мигрира в Средна Азия, в земите на бившето Кушанско царство и става известен като „кидарити“, по името на своя предводител Кидар. Името Кидар (в кит. Цзидулу (Jíduóluó) 寄多羅 – реконструкция в ранносреднов. кит. Kétárá), е от алтайски произход и произлиза от тунгусо-манджурските ез., евенкски *kadar*, *kadaγa*, евенски *qadār, qadaqᴚ*, негидалски *kadā*, манджурски *χada* – планински връх, скала, нанайски *qadar* – гранит, мрамор, ороч-

[13] Според някои изследователи (П. Буудберг, Санпин Чен, Фл. Курта и др.), булоцзите са част от древната българска общност, останала в Синцзян. По въпроса виж статията ми „КОИ СА БУЛОЦЗИТЕ (BULUOJI) И ЦЗЕ (JIE) / ЦЗИ (JI) В КИТАЙСКИТЕ ДИНАСТИЧНИ ИСТОРИИ. ЦЗЕ (JIE) И КИДАРИТИТЕ. СЪОБЩАВАТ ЛИ ЗА „БЪЛГАРИ“ КИТАЙСКИТЕ ИЗВОРИ, И КАКВО Е ЗНАЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИЯ ЕТНОНИМ?“, което е единственото и най-подробното разглеждане на въпроса на бълг. ез.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/books-BG/BULOJI_JIE.pdf

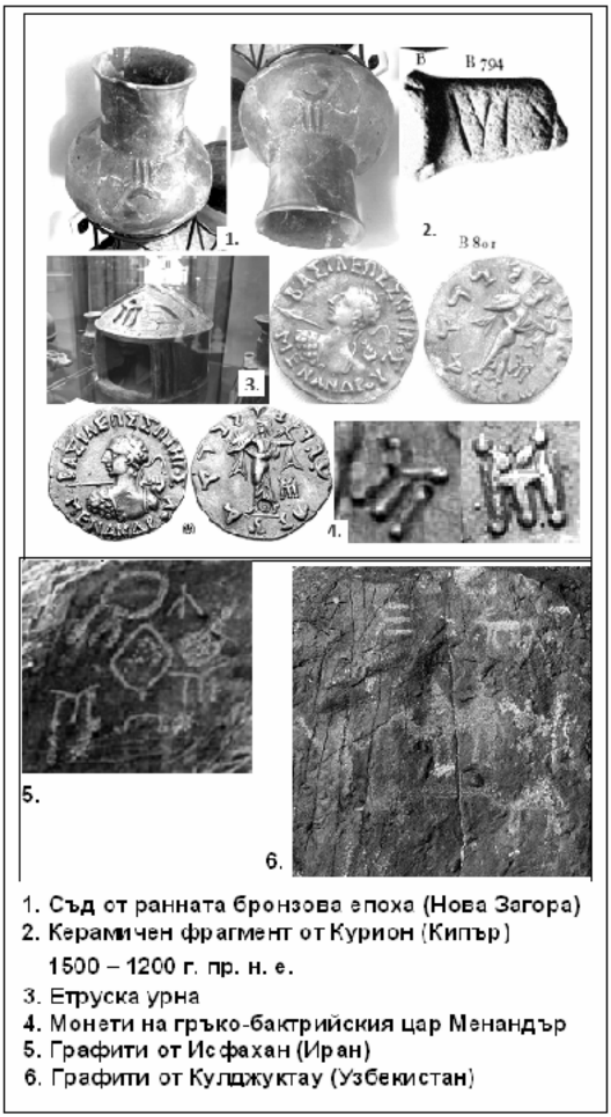

1. Съд от ранната бронзова епоха (Нова Загора)
2. Керамичен фрагмент от Курион (Кипър) 1500 – 1200 г. пр. н. е.
3. Етруска урна
4. Монети на гръко-бактрийския цар Менандър
5. Графити от Исфахан (Иран)
6. Графити от Кулджуктау (Узбекистан)

ки, удегейски *kada*, солонски *xadār* – скала, в монг. *qada(n)*, среднов. монг. *qada*, халха-монг. *xad*, бурятски *xada*, калмикски *xadə*, ордоски монг. *xada(n)*, саръюгур., монгорски, дунсянски *gada*, дагурски *xada, xad, hade* – скала, чувашки *хыт* – твърд, т.е. Кидар е пълен смислов аналог на кит. Ши – камък. Историята на Кидаритите е бурна и кратка. Те създават държава с център гр. Баглан (съвр. Афганистан)[14], във втората половина на IV в., воюват с Персия, първоначално успешно, но впоследствие са разгромени от сасанидския шах Пероз и ефталитите „алхани“. Без да изпадам в подробности, впоследствие са прогонени към оазиса Карш, откъдето ефталитите също ги прогонват и те се ус-

[14] Столицата на Кидар е гр. Боло (Boluo) 渴羅, като възст. на прозн. в ранносреднов. кит. е Bāklā. Логично е да се свърже с Баглан, а не с Балх, както повърхностно се прави, защото Балх е седалище на сасанидските кушан-шахове, т.е. областни управители. Според Приск столицата на кидаритите е Балаам, деформиран запис на Баглан.

тановяват около Аралско море. Именно тук след няколко века техните вече напълно тюркизирани потомци ще излязат на историческата сцена като народа Кайъ. А въпросният знак **IYI**, **IVI** или са го възприели от заварените кангарски източноирански племена (техни потомци са селджукското племе кънък), или го носят още от Централна Азия. Под различни варианти той е използван и от сарматите, но и от ефталитите. В Средна Азия под варианта „лунна колесница“ се появява с разселването на ефталитите. На монетите от кушано-сасанидския период в монетния двор в Балх, в IV в., ефталитската „лунна колесница“ фигурира върху монетите на бъдещия шах Пероз I, тогава управител на провинция Кушаншахр, както и върху монетите на наследника му Хормизд I. В покъсните ефталитски монети „лунната колесница“ присъства задължително заедно с изображението на владетеля, с подчертана ИДЧ (изкуствена деформация на черепа). Варианти на „лунната колесница“ се откриват върху печата на Асваген, владетеля на Кавказка Албания (Алуанк), който е от сасанидски произход, племенник на Шапур III (383-388 г.), и зет на шах Йездигерд II (439-257 г.). В Британския музей се съхраняват сасанидски печати, изобразяващи седяща женска фигура, държаща в ръка символа „лунна колесница“. Това е образът на Анахита (Богинята Майка), покровителката на Сасанидската династия. Религиозният смисъл на този древен иранси символ се обяснява от факта, че луната и звездите са типичен атрибут на Богинята Майка. На монетите на кушанския владетел Канишка е изобразена Нана, кушанският аналог на Анахита, държаща жезъл с лунен сърп. Луната е символ на „Богинята Майка“, също както и „Световното дърво“ и „Свещената (световната) планина“. Y-образният символ обединява тези представи – луна, световната планина и световното дърво в едно. Ролята на страничните успоредни стълбци е по-неясна. Вероятно те олицетворяват „божествените близнаци“ – синовете на Богинията Майка. У индо-иранците те се свързват с божествените близнаци-конници или авшините

(*asva* – кон). У сарматите този сюжет е представен с изображението на Богинята Майка в обкръжение на двама конници – „божествените близнаци“. С. Яценко свързва тези представи с „Нартския епос“, където близнаците Асхарт и Ахсартаг и богинята Дзераса станали прародители на нартите. У сарматите в района на Кубан (ритона от Карагодеуашх) тази сцена търпи развитие и стилизация и двамата конници са представени като симетрично застанали от двете страни на „световното дърво“ – символа на Богинята Майка. След това стилизацията продължава и двамата конници започват да се изобразяват като два симетрични дъгообразни знака (конски глави), разположени около Y-образния символ. В. А. Городцов смята, че композицията, изобразяваща богиня между два коня, е много древна, древна индоевропейска и изкл. характерна за сарматските племена. Тя се среща и при руските славяни като мотив в народното изобразително творчество, което Городцов обяснява като „сарматско наследство“. Според С. Толстов тази композиция: Богинята Майка с двамата си сина, изобразени като конници, респ. като конски глави, в един много по-схематизиран начин на изобразяване е залегнал в основата на тамгите на хорезмийските владетели, изобразявани върху техните монети. Както е известно, подобни са и сарматските тамги на царете на Боспорското царство, „лунната колесница“ на ефталитите. (45)

Оказва се обаче, че този знак е твърде древен, защото се открива още у траките, етруските, на о-в Кипър, и върху монетите на гръко-бактрийския владетел Менандър. (46) Подобен знак в различни съчетания се открива и върху монетите, сечени от индо-скитския[15] владетел Азес II (35 г.пр.н.е – 5 г. от н.е.), и върху единични монети на Азес I (58 –

[15] Индо-скити се наричат тази част от „царските саки“ (сака-раука или сай-ван в кит. изт.), които под натиска на юечжите-тохари и асите-усуни, напускат долината на р. Или и завладяват остатъците от Гръко-Бактрийското царство и Северна Индия в средата на II в.пр.н.е.

Монети на Азес II с IYI подобни символи, в рамка – монета на Азес I

35 г.пр.н.е.). Наблюдават се следните съчетания: Y, вписан в квадрат, Y, вписан в квадрат с диагонали, Y, свързан с двата странични стълбци в горната им част, и върху монетата на Азес I – Y, вписан в квадрат с две линии, съединяващи се под ъгъл в средата на долната страна на квадрата.

Традиционно този знак се тълкува от нумизматите като монограм (въпреки че паралелно с този знак отделно са изобразени и монограми на името Азес – AZOY), но някои от вариантите твърде наподобяват „лунната колесница“ и сарматските знаци от Боспорското царство.

Също в района на Исфахан през 2008 г. иранските археолози откриват петроглифи, които датират около 4 хил. пр. н.е. (47) Ако датирането е правилно, показва голямата архаичност на знака IYI.

ИЗОБРАЖЕНИЯ ОТ СЕВЕРНА АФРИКА

Ал. Мошев обръща внимание, че символ подобен на IYI е използван в Римската империя, в Северна Африка II – IV в., от общността на „содалитите“. Содалитите са професионална гилдия, които са организирали боеве на гладиатори с диви животни на цирковата арена. Също така

са развивали и стопанска дейност, за да се издържат, най-често търговия. Всяка една содалитска общност е имала свои символи и божество-покровител. Един от тези символи е жезъл с лунен сърп , който са изобразявали, разположен между два успоредни стълба. (48)

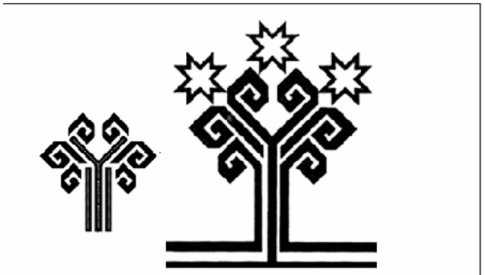

Свр. герб на Чувашия – Y, като символ на „Дървото на живота“ или „Световното дърво“.

Произходът на IYI и подобните му варианти се губи в дълбините на времето. Неговото значение е божествен символ, стилизиран образ на Богинята Майка. С най-древните миграции на индоевропейците към дълбините на Азия той се е съхранил в скито-сарматския свят и след това е наследен от по-късните тюркски народи, които вече го възприемат като тамга с предохраняваща функция.

Под формата на орнаменти и шевици, различни вариации на **Y** като изображение на „световното дърво“ се срещат и у чувашите. Напр. е „дърво на рода, дърво на живота и мъдростта“, а е свещенното дърво, място за обреди и преклонение.

Примерите, дадени от Ал. Мошев, за присъствието на подобен знак в Северна Африка в епохата на римското владичество, също имат своето логично обяснение. Изводът на Мошев, че вероятно е имало „българи“ сред содалитите, е твърде странен! Всъщност този знак е наследен от по-старото картагенско население на областта.

Това е знакът на картагенската и финикийска богиня Танит, която е превъплъщение на общосемитската Ищар-Астарта или Богинята Майка. Неин символ е Луният сърп. В Картаген са я изобразявали като фигура на жена, вдигнала ръце за молитва към Луната и застанала между два стълба, увенчани с лунни сърпове. А над нея винаги е имало два гълъба – нейните свещени животни. Култът към Ищар-Астарта произлиза от шумерската богиня Инана или Богинята Майка. Тя винаги е била изобразявана в комбинация с два симетрични образа на животно. Най-често това са два лъва, върху които тя е стъпила, но вариантите са различни, от двете ѝ страни може да има козли, змии, коне (както е при индоевропейците). Те отразяват двойствената природа на света – тъмнина и светлина, ден и нощ, добро и зло, мъжко и женско начало. Напр. на остров Крит Астарта е изобразявана, държаща змии. Впоследствие образът на Астарта навлиза в древногръцкия пантеон от Кипър, където до идването на древните гърци, както и в Крит, е обитавало семитоезично население (*kipru* на акадски озн. бряг).

По сходен начин у древните египтяни се е изобразявала богинята Кадеш, стъпила върху лъв. В крайна сметка това е твърде древна представа, защото изображение на Богинята Майка, седнала на трон, изобразяващ два лъва, се открива в Чатал Хююк – голям неолитен център в Мала Азия, съществувал между 7500 – 5000 г. пр. н. е.

Така че в Северна Африка изображенията на богиня Астарта-Танит еволюират и се стилизират до изобразяване на лунен жезъл между два стълба. И подобен път на еволюция на образа се наблюдава и сред други народи и цивилизации, нямащи пряка връзка помежду си!

Бележки:

(1) Иванов, Иван Танев. Културни и религиозни връзки на Аспаруховите прабългари с древните народи на Месопотамия.

(2) Турчанинов, Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европе. табл. XXXI, 1.
(3) Добрев, П. Да изтръгнеш слово от камъка. С.2002. 1 с., таблица.
(4) Иванов, Иван Танев. Културни и религиозни връзки на Аспаруховите прабългари с древните народи на Месопотамия.
(5) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.
(6) Иванов, Иван Танев. Културни и религиозни връзки на Аспаруховите прабългари с древните народи на Месопотамия.
(7) Ал-Бируни. Памятник минувших поколении. Ташкент. 1957. 187 с.
(8) Подольский, Б. Иврит-русский словарь. 299 с., 234 с.
(9) Древнетюркский словарь. с. 367 – 368.
(10) Пахалина, Таня. Сарыкольско-русский словарь. 18 с.
(11) Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line.
(12) Старчевский, А. В. Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию. 7 с.
(13) Дьяченко, Г. Полный церковно-славянский словарь. 20 с.
(14) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. с. 20 – 21.
(15) Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. 148 с.
(16) Хофарт, А.А. Изгубените кодове на древните българи. 112 с.
(17) Adams, D. A dictionary of Tocharian B.
(18) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 78 с.
(19) Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България – VII – X в. С. 1980. 23 с.
(20) Флерова, В. Граффиты Хазарии. М. 1997., табл. VI. 113 с.
(21) Писменоста от Мурфатлар.
(22) Мадуров, Д. Традиционное декоративное исскуство и праздники чувашей. 114 с., 245 с., 252 с., 256 с.
(23) Флерова, В. Граффиты Хазарии. 108 с., 120 с., 132 с.
(24) Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. с. 70 – 71.
(25) по: http://bgsviat.narod.ru/bulgarskata_Italia.htm
(26) Рашев, Р. Още за християнският смисъл на някои „прабългарски“ знаци. с. 25 – 30.
(27) Атанасов, Георги. За датировката на разпространението и семнатиката на медальоните с IYI и двоен кръст. 163 с.
(28) Коматарова-Балинова, Е. Обредът на трупоизгарянето в некрополите на Салтово-маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. с. 32 – 33.
(29) Инкова, Мариела. За християнската символика на знака „ипсилон“ в старобългарската култура.
(30) Инкова, Мариела. пак там.
(31) Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). 21 с., 453 с.

(32) Кричкун, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. 758 с.
(33) Леонтьев, Н. В. Образ мировой горы в памятниках искусства окуневской культуры., както и виж Н. В. Леонтьев Стела окуневской культуры из улуса Тазьмина, Опыт структурно-семантического анализа.
(34) Голийски, П. Зиези, от които са българите. С.2003. 114 с.
(35) Караджов, М. В Прародината. С. 2004. 36 с.
(36) Keleş, Oktan (oktankeles@gmail.com). Beyaz piramitlerde saklanan gerçekler. Статията е написана в силен, емоционален пантюркистки дух.
(37) Hermann Váry (Bochum). Alttürkische Felszeichnungen in Nordost-Anatolien. (Ural-Altaische Jahrbucher, Wiesbaden, XL, 1-2, 1968. с. 50 – 78.
(38) Листаверци, Аристакес. Повествование вардапета Аристакэса Ластиверци. гл. 1
(39) Стаматов, Атанас. Tempora incognita на ранната българска история. гл. 7
(40) Yatsenko, Sergey A. Some Problems Related to Early Medieval Turkic Tamga-Sign Studies.
(41) Яценко, С.А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья, раздел 7 знаки бассейнов амударьи и сырдарьи. 991 с. рис. 6, знак 74, рис. 7, знак 9.
(42) Simonenko, Oleusandr. Trade and teory. Near East Import in Sarmatian Culture.
(43) Yatsenko, Sergey A. Images of the early turks in chinese murals and figurines from the recently-discovered tomb in mongolia.
(44) Vajda, Edward J. The Ket and Other Yeniseian Peoples.
(45) Толстов, С. Древнии Хорезм. с. 186 – 187.
(46) IYI – Хилядолетната история на най-българския знак по нашите земи – от Неолита до денднешен.
(47) вж.: http://www.iransara.info/main-previous%20post.htm
(48) Мошев, Ал. Някои български символи и тяхното разпространение.

НАЗВАНИЯТА НА СВЕТИЛАТА В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Липсва и прилика в тези названия с познатите ни от по-късните старобългарски паметници (Шестоднев) и по-късни руски редакции, където названията на седемте светила следват гръцките, латинските, а в някои случаи и арабските им имена. През 1862 г., в публикуваното „Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки“, от А. В. Горский и К. И. Невоструев се открива препис от старобълг. „Шестоднев“, където са посочени седемте светила: „Съ же звезды ходитъ предъ Солньцамъ и по солньци седмъ. **Зугелъ** ходитъ три лета а поилъ (половина), **Мощиръ** едино лето, **Емерихъ** четыредесатъ патъ дни, въ **Шимешъ** м(е)с(іа)цъ, **Тсугра** два лета и патъ дни, у **Оутен(т)ъ** восмъ дни, іако **Мамаръ** два дни“. Изброени са седемте светила и времето за движение, а документът е от XVII в. В края на самия документ е посочено, че названията са взети от арабски: *suhhel* – Зугелъ или Сатурн, *muschtari* – Мощиръ или Юпитер, *mirrih* – Емерихъ или Марс, *schems* – Шимешъ или Слънцето, *zuhara* – Венера, *utuarid* – Оутентъ, или Меркурей, *kamara* – Мармаръ или Луна. В случая единствено названието на Меркурий е по-близко до германската му форма *Вотан* (*Один*). В друг руски текст от XI – XII в., т.нар. „Тълковна палея“[1], отново се посочват въпросните светила с техните арабски названия, паралелно с древногръцките богове, на които отговарят, и съотв. ден от седмицата, над който властват, съотв.: Кронъ – **Зугалъ** – субота, Зеусъ – **Мешетри** – четвергъ, Аррис – **Мехирь** – вторник, **Шемосъ** – Солнце – неделіа, Афродитъ – **Зугріа** – піатокъ, Гермисъ – **Одаритъ** – среда, **Каморъ** – Луна – понеделникъ. (1)

[1] Апокрифни преразкази на Стария завет и др. църковни книги с коментари.

А. В. Чернецов изследва графичните символи на седемте светила в древноруската литература, като първият и най-стар източник е „Светославовия Изборник“ от 1073 г., т.е. те имат старобълг. корени, тъй като „Изборника“ се явява препис на „Симеоновия сборник“. При някои от посочените знаци се наблюдават прилики със знаците от розетата. Напр. знакът на Марс показва известна прилика с първия знак на изписване ⰄⰊ(Те / Ти) на Марс върху розетата, а в по-късни староруски текстове той се предава с гръцката буква Θ„тита“ , , което също е косвена връзка, друга прилика се наблюдава със знака на Юпитер , , и първия знак от изписването на ⰊⰆ(Аншар) Юпитер, далечна прилика се открива със знака на Сатурн , и първия знак от изписването на ⰋⰍ (Сан) Сатурн. (2)

Йоан Екзарх в „Шестоднев“ (л. 118а-б) нарича седемте светила съотв.: Юпитер – Диева звезда, от Дий, синоним на Зевс, Венера – Афродитина звезда, Марс – Аресова звезда (на Арес), Меркурий – Армова звезда (на Ермес), Сатурн – Кронова звезда (Кронус – гр. име на Сатурн), Слънцето и Луната. (3) В „Богословията“ на Йоан Дамаскин (л. 313б), седемте светила са посочени заедно с техните символи: Крон (Сатурн) , Диа (Юпитер, наречен е още и Зеос – Зевс) , Ареа (Марс) , Афродита (Венера) , Ерми (Меркурий) , Слънцето и Луната. (4) В случая виждаме, че знакът на Венера (Афродита) съвпада с първия знак от названието и на розетата. В един по-късен руски текст от XVI в. „Шестодневник“ на Севериан Габалский (л. 95а), който е използвал „Шестоднева“ на Йоан Екзарх, „Диалектиката“ на Йоан Дамаскин и някои неизвестни източници, се използва едно твърде странно название на слънцето „***беренъ***“, което няма обяснение.[2] (5)

---

[2] В лат. *prūna* – горещ, нажежен, алб. *pruš*, латв. *brūce* – жарава, англ. *burn*, нем. *brennen*, холанд. *brandwond*, исл. *brenna*, швед. *bränna*, дат. *brænde*, норв. *brannsår* – гори, пламти, грее, изгаря, т.е. най-вероятно имаме заемка от някой герм. език.

Употребата на други названия на светилата (гръцки, арабски) в старобълг. източници, показва, че розетата е била изработена преди покръстването – в езическия период (VII / VIII – IX в.). Наличието на далечни сходства между някои от астралните знаци на светилата, използвани в старобълг. източници и техните староруски преписи и някои от знаците върху розетата, показва известна приемственост в астрологическата традиция.

Бележки:

(1) Водолазкин, Е. Г. К вопросу об арабских наименованиях планет в древнерусской книжности.
(2) Чернецов, А. В. Древнорусские знаки небесных светил. Краткие сообщения АН СССР, вып. 187. 5 с.
(3) Геоцентрические идеи в „Шестодневе“ Иоанна Экзарха Болгарского. Космологнческие произведения в книжности древней руси. Часть 1. 158 с., с. 184 – 185.
(4) Из „Богословия“ Ионна Дамаскина. Космологнческие произведения в книжности древней руси. Часть 1. Тексты геоцентрической традиции. 69 с.
(5) От „Шестодневника“. Космологнческие произведения в книжности древней руси. Часть 1. 227 с.

ЗНАЧЕНИЕ НА „РОЗЕТАТА“

В заключение може да се каже със 100% сигурност, че „Розетата от Плиска“ е астрологично пособие, българският вариант на известната „звезда на маговете“, с която са се правели предсказания за добрите и лоши дни в седмицата, за добрите и лоши часове в денонощието, за добрите и лоши години, в зависимост от обичая на българите да ги съблюдават в ежедневието си, както посочва княз Борис в писмото си до папа Николай I. Представата за „звездата на маговете“ е проникнала у българите още през Кавказкия им период, когато и контактите им със страните от Близкия Изток (Сирия, Сасанидски Иран, страните от Закавказието) са били по-интензивни.[1] Но тя е била пречупена и преосмислена през собствените им знания, тъй като са използвали свои названия на светилата, а не са ги копирали изцяло от първоизточника.

Бронзови розети от Афганистан

Подобни по форма розети, смятани за печати, са открити в Афганистан и се появиха в интернет сайта на частен аукцион. Но за тях е характерна липсата на знаци върху лъчите и наличие на празни гнезда. Това показва, че вероятно там е имало поставени кристали, полускъпоценни или скъпоценни камъни, върху които вероятно са били инкрустирани знаците или символите, обозначаващи всяко едно светило.

Днес розетата от Плиска придоби особена популярност сред „българската масова култура“. Причина за това е и засиленият интерес в по-широката общественост към древнобългарското културно и историчес-

[1] Напр. по аналогичен път възниква и руническата писменост, въз основа на сирийското арамейско писмо, и е резултат от контактите със сирийските християни и проникването на сирийски християнски мисионери на север от Кавказ.

Съвремени приложения на "Розетата от Плиска"

ко наследство. Розетата се превърна в широко разпространен медальон, обици, ключодържател, оригинална българска татуировка, щампа върху тениски, рисунки върху чаши. Превърна се и в символ на различни националистически формации, а в последно време фигурира върху символиката на една бързо новосъздадена и също така бързо изчезнала от политическата сцена политическа партия.

И това е резултат от непознаването на нейната същност. Това не е някакав символ със сакрална стойност, знак на българския род или на владетеля, а обикновен астрологически уред, използван за гадаене и предсказания, при това той не е собствено творение, а вариант на известната от древността „звезда на маговете“. От научна гледна точка, това е рядък предмет, показващ някои страни на древнобългарската езическа култура и руническа писменост.

Въпреки че в много случаи съвр. приложения на розетата са явна проява на кича, а тези, които я употребяват, изобщо не се замислят и не знаят какво всъщност представлява тя, можем да определим като положително явление широкото навлизане на този символ в родната „масова култура“, при това на фона на пословичния и срамен български нихилизъм и чуждопоклоничество, особено хипертрофирал в последните 20-ина години на „демокрацията“ и „прехода“, в правопропорционална зависимост с агресивното налагане на упадъчните и вредни „западни, атлантико-евро-либерални“ псевдоценности, които катализират ускорената деградация, денационализация и пълен разпад на българското общество и държавност.

Приложение: Названията на светилата в разл. езици:

дни от седмицата	светила	Вавилон	Вавилон[18]	шумер.	иврит	мегрел.	др.инд.	пахлави	др.тюрк	монг.[19]	тибет.
понеделник	Луна / Селена	Син	Бибулу	Нана	Левана	Туташха	Сома	Мах	Ай	Сумъяа	Da-wa
вторник	Марс / Арес	Нергал	Салбатану	Гугалана	Мадим	Тъахашха	Мангала	Вархран	Бакър	Ангараг	Mingma(r)
сряда	Меркурий / Хермес	Набу	Гуту	Енки	Кохав	Жумашха	Будха	Тир	Сув	Буд	Lhakpa
четвъртък	Юпитер / Зевс	Мардук	Мулубабар	Енлил	Цедек	Цашха	Брихаспати	Охрмазд	Онгай	Бархабад	Phurbu
петък	Венера / Афродита	Ищар	Дилбат	Инана	Нога	Обишха	Шукра	Анахит	Чолпан	Сугар	Pasang
събота	Сатурн / Крон	Нинурта	Кайман	Нинуттра	Шабтай	Сабатон	Шани	Кейван	Топрак	Санчир	Pem-ba
неделя	Слънце	Шамаш	Шамаш	Уту	Хама	Жашха	Суря / Адитя	Михр	Кюн	Адъяа	Nyi-ma

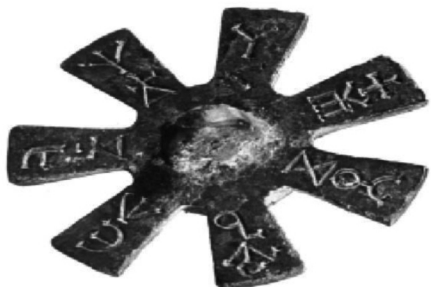

[1] Названия на светилата, различни от божествената им същност.

[2] Монг. названия са заети от тибетските с разпространението на будизма и произлизат от Индия. Съотв. в калмикски названията са: Луна – сарә, Марс – мигмр, Меркурий – үлмҗ, Юпитер – пүрвә, Венера – басә, Сатурн – бембә, Слънце – нарн.

Използвана литература:

Хофарт, А. А. Изгубените кодове на древните българи. Изд.“Тангра-Танакра“ С. 2001 г.

Ал-Бируни. Памятник минувших поколении. Ташкент. 1957.

Вовин, Ал. Някои мисли по въпроса за произхода на древнотюркския 12-годишен животински циклов календар. превод на бълг. ез. Ж. Войников.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Vovin_dr_turk_kalendar_BG_text.pdf и англ. оригинал: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Vovin_dr_turk_kalendar.pdf

Гадло, А. В. Этническая история Северного Кавказа IV-X вв. Л.1979.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Gadlo_EISK.djvu

Гильфердинг, А. Сербы и болгары, Т. 1. Санкт Петербург, 1868.

Дыбо, А. В. Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период. М. 2007. http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Lingivist-kontakt-rannix-tyurkov-Dybo_2007.pdf

Карасик, А. Древнейшая Болгарская летопись. // Вопросы истории. 1950. 5. 114 с. и сл.: http://hbar.phys.msu.ru/gorm/chrono/karasik.htm

Курбанов, Айдогди. Ефталитите: археологически и исторически анализ.(the hephthalites: archaeological and historical analysis). Докторска дисертация, представена и защитена в катедра „История и култура“. Свободен университет, Берлин 2010 г. оригинал на англ.ез.: http://www.diss.fu-erlin.de/diss/servlets/MCRFileNodeServlet/FUDISS_derivate_000000007165/01_Text.pdf http://www.diss.fu-berlin.de/diss/receive/FUDISS_thesis_000000016150 и в бълг.превод: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Kurbanov_Eftaliti.pdf

Калоянов, Анчо. Старобългарското езичество: Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите, В.-Т., 2000.: http://liternet.bg/publish/akaloianov/stb/content.htm

Комитска, Анита. Мъжката прическа „перчин“ от Македония в сборника „Български народни песни“ на братя Миладинови. Посвещава се на покойния Райко Сефтерски.: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=363:2011-12-27-17-33-54&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 и на http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Komitska_Perchin.pdf

Листаверци, Аристакес. Повествование вардапета Аристакэса Ластиверци. М. 1968 г.: http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/L.phtml?id=2052

Мошев, Ал. Някои български символи и тяхното разпространение. Доклад пред XVIII-та национална историческа конференция „България в световната история и цивилизации – дух и култура“ 23-24 ноември 2013 г., гр. Варна: http://www.istor-konf-

varna.com/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8-%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8-2013/

Мухамбетова, Асия. Тенгрианский календарь (мушель) как основа кочевой цивилизации казахов. История и культура Арало-Каспия. Сб. статей. – Алматы: Кус жолы, 2001. Вып. 1. С. 105.: http://tengrifund.ru/wp-content/library-tengrifund/Tengrianski_kalendar.pdf

Малявкин, А. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск. 1989.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Maliavkin_Tanskiye_xroniki.pdf

Португалов, Ариман. Все гороскопы мира Глава 3. Календарь Зенд-Авесты (с. 22 – 30), М. 2009.: http://bookz.ru/authors/ariman-portugalov/vse-goro_868/page-22-vse-goro_868.html

Романчук, Алексей. Миграции индоевропейцев и происхождение даосизма.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Romanchuk_Daoizam.pdf

Салмин, А. Савиры на кавказе. Лавровский сборник : материалы XXXIV и XXXV Среднеазиатско-Кавказских чтений 2010-2011 гг.: этнология, история, археология, культурология. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 22 – 28 . Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого: http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/03/03_05/978-5-88431-239-5/ © МАЭ РАН

Салмин, А. Савири – Българи – Чуваши. Саарбрюкен, 2014 г. (мой бълг.превод): http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Salmin_Saviri_Bulgri_Chuvashi.pdf

Стаматов, Атанас. Tempora incognita на ранната българска история. Издателство: МГУ „Св. Иван Рилски“ С. 1997. Уеб-сайт http://protobulgarians.com/kniga_Atstamatov.htm и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/A_Stamatov_Tempora_incognita_BG_istorija.pdf

Таиров, А. Д. Кочевники Восточного Туркестана и формирование раннесарматской культуры Южного Урала. с. 132 – 140. // Древней Истории, 1. 2006 г.

Чернецов, А. В. Древнорусские знаки небесных светил. Краткие сообщения АН СССР, вып. 187. „Славяно-русские древности“. М. 1986. с. 3 – 8.

Чебунин, А. В. История проникновения и становления буддизма в Китае. Улан-Удэ, 2009.: http://www.abhidharma.ru/A/Raznoe/Kitai/0001.doc

Шагиров, Амин. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т. 2. П-И, изво „Наука“. М. 1977.

Алборов, Борис. К 120-летию со дня рождения из неопубликованного. Этноним „царциатæ“ осетинских нартских сказаний. http://www.darial-online.ru/2006_1/alborov.shtml

Български етимологичен речник. Т. 1. (А-З) – София. 1971.

Български етимологичен речник. Т. 2. (И-крепя) – София. 1979.

Български етимологичен речник. Т. 3 (крес-минго) – София, 1986.

Български етимологичен речник. Т. 4. (минго-падам) – София, 1995.

Български етимологичен речник. Т. 5. (падеж-пуска) – София, 1995.

Български етимологичен речник. Т. 6. (пускам-словар) – София, 2002.

Из „Богословия“ Иоанна Дамаскина. Космологнческие произведения в книжности древней руси. Часть 1. Тексты геоцентрической традиции. Издательский дом „Міръ“ – Санкт-Петербург, 2008.

Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Под редакции Б. А. Литвинского. М. 2000.

Конгал, Брендан Мак. Прабългарският мит. Пловдив. 2009.

Дашиева, Н. Б. Буряты, народный календарь (конец XIX – начало XX в.) Буряты. Серия: Народы и культуры. М. Наука. 2004.: http://www.geografia.ru/maydar-05.html

Подольский, Б. Иврит-русский словарь, изд. Рольник. 1992. Електронна версия на А. Меергус: www.israel-globe.org

Симеонов, Б. Прабългарска ономастика. Пловдив. 2008.

Цонев, Беньо. История на българския език. Т. 1. С. 1919.

Цонев, Беньо. История на българския език. Т. 2. С. 1984. (фототипно издание)

Д`Амико, Винченцо. Българите, живеещи в Италия през късното Средновековие. Рим. 1942. : http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_D_AMICO_BG_V_It.pdf

Абаев, В. И. Граматический очерк осетинского языка. Орджоникидзе. 1959.

Абаев, В. И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. М. 1965.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Abaev_Vostok_i_Zapad.djvu

Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I. А-К. – Москва-Ленинград, 1958.: http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm

Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. II. L-R. – Ленинград, 1973.: http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm

Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. III. S-T. – Ленинград, 1979.: http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm

Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. IV. U-Z. – Ленинград, 1989.: http://www.allingvo.ru/LANGUAGE/etimolog_slovar.htm

Бешевлиев, В. Първобългарите. Бит и култура. С. 1981 г.

Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С. 1992.: http://promacedonia.org/vb3/index.htm

Бешевлиев, В. Ирански елементи у прабългарите. Античное Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности, с. 237 – 247, Издательство „Наука“, Москва 1967, АН СССР, Отделение Истории.: http://www.kroraina.com/fadlan/besh.html

Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. С. 1981.: http://www.promacedonia.org/vb/index.html

Георгиев, В.. Въпроси на българската етимология. С. 1958.

Гюзелев, В., Божилов, И. История на Средновековна България VII – XIV в., т. 1, С. 1999.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Vasil_Gyuzelev_Ivan_Bozhilov_Istoriya_na_srednо_BG_1.pdf

Егоров, В. Этимологический словарь чувашкого языка. Чебоксары. 1964. Уеб-сайт: „Monumenta altaica“: http://altaica.ru/LIBRARY/chuvash.pdf

Златарски, В. История на българската държава през средните векове Т. I. История на Първото българско царство. I. Епоха на хуно-българското надмощие (679-852). София. I изд. 1918; II изд., Наука и изкуство, 1970

Иванов, Вячеслав. Названия лет в двенадацитиричном годовом цикле. Публикувано в „Календарно-хронологическая культура и проблема ее изучения“. К 870-летию „Учения“ Кирика Новгородца. Материалы Научной конференции. М. РГГУ, 2006. с.114 – 116. Уебсайт: Русская Антропологическая школа – http://kogni.narod.ru/issl.htm , адрес на статията – http://kogni.narod.ru/12.pdf

Емельянов, В. В. Ниппурский календарь и ранняя история Зодиака. С-П. 1999.: https://www.academia.edu/2588037/_The_Nippur_Calendar_and_the_Early_History_of_Zodiac

Византийские исторические сочинения: „Хронография” Феофана, „Бревиарий“ Никифора“. М. Наука. 1980: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Nikifor_2/frametext1.htm

Кузнецов, В. А. Алано-осетинские этюды. Владикавказ. 1993.

Кандимиров, Веселин. Прабългарският календар. Опит за възстановка. http://kandimirov.com/stylish/220-prabalgarskiyat-kalendar-opit-za-vazstanovka.html

Ларичев, В. Е. Средневековые календари финно-угров. Važ Kalendar финно-угров северо-востока европейской России (реконструкция систем счисления времени эпохи средневековья) http://www.sati.archaeology.nsc.ru/sibirica/pub/index.html?id=1330 /

Магницкий, В. К. Чувашские традиционные имена. Шупашкар, Мускав, (Чебоксары, Москва), 2013.

Напольских, В. В. (Ижевск). Реконструкция числительных и реконструкция систем счисления: уральские языки. Числа в системе культуры: Сб. статей / Сост. М. В. Ахметова. Москва: РГГУ, 2012; с. 197 – 219: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Napolskih_Ural_chisl.pdf

Разторгуева, В. Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1. (a-ā). М. 2000.

Разторгуевя, В. Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. (b-d). М. 2003.

Разторгуевя, В. Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 3. (f-h) М. 2007.

Эдельман, Дж. Этимологический словарь иранских языков. Т. 4. (i-k), М. 2001.

Стоянов, Валери. Евразийският свят до появата на тюрките. *Bulgaro-Turcica – 5*: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/V_Stojanov_Evrasija_do_Tjurkite.pdf

Стоянов, Валери. Кумановогия. Т. 2. С. 2009.

Стоянов, Валери. Кумано-печенежки антропоними в България през 15 в. С. 2000.

Таскин, В. С. О титулах шаньюй и каган. // Mongolica. М.: 1986. С. 213 – 218. http://kronk.narod.ru/library/taskin-vs-1986.htm

В. Флерова. Граффиты Хазарии. М. 1997 г.

Яковлев, В. Двенадцатилетний животный цикл в Китае и у древних тюрков.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/V_Jakovlev_12_letnyi_cikl.pdf

Атанасов, Георги. За датировката на разпространението и семнатиката на медальоните с IYI и двоен кръст. „Studia protobulgarica et mediavalia europensia“ Сборник в чест на проф. В.Бешевлиев. В.Търново. 1992 г., с. 163 – 171.

Вернер, Г.. Словарь кетско-русский и русско-кетский. С-П. 2002.

Грум-Гржимайло, Г. Е. Западная Монголия и Урянхайский край. Т. 2. Л. 1926.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Grum_Grzimajlo_T2.djvu

Грум-Гржимайло, Г. Е. Почему китайцы рисуют демонов рыжеволосыми? С-П. 1899.

Дресвянская, Галина. Навруз. // Санат-арт 1., 2003.

Гръцки извори за българската история. Т. III.. Съст. и ред. Иван Дуйчев, Геновева Цанкова-Петкова, Василка Тъпкова-Заимова, Любомир Йончев, Петър Тивчев. Издание на Българската Академия на Науките. София, 1960 г.: http://www.promacedonia.org/gibi/3/index.html

Романова, Галина Б. Авары VI века на северном кавказе и в осетинском нартском эпосе (к постановке вопроса). Научно-теоретический журнал „Научные проблемы гуманитарных исследований“ Выпуск 10 – 2011.: http://cyberleninka.ru/article/n/avary-vi-veka-na-severnom-kavkaze-i-v-osetinskom-nartskom-epose-k-postanovke-voprosa

Турчанинов, Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европе. Л. 1971.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Turchaninov_Pamijatniki_Pisma_i_jazika_narordov_Kavkaza.pdf

Фехер, Геза. Облекло и оръжие на старата българска войска. И-во „Тангра-Танакра“. С. 2000.

Геоцентрические идеи в „Шестодневе“ Иоанна Экзарха Болгарского. Космологнческие произведения в книжности древней руси. Часть 1. Тексты геоцентрической традиции. Издательский дом „Міръ“. Санкт-Петербург. 2008 г

Цанкова-Петкова, Г. Българско-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий // Изследвания в чест на Марин Дринов С. 1960., и Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. от „античная древность и средние века“, вьіп. 10, 1973: http://elar.usu.ru/bitstream/1234.56789/2219/1/adsv-10-29.pdf и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/G_C_Petkova_BG_VZ_otn.pdf

ГО ЮЙ () „РЕЧИ ЦАРСТВ“. (пер. В. С. Таскина) Текст воспроизведен по изданию: Го юй (речи царств). М. Наука. 1987 г. Уеб-сайт: „Восточная литература“ – http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Reci_carst/index.htm Също на http://ctext.org/guo-yu китайски текст с английски превод.

Д. В. Деопик Центрально-азиатские связи раннегосударственных объединений на Верхней Янцзы в позднем бронзовом – раннем железном веке.: www.ipos-msk.ru/lib/pdf/sbor005.pdf

Илиев, Даниел. Календарът на армелин от 1888 година и неговото българско копие. Уебсайт: http://www.bulgaria-is-alive.com/kalendar-7.html (също повече информация за този календар: http://calendarium.ru/favor/history/viewpost/2_Календарь_Армелина)

Макеев, Даурбек. Теологические аспекты нартского эпоса. // Дарьйял“ 1., 2006.: http://www.darial-online.ru/2006_1/makeev.shtml

Мадуров, Д.Традиционное декоративное исскуство и праздники чувашей. Чебоксары. 2004.

Овчаров, Димитър. Въведение в Прабългарската култура. С. 2002.

Поспеловский, Дмитрий. Материалы францисканской миссии 1245 года христианский мир и „Великая монгольская империя“ Подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко. Экспозиция и иследование А. Г. Юрченко. Издательство „ЕВРАЗИЯ“ Санкт – Петербург. 2002.: http://www.agnuz.info/book.php?id=259&url=index.htm

Таказов, Ф. М. Дигорско-русский словарь (30 000 слов). Владикавказ. 200. Уебсайт: www.allingvo.ru

Древнетюркский словарь. Лениград. 1969 г. Уебсайт: „Monumenta altaica“ – http://altaica.ru/LIBRARY/dts.htm. Все файлы представлены в формате pdf. Сканирование – Илья Грунтов, 2006.

Эдельман, Дж. Язгулямско-русский словарь. М. 1971.

Водолазкин, Е. Г. К вопросу об арабских наименованиях планет в древнерусской книжности., статья, 1996 г: http://odrl.pushkinskijdom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=mOBNRaHK-ouo%3D&tabid=2296

Федорова, Е. Г. Погребальный культ северных манси в этноисторическом аспекте от бытия к инобытию фольклор и погребальный ритуал в традиционых культурах сибири и амеики. Сборник статей Санкт-Петербург. 2010.

Коматарова-Балинова, Е. Обредът на трупоизгарянето в некрополите на Салтово-маяцката култура и биритуалните некрополи на Долен Дунав. Сборник. Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. Видавець „Савчук О. О.” Харків. 2011. : http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Charkov_2011_Saltovo.pdf

Пулейбленк, Едуин. ЦЗИ (JI) И ЦЗЯН (JIANG) : ролята на „външните“ родове в организацията на държавата Чжоу (zhou)*: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/E_Pul-

leyblanck_JI_and_JIANG_1.pdf (и англ. текст: http://www.bulgari-istoria-2010.com/books-BG/E_Pulleyblanck_JI_and_JIANG_2.pdf)

Сачев, Евгени. Надписът върху бронзовата розета от Плиска. // Векове 6., 1978. с. 78 – 81.

Токтакунова, Э. Ж. 12-летний животный цикл в культуре кыргызского народа.: http://bizdin.kg/elib/jurnaldar/vik/2008_1/toktakunov.doc. и http://docs.podelise.ru/docs/index-5209.html

Хелимский, Е. Тунгусоманьчжурский языковой компонент в Аварском каганате и славянская этимология: Материалы к докладу на XIII Международном съезде славистов. Universität Hamburg, Institut für Finnougristik. Uralistik. Hamburg, 2003, [38] S.(The booklet includes the reprints of 2.170 and 2.175 as its second and third parts.).: http://helimski.com/Helimski_Table_of_publications.html#monografii

Бикерман, Э. Хронология Древнего мира: Ближний Восток и античность. Перевод с английского И.М.Стеблин-Каменского. Сретенск: МЦИФИ, 2000.

Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 2. (Б), М. 1978.

Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков. т. 4. (, Ж, Й), М. 1989.

Севортян, Эранд. Этимологический словарь тюркских языков. Т. 5. (К, Қ), М. 1997.

Гаглойти, З. Осетинские фамилии и личные имена. Цхинвал. 2007.: http://iratta.com/2007/12/09/soderzhanie.html и http://www.twirpx.com/file/962005/

Доде, З. Отражение социальных ценностей в костюмах средневекового населения Северного Кавказа, 04.07.06. Уебсайт: „Студенческая Электронная Библиотека“ – http://studlib.ru/article/print-431.html

Цховребова, З. Ойконимия Осетии. Цхинвал. 2003.

Добрев, И. Прабългарското ханско име авитохолъ.: http://bolgnames.com/

Захарова, И. Двенадцатилетний животный цикл у народов центральной азии. Труды истории, археологии и этнографии АН КССР, том 8. 1960.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/I_Zaharova_12_letjniy_cikl_nar_Centr_Azii.pdf

Иванов, Иван Танев. Антропоморфен образ на представителите на прабългарски владетелски родове от ранна България.: http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Antropomorfen%20obraz.htm

Иванов, Иван Танев. Културни и религиозни връзки на Аспаруховите прабългари с древните народи на Месопотамия. // История 4., година XXI, 2013, с. 287 – 310, Издание на Националното издателство за образование и наука „Аз Буки“. http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Impact%20of%20Mesopotamia%20on%20proto-bulgarian%20culture.htm

Иванов, И. Космологични представи на древните българи съгласно бронзовата розета от Плиска.: http://www.protobulgarians.com/Statii%20za%20prabaalgarite/Rosette%20of%20Pliska.htm

Назаров, И. И. Новая книга об алтайцах. Рецензия на книгу: Дьяконова В.П. Алтайцы (материалы по этнографии теленгитов Горного Алтая). – Горно-Алтайск: Горно-Алтайское республиканское книжное издательство „Юч-Сюмер“, 2001. – 224 с. http://ethnography.omskreg.ru/page.php?id=690

Осетинско (иронско) русский словарь. 3-е дополненное издание около 28 000 слов С приложением грамматического очерка осетинского языка АБАЕВ, В. И.А издательство „Ир“ Орджоникидзе * 1970.: http://www.allingvo.ru/DIC/iron-rus_dictionary.htm

Серезневский, И. Материалый для словаря древнерусского языка. Т. 1. (А-К). С-П. 1893.

Серезневский, И. Материалый для словаря древнерусского языка. Т. 2. (Л-П). С-П. 1902.

Стеблин-Каменский, И. Этимологический словарь ваханского языка. С-П. 1990.

Заимов, Йордан. Български Именник. С. 2004.

Иванов, Йордан. Български старини из Македония. С. 1970 г. (фототипно издание)

Миккола, Йосиф Юлиус. „Тюркско-болгарское леточисление“. Известия, Хелзинки (Гельзингфорс), 1913.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/J_Mikkola_TU_BG_Letizchislenija.pdf , на бълг.ез. „Тюркско-българското летоизчисление“ // Минало 2. 1914.

Спиридон, Йеросхимонах. История во кратце о болгарском народ словенском, 1792 г. С. 1900. (под редакцията на В. Златарски): **http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Jeromonah_Spiridon_Istorija_BG_narod.pdf**

Палагина, Ирина. Зодиакальный круг в китайской астрологии: **http://nervana.name/astro/china.htm**

Еноки, Казуо. За произхода на ефталитите. публикувано в „Memoirs of the research department of the toyo bunko (the oriental library). no18, Tokyo. 1959“ http://www.archive.org/details/OnTheNationalityOfTheEphthalites и в бълг. превод: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Kazuo_Enoki_Za_Proizhoda_na_Eftalitite.pdf

Бакаева, Э. П. Буддизм в Калмыкии. Калмыцкий календарь. : http://harada.ru/news-view-65.html

Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл. Кой, кой е в Средновековна България. С. 2012.

Каталог онлайн словарей языков дагестана. Техническая обработка: Гусен М. Халилуллаев: **http://www.tsumada.ru/slovar**

Болд, Л. Историческое развитие аффиксов порядковых числительных в монгольских языках.: http://altaica.ru/Articles/bold.pdf

Боровкова, Л. Проблема местоположения царство Гаочан. М. 1995.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/L_Borovkova_Problema_mestopolozheniya_carstva_Gaochan_po_k.djvu

Гумилёв, Л. Н. Древние тюркы. М.1993.

Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България – VII – X в. С. 1980.

Латински извори за българската история. Т. III. Съставили и редактирали Михаил Войнов, Иван Дуйчев, Страшимир Лишев, Борислав Примов Издание на Българската Академия на Науките. София, 1965.: http://www.promacedonia.org/ libi/3/index.html

Липин, Л. А. Словарь шумеро-аккадского языка: http://khazarzar.skeptik. net/books/index.htm

Кызласов, Л. Первый тюркский каганат и его значение для истории восточной европы. По Кызласов Л.Р., Издательство „Памятники исторической мысли“, 1998; Портал „Археология России“, 2005.: http://www.archeologia.ru/Library/ Book/6647eda0b35d/page342

Левитская, Л. С.. Историческая морфология чувашского языка. М. 1976.

Лазаров-Мастагарков, Л. Българи – име и произход. Пловдив. 1997.

Спирякова, Людмила. Морфологические особенности числительных хантыйского языка (на материале шурышкарского и казымского диалектов). Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Санкт-Петербург 2009, с. 8).

Закиев, М. З., Кузьмин-Юманади, Я. Ф. „О чувашизмах в булгарской эпиграфике“ – http://tashlar.narod.ru/text/zakv-kzm-yumnd.htm)

Андреев, М. С., Пещерева, Е. М.. Ягнобские тексты. АНСССР М.Л. 1957. (словарь).

Инкова, Мариела. За християнската символика на знака „ипсилон“ в старобългарската култура. // Проблеми на изкуството 3./ 2014, с. 3 – 11.

Византиец, Менандр. История. Византийские историки: дексипп, эвнапий, олимпиодор, малх, петр патриций, менандр, кандид, ноннос и феофан византиец. Санкт Петербург. 1860 г.: http://krotov.info/acts/05/marsel/ist_viz_06.htm

Караджов, М. В Прародината. С. 2004.

Москов, М. Именник на българските ханове – ново тълкуване. С. 1988.

Михаил Сириец. Хроника. (пер. Р. А. Гусейнова) Текст приводится по изданию: Сирийские источники XII-XIII вв об Азербайджане. Баку. АН АзССР. 1960 г.: http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Mychel_Syr/frameotryv1.htm

Фасмер, М.. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. (А-Д).

Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 2 (Е-Муж).

Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3 (Муза-Сят).

Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т. 4 (Т-Ящур). Пер.с нем. и доп. О. Н. Трубачева. М., 1964-1973; 2-е изд. М., 1986 – 1987. (Издание на немецком языке было осуществлено ранее в Гейдельберге в 1950-1958 гг.); 3-е изд., стереотип. СПб., 1996. В електронен вид, всички томове: http://vasmer.narod.ru , http://starling.rinet.ru

Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 1. (1 том А-Р pdf, 13Mb), Чебоксары – 1996. Уебсайт: Monumenta altaica – http://altaica.narod.ru/v-turks.htm

Федотов, М. Этимологический словарь чувашкого языка. Т. 2. (2 том С-Я pdf, 22 Mb) Чебоксары – 1996. Уебсайт: Monumenta altaica – http://altaica.narod.ru/v-turks.htm

Ферлус, Мишел. Шестдесетгодишният или шестдесетичният календарен цикъл в Китай и Югоизточна Азия. 23-та годишна конференция на Лингвистичното общество на страните от Югоизточна Азия Май 29-31, 2013. Chulalongkorn University, Bangkok (The sexagesimal cycle, from China to Southeast Asia. Michel Ferlus): http://hal.cirad.fr/INALCO/halshs-00922842v2

Магницкий, В. Славных предков имена: сборник имен восточно–иранских народов (от киммерийцев до осетин). Цымыты. 2009.: http://region15.ru/docs/names/

Ашмарин, Николай. Болгары и чуваши. Казань. 1902.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/N_Ashmarin_Bulgari_i_Chuvashi_1902.pdf

Дерменджиев, Н. Методология на археоастрономическите изследвания. Анализ на обекти и находки от територията на българия. С. 2007.: www.astro.bas.bg/sun/biblio/ND_Disertaciq.pdf

Леонтьев, Н. В. Образ мировой горы в памятниках искусства окуневской культуры.: http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/3_00/03_Leont'ev.htm Журнал „Гуманитарные науки в Сибири“ бр.3.2000 г.

Леонтьев, Н. В. Стела окуневской культуры из улуса Тазьмина, Опыт структурно-семантического анализа. http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/3_01/02_Leon.htm // 3. 2001.

Непомнящий, Николай, Волков, Александр. Хетты. Неизвестная Империя Малой Азии. М. 2004: http://www.redov.ru/istorija/hetty_neizvestnaja_imperija_maloi_azii/index.php

Николов, Н., Харалампиев, В. „Звездочеты древности“ Мир, М., 1991.

Нартовские сказания: Эпос осетинского народа“. // 5. Владикавказ, 2010 г., с. 486 – 488. Разказът за Болгар е под № 127 Бурæфæрнаджы фырт Болгар, с. 486 – 488.

Оненко, С.. Нанайско-русский словарь. М. 1980.

О. Дубровская. Краткая история Астрологии. М. 2002.

Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Т.I. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. / Ин-т ист., археолог. и этнографии; [Ред. Г. А. Меликишвили, О. Д. Лордкипанидзе]. —Тбилиси. АН ГССР. 1989 г.: http://www.nplg.gov.ge/dlibrary/coll/0001/000039/

Мудрак, О. А. Заметки о языке и культуре дунайских булгар.: http://starling.rinet.ru/Texts/bulgar.pdf Статията е публикувана в сборника „Аспекты компаративистики“ том 1. М. 2005.

Чхетиани, Отто. История освоения массива Музтаг-Ата-Конгур. 2000. – http://www.odessa.net/moshkow/koi/ALPINISM/kongur1.txt

Голийски, П. Зиези, от който са българите. С. 2003. (изд.Тангра-Танакра).

Добрев, П. Да изтръгнеш слово от камъка. С. 2002.

Добрев, П. Заимстван ли е прабългарският календар. /// Проблеми на културата 2. 1986. с.115 – 120.

Добрев, П. Каменната книга на прабългарите. С.1992.

Добрев, П. Преоткриването на прабългарския календар. С. 1994.

Добрев, П. Царственик на българското достолепие. С. 1998.

Иванов, П. Истината за прабългарската рунна азбуса и за написаното с нея (сборник статии). Добрич (изд. Мартине). 2012.

Иванов, Панайот. Съдържанието на руническите надписи върху бронзовата розета от плиска. Науч. съоб. на СУБ, кл. Добрич (Електронна версия), т. 7, 2005, http//:www.geocities.com/usb_dobrich/014.pdf

Писмеността от Мурфатлар: http://murfatlar.blogspot.com/

Дьяченко, Г. Полный церковно-славянский словарь. Издательство „Отчий дом“, 200. (фототипно издание от 1900 г.): http://www.slavdict.narod.ru/ и http://www.knigka.info/2008/10/19/polnyjj-cerkovno-slavjanskijj-slovar.html

Кручкин, Ю. Большой современной русско-монголо-русский словарь. М. 2006.

Рашев, Р. Прабългарите през V – VII в. С. 2005.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/books-BG/R_Rashev_Prabolgarite_5_8_v.djvu (преиздадена в 2007 г.).

Рашев, Р. Още за християнския смисъл на някои „прабългарски“ знаци. // Историкии, – Шумен, 2008.

Сефтерски, Р. Прическата „чембас“ у старите българи. // Ави-Тохол 2. 2002. с. 38 – 47.

Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI век. Българско Историческо Дружество, Издателство Наука и изкуство, София 1977.: www.promacedonia.org/sv/index.html

Старчевский, А. В. Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию. Изд. А. С. Суворина. – СПб., 1899. На уеб-сайтове: http://imwerden.de/cat/modules.php?name=books&pa=showbook&pid=977, и http://www.krotov.info/lib_sec/18_s/ta/rchevsky.htm

Илчев, Стефан. Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век. С. 1998.

Младенов, Стефан. Избрани произведения (Изследвания върху българския език). С. 1992.

Съкровището на Кубрат, култура на българи, хазари, славяни. Сборник (В. Залеская, И. Засецкая, К. Каспарова, З. Львова, Б. Маршак, И. Соколова, М. Щукин). С.1989.

Клящорный, С. Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М. „Наука“. 1964.

Клящорный, С. Г. Новые эпиграфические работы в монголии (1969-1976 гг.) – http://uighur.narod.ru/uigur2/article36.html/

Плетнева, Св. Хазары. М. Наука 1986 г. www.shard1.narod.ru/biblio1.htm/ и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Pletneva_Chazary.pdf

Селешников, С. И. История календаря и хронология. М.: 1970, 1977.

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 1 (А-НГ). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука“. Ленинградское отделение. Ленинград 1975.

Отв. редактор В.И.Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Уеб-сайт: „Monumenta altaica“ – http://altaica.narod.ru/tms.htm

Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. 2. (О-Э). Материалы к этимологическому словарю. Издательство „Наука“. Ленинградское отделение. Ленинград 1975. Отв. редактор В. И. Цинциус. Сканирование: Александр Лиджиев (Элиста), 2005 г. Уеб-сайт: „Monumenta altaica“ – http://altaica.narod.ru/tms.htm

Толстов, С. Древнии Хорезм. М. 1948 г.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Tolstov_Dr_Chorezm.pdf

Французов, С. А. Хроника иоанна никиуского: некоторые особенности языка и содержаня Вестник ПСТГУ III: Филология 2010. Вып. 4 (22). С. 77 – 86.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/S_Frantsuzov_J_Nikiu.pdf

Чен, Санпиен. Хуни и Българи. „Мултикултурен Китай през ранното средновековие“ изд. на Пенсилаванския университета 2012 г. (с. 83-98). (SANPING CHEN. The Huns and the Bulgars: The Chinese Chapter. (“Multicultural China in the Early Middle Ages“. University of Pennsylvania Press. 2012.): http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Sanpiewn_Chen_Huni_i_Balgari.pdf и англ.текст: http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Sanping_Chen_Hun_Bulgars.pdf

Яценко, С. А. Знаки-тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья, Москва „Восточная литература“ РАН 2001, раздел 7 знаки бассейнов амударьи и сырдарьи.

Тюркский календарь. Газета „Безнен юл“ N 6, ноябрь. 1998 год.: http://bezertinov.narod.ru/stat/kalendar.htm/

Камболов, Т. Т. Очерк истории осетинского языка. 6.2. Осетинские субэтнонимы.: http://ironau.ru/kambolov-hist-o4erk.html

Пахалина, Таня. Сарыкольско-русский словарь. М. 1971.

Славова, Татяна. Владетел и администрация в Ранносредновековна България. Филологически аспекти. С. 2011.

Славова, Татяна. Зодиакалните изображения в Симеоновия сборник (по Светославовия препис от 1073 г.), сборник „Преславска книжовна школа“. Т. 2, Шумен, 1997 г., с. 73 – 82.: http://preslav.shu.bg/webs/Deinost/archive/Tom%202/sadarj_T2.htm

Степанов, Цв. Власт и авторитет в ранносредновековна България. С. 1999.

Степанов, Цв. Средновековните българи. С. 2000 г. (изд. Тангра-Танакра), сборник от статии.

Цанко Цанев. Към въпроса за покръстването на българите. Сб. „Преславска книжовна школа“ Т. 3, Шумен, 1998. с. 159 – 168.: http://preslav.shu.bg/webs/Deinost/archive/Tom%203/sadarj_T3.htm

Чăваш арçын ячĕсем (Чувашки мъжки имена).: http://cv.wikipedia.org

Чăваш хĕрхе ячĕсем (Чувашки женски имена).: http://cv.wikipedia.org

От „Шестодневника“. Космологические произведения в книжности древней руси. Часть 1. Тексты геоцентрической традиции. Издательский дом „Міръ”. Санкт-Петербург. 2008.

Мингазов, Шамиль Рафхатович. Кубрат – правитель великой болгарии и кетрадес – персонаж иоанна никиусского. Казань. 2012.

„Шанхаицзин“. Каталог гор и морей. М.1977 г.: http://www.biblio.nhat-nam.ru/Shahai_Jig.pdf

IYI – Хилядолетната история на най-българския знак по нашите земи – от Неолита до ден-днешен http://prarodinata.blog.bg/history/2012/11/12/iyi-hiliadoletnata-istoriia-na-nai-bylgarskiia-znak-po-nashi.1019587

Сборник „Художественная культура центральной азии и азербайджана ix–xv веков“ Т. III. – Торевтика. Самарканд-Ташкент, 2012. Авторский коллектив: К. Байпаков (Казахстан), А. Камышев (Кыргызстан), Ю. Якубов (Таджикистан), Н. Бяшимова, А. Атаева (Туркменистан), Дж. Ильясов, А. Хакимов (Узбекистан), Т. Достиев (Азербайджан)

Хронограф XIV века. (пер. Г. В. Цулая) Текст воспроизведен по изданию: Грузинская книжная легенда о Чингисхане // Советская этнография, № 5. 1973 http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index-Dateien/H.phtml?id=2062

Хон теик тох. Окончанието „yu“ в ономастиката на племената сюнну, сянби и гаоцзю. Hoong Teik Toh, „The -yu Ending in Xiongnu, Xianbei, and Gaoju Onomastica,” Sino-Platonic Papers, 146 (February, 2005): http://bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Hoong_Toh_Okonchanie_YI.pdf

Дзиццойтый, Ю. А. Нарты и их соседи. Географические и этнические названия в Нартовском эпосе, Владикавказ, 1992.

Гаглойти, Ю. Аланика. Сведения греко-латинских, византийских, древне-русских и восточных источников об аланах-ясах . Составление и комментарии Ю.С. Гаглойти (Окончание бр.4-2000. Начало см. „Дарьял“ 1-4’99, 1-3’2000). Уеб-сайт: http://www.darial-online.ru/2000_4/gagloiti.shtml / и http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/JU_GAGLOJTI_ALANIKA.pdf

Зуев, Ю. А. Древнетюркская социальная терминология в китайском тексте VIII в.// Вопросы археологии Казахстана. Вып. 2. Алматы-М.: 1998. С. 153-161.: http://www.kronk.narod.ru/library/zuev-yua-1998.htm

Зуев, Ю. А. К этнической истории Усуней. Сб. „Труды Института истории, археологии и этнографии АН КССР“ том-8. Алма-Ата. 1960., с. 5 – 25.

Юань Кэ. Мифы Древнего Китая. М. 1967., вж. Легенда о Шао-хао.

Немет, Юлиус. К вопросу об аварах. Перевод с немецкого И. Г. Добродомова.: http://turklib.ru/general_history/k_voprosu_ob_avarah.html

Тетерин, Ю. В. Центральноазиатские элементы таштыкского костюма (по материалам грунтовых могил) // Евразия: культурное наследие древних цивилизаций. Вып. 2. Горизонты

Евразии: Сб. науч. ст. / Ред. и сост. О.А.Митько.- Новосибирск, 1999.- С. 7 – 10. http://www.altaiinter.org/project/culture/Cronology/Eurasia/Tasht%20Dress/tash01.htm

Димитров, Янко. Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. // Плиска-Преслав Т. 6. 1993. с. 6 – 20.

Хармата, Я. Изследване върху историята и езика на сарматите. Сегед, 1970.: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/J_Harmata_Sarmati.pdf

Lubotsky, A.. Indo-Aryan inherited lexicon. http://www.indo-european.nl/cgi-in/main.cgi?root=leiden

Akkadian Dictionary: http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/index_en.php

Hebraeus, Bar. Chronography., IX. The Second Kingdom of the Greeks. Translated from Syriac by E. A. Wallis Budge (London, 1932) http://rbedrosian.com/BH/BH.html)

Pellar, Brian R. „On the Origins of the Alphabet" Sino-Platonic Papers, 196 (December 2009): http://sino-platonic.org/complete/spp196_alphabet.pdf

Christopher P. Atwood. Huns and Xiōngnu: New Thoughts on an Old Problem. Studies in History and Culture in Honor of Donald Ostrowski. Brian J. Boeck, Russell E. Martin, and Daniel Rowland, eds. Bloomington, IN: Slavica Publishers, 2012., p. 27 – 52.

Cheung, Johnny. A Dictionary of the Iranian Verb. Leiden and Boston: Brill, 2007.: **http://www.indoeuropean.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden**

Adams, D. A dictionary of Tocharian B.: http://www.indo-european.nl/cgi-bin/main.cgi?root=leiden, http://www.win.tue.nl/~aeb/natlang/ie/tochB.html

Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line : http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html

Dravidian etymology. Starostin, S. Copyright 1998-2003. : http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\drav\dravet&first=1&encoding=utf-eng

Mackenzie, D. N. A concise pahlavi dictionary. Oxford University Press. 1986.

An Etymological Dictionary of the Gaelic Language MacBain, Alexander Gairm Publications, 1982. – http://www.ceantar.org/Dicts/MB2/index.html

Foclóir Béarla-Gaeilge (English-Irish Dictionary) – http://www.crannog.ie/focloir.htm

Heršak, Emil. Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest. сп. „Migracijske i etničke teme", Vol.18 No.2-3 Rujan 2002. Institut za migracije i narodnosti, Zagreb: **http://hrcak.srce.hr/107378**

Vajda, Edward J. The Ket and Other Yeniseian Peoples.: http://pandora.cii.wwu.edu/vajda/ea210/ket.htm

F. Grenet, n. Sims-williams. Ekšīd. Encyclopædia Iranica. Articles: http://www.iranicaonline.org/articles/eksid

Justi, Ferdinand. Iranisches Namenbuch. Marburg. 1895.

Han-je Park. From Barbarians to the Middle Kingdom: The Rise of the Title „Emperor, Heavenly Qaghan“ and Its Significance. : http://cces.snu.ac.kr/article/jces3_2park.pdf (Journal of Central Eurasian Studies – 3, 2013)

The Heavenly Stems, Early Origins and Development: http://www.chinadragon.com.au/wp-content/uploads/2014/11/10-Stems-Early-Origins.pdf

Váry, Hermann (Bochum). Alttürkische Felszeichnungen in Nordost-Anatolien. (Ural-Altaische Jahrbucher, Wiesbaden, XL, 1-2, 1968, c. 50 – 78) http://www.kroraina.com/ runic/vary.html

Zotenberg, H. Catalogue des manuscrits éthiopiens (ge'ez et amharique) de la Bibliothèque nationale. – Paris 1877.: Imprimerie nationale, – c. 222 и сл.. http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108650z https://archive.org/stream/manuscritsorient00bibl#page/ 241/mode/1up

Zotenberg, H. Catalogue des manuscrits éthiopiens (ge'ez et amharique) de la Bibliothèque nationale. – Paris: Imprimerie nationale, 1883. c. 460

Iskaskimi – English dictionary. www.angelfire.com/sd/tajikistanupdate/isheng.html

Indo-European etymology by Starostin, S. http://starling.rinet.ru The Indo-European database, compiled on the basis of Walde-Pokorny's dictionary by S. L. Nikolayev. All etymologies are also linked – whenever it is possible – to Pokorny's on-line etymological dictionary.

Julie Lee Wei. Correspondences Between the Chinese Calendar Signs and the Phoenician Alphabet. Sino-Platonic Papers, № 94, march 1994: http://www.sino-platonic.org/complete/spp094_calendar_signs.pdf

John, Bishop of Nikiu: Chronicle. London, 1916. English Translation.: http://www.tertullian.org/fathers/nikiu2_chronicle.htm

Yldirim, Küşat. An opinion on the meaning of the name „Ruanruan“. „Central Asiatic Journal“. Weisbaden, № 56, 2012/2013.: http://www.academia.edu/7136238/_An_Opinion_on_the_Meaning_of_the_Name_Ruanruan_Central_Asiatic_Journal_Wiesbaden_56_2014_s._35-40

Bellizia, Lucia. I Paranatellonta nella letteratura astrologica antica di lingua greca. III° Convegno Apotelesma a Genova, 16 ottobre 2010: http://www.apotelesma.it/upload/I_paranatellonta_nella_letteratura_astrologica_antica_di_lingua_greca.pdf и на англ. ез.: The Paranatellonta in ancient Greek astrological literature: http://www.apotelesma.it/upload/The_Paranatellonta_in_ancient_Greek_astrological_literature.pdf

Numbers in Asian Languages http://www.zompist.com/numbers.shtml

Keleş, Oktan (oktankeles@gmail.com). Beyaz piramitlerde saklanan gerçekler: http://sionvadisi.net/turk-dunyasi/beyaz-piramitlerde-saklanan-gercekler

Pritsak, Omeljan. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. (Ural-Altaische Bibliothek, Otto Harrassowitz – Wiesbaden, 1955): http://www.kroraina.com/bulgar/pritsak_bf/index.html

Simonenko, Oleusandr. Trade and teory. Near East Import in Sarmatian Culture: https://www.academia.edu/4276073/Near_East_Import_in_Sarmatian_Culture

Skok, Petar. Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. kn. 2 (K-poni'). Zagreb. 1972.: http://www.kroraina.com/knigi/skok/skok.html

Sterckx, Roel. Religious practices in Qin and Han, in Loewe-Nylan, China's Early Empires, 2010.

Starostin, S. Altaic etymology. Copyright 1998 – 2003.: www.starling.rinet.ru/

Starostin, S. A dictionary of Chinese characters.: http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\china\bigchina

Yatsenko, Sergey A. Images of the early turks in chinese murals and figurines from the recently-discovered tomb in mongolia. „The Silk Road" № 12 (2014): c. 13 – 24: http://www.silk-road.com/newsletter/vol12/Yatsenko_SR12_2014_pp13_24.pdf

Yatsenko, Sergey A. Some Problems Related to Early Medieval Turkic Tamga-Sign Studies. Journal of Signum (ISSN 2310-3795): http://www.academia.edu/ 7519591/Some_Problems_Related_to_Early_Medieval_Turkic_Tamga-Sign_Studies

Starostin, S. Yenisseian etymology. Comparative vocabulary of the Yenisseian languages, published as Starostin 1995. Database structure. – www.starling.rinet.ru

Starostin, S. Uralic etymology. http://starling.rinet.ru

Stetcuk, Valenyn. Etymological Table dictionaries of language families, Indoeuropean, Turkic, Finno-Ugric, Iranian,Germanic": http://www.geocities.com/valentyn_ua/

Tschang, Yinpo. Chaos in Heaven: On the Calendars of Preclassical China, c. 1 – 2, SINO-PLATONIC PAPERS Number 141 July, 2004.: http://www.sino-platonic.org/complete/spp141_chinese_calendar.pdf

Taishan, YU, The Earliest Tocharians in China. Sino-Platonic Papers, 204 (June 2010): http://sino-platonic.org/complete/spp204_tocharian_china.pdf и в превод на български: http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/Yu_Tashan_Rannite_Tochari_i_Kitay.pdf

Zhang He, „Is Shuma the Chinese Analog of Soma/Haoma?" Sino-Platonic Papers, 216 (October, 2011): http://sino-platonic.org/complete/spp216_indo_iranian_chinese.pdf

СПИСЪК С ИЗПОЛЗВАНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ НА ЕЗИЦИТЕ

индоевроп. – индоевропейски
ст.бълг. – старобългарски
унг. – унгарски
енецк. – енецки
ненецк. – ненецки
хант. – хантски
саам. – саамски
чув. – чувашки
тюрк. – тюркски
др. – древно, напр. др.тюрк. – древнотюркски,
др.бълг. – древнобългарски,
др.чув. – древночувашки
ез. – езици
уйгур. – уйгурски
узбек. – узбекски
кумик. – кумикски
хакас. – хакаски
якут. – якутски
тофалар. – тофаларски
кирг. – киргизки
казах. – казахски
башкир. – башкирски
татар. – татарски
балкар. – балкарски
тюркмен. – тюркменски
тур. – турски
азърб. – азърбайджански
ТМ – тунгусоманджурски
евенк. – евенкски
евен. – евенски
нан. – нанийски
солон. – солонски
улч. – улчийски
ороч. – орочки
орок. – оркски
удег. – удегейски
мандж. – манджурски
кор. – корейски
яп. – японски
монг. – монголски
ордос. – ордоски монголски
калмик. – калмикски
халха-монг. – халха-монголски
бурят. – бурятски
дунсян. – дунсянски
монгодор. – монгодорски
дагур. – дагурски
тох. – тохарски
тох. (а) – тохарски А
тох. (б) – Тохарски Б
пр.тох. – пратохарски
лат. – латински
гр. – гръцки
алб. – албански
келт. – келтски
ирл. – ирландски
исл. – исландски
фриз. – фризки
хол. – холандски
англ. – английски
ст.вис.нем. – старовисконемски или старогорнонемски, т.е. южнонемски
съвр. нем. – съвременен немски
дат. – датски
швед. – шведски
норв. – норвежки
осет. – осетински
ирон. – осетински иронски
дигор. – осетински дигорски
ягноб. – ягнобски
пущун. – пущунски
шугнан. – шугнански
талиш. – талишки
гилян. – гилянски
язгулем. – язгулемски
сарикол. – сариколски
шугнан. – шугнански
искашим. – искашимски
перс. – персийски

кашмир. – кашмирски
непал. – непалски
дард. – дардски
груз. – грузински
др.кит – древнокитайски
клас. старокит. – класически старокитайски
ср.кит. – средновековен китайски
акад. – акадски
арам. – арамейски
прасемит. – прасемитски
етиоп. – етиопски
дравид. ез. – дравидски езици

Живко Войников и Иван Войников

ДРЕВНОБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР И ИМЕННИКЪТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ – МИТОВЕ И РЕАЛНОСТИ
Един паметник на древнобългарската астрология

Българска
Първо издание

Отговорен редактор *Димитър Николов*
Коректор *Васил Койнарев*
Предпечат *Петър Дамянов*

Формат 70/100/16 Печатни коли 21,25

Сиела Норма АД
1510 София, бул. Владимир Вазов № 9
тел. 02 903 00 23
www.ciela.bg

Печат: Алианс принт

Книгите на СИЕЛА могат да бъдат купени от:
Mall of Sofia, бул. Ал. Стамболийски № 101, София
City Center Sofia, бул. Арсеналски № 2, София
Paradise Center, бул. Черни връх № 100, София
Летище София – Терминал 2, София
Ректорат на СУ „Св. Кл. Охридски“, София,
„Сиела Витоша“, бул. Витоша № 60, София,
Фестивален и конгресен център, бул. Сливница № 2, Варна
Ciela Books & Music, ул. Янко Комитов 6, Бургас
Mall of Plovdiv, ул. Перущица № 8, Пловдив
Park Mall, бул. Н. Петков № 52, Стара Загора
Mall of Rousse, бул. Липник № 121 Д, Русе
Panorama Mall Pleven, пл. Иван Миндиликов, Плевен
интернет книжарници www.mobilis.bg, www.ciela.com, както и
от всички добри книжарници в страната.